

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΜΝΕΟ

ΜΑΡΘΑ ΠΑΠΑΣΤΗΛΙΟΥ

ΟΥΛΟ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ

ΗΡΩΙΔΕΣ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΤΩΝ ΡΟΜΑΝΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

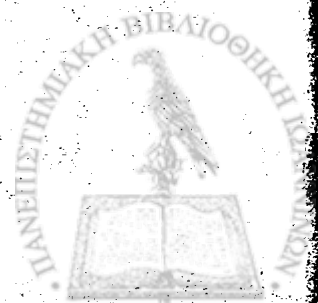
ΔΙΔΑΚΤΑΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΚΑΝΗΩΝ

626008336898

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ Μ. Ν. Ε. Φ.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

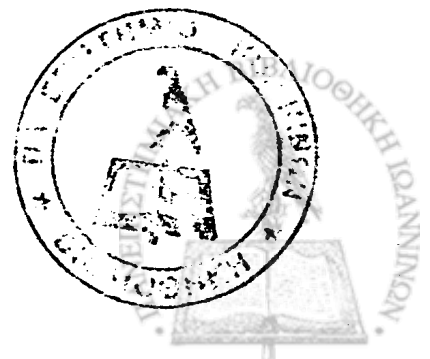
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

**ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ· ΗΡΩΙΔΕΣ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΩΝ ΡΟΜΑΝΤΙΚΩΝ
ΧΡΟΝΩΝ**

Μάρθα Παπασπηλίου

Επιβλέπων Καθηγητής: Γιάννης Παπαθεοδώρου

Ιωάννινα, Απρίλιος 2013

AQ. 110.....11284/2013

REPUBLIC OF INDONESIA
DEPARTMENT OF THE ATTORNEY GENERAL
OFFICE OF THE ATTORNEY GENERAL

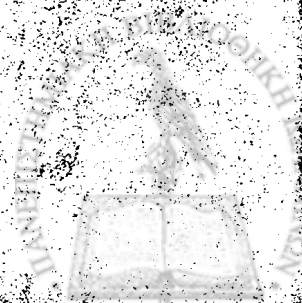
PROVINCIAL GOVERNMENT OF WEST JAVA
OFFICE OF THE ATTORNEY GENERAL

PROVINCIAL GOVERNMENT OF WEST JAVA
OFFICE OF THE ATTORNEY GENERAL

OFFICE OF THE ATTORNEY GENERAL

OFFICE OF THE ATTORNEY GENERAL

OFFICE OF THE ATTORNEY GENERAL

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης των σπουδών μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με ειδίκευση στη Νέα Ελληνική Φιλολογία.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, Επίκουρο καθηγητή κ.Γιάννη Παπαθεοδώρου για την καθοδήγηση και την υποστήριξη που μου παρείχε σε κάθε στάδιο της έρευνας και της συγγραφής της μεταπτυχιακής διατριβής.

Επίσης, ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή κ. David Ricks που δέχτηκε ευγενικά να οριστεί επόπτης καθηγητής της συγκεκριμένης εργασίας στο πλαίσιο της εξάμηνης μετακίνησής μου στο Πανεπιστήμιο King' s College London μέσω του Προγράμματος Δια Βίου Μάθησης Erasmus. Τον ευχαριστώ θερμά κι από εδώ για το χρόνο που αφιέρωσε και για τις πολύτιμες παρατηρήσεις που μου παρείχε.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω για την καθοδήγηση και την συνδρομή τους, τον Επίκουρο καθηγητή κ. Δημήτρη Καργιώτη και τον Αναπληρωτή καθηγητή κ. Τάκη Καγιαλή.

Περίληψη

Η σχέση που υφίσταται μεταξύ των εννοιών του «φύλου» και του «έθνους» τα τελευταία χρόνια έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης πολλών διαφορετικών επιστημονικών πεδίων, όπως αυτών της ιστορίας, της κοινωνιολογίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της τέχνης, αλλά και της λογοτεχνίας και έχει εξεταστεί μέσα από ποικίλες προοπτικές και διαστάσεις. Η παρούσα εργασία εστιάζει στη μελέτη της σχέσης του φύλου με το έθνος μέσα από τέσσερα κείμενα της ρομαντικής λογοτεχνίας του ελληνικού 19^{ου} αιώνα. Πρόκειται για το εκτενές ποίημα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη με τίτλο *Κυρά Φροσύνη* (1859), για το έμμετρο δραματικό έργο του Αλέξανδρου Ρίζου-Ραγκαβή με τίτλο *Φροσύνη* (1837), καθώς και για δύο πεζά κείμενα, την *Τασσώ* του Αχιλλέα Λεβέντη (1858) και το εκτενές μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου με τίτλο *Η ηρωΐς της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828* (1861). Σε αυτό το πλαίσιο, η σχέση του φύλου με το έθνος εξετάζεται μέσα από την πολιτισμική της διάσταση, ως βασικό εργαλείο των «εθνοσυμβολιστικών» τάσεων του 19^{ου} αιώνα που αναδύονται μέσα από την ανάγκη του εθνικού αυτοπροσδιορισμού του νεοσύστατου «πρότυπου βασιλείου», εστιάζοντας στο ρόλο που διαδραματίζει η έμφυλη κατασκευή μέσα στο πεδίο της πολιτισμικής συγκρότησης των εθνικών «φαντασιακών κοινοτήτων».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	5
Κεφάλαιο 1. Έμφυλοι ρόλοι και εθνική ταυτότητα: τα σχήματα αναπαράστασης των ρομαντικών ηρωίδων	
1. Λογοτεχνία, δημόσιος λόγος και «εθνικό όραμα»	15
2. Η κατασκευή των έμφυλων αναπαραστάσεων στα κείμενα του 19 ^{ου} αιώνα	36
3. Η φυλή και το φύλο στο πεδίο της εθνικής ιδεολογίας	49
Κεφάλαιο 2. Ρομαντικά σύμβολα και εθνοπολιτισμικά στερεότυπα η αντιπαράθεση του «εθνικού εαυτού» με τον «αντεθνικό άλλο»	
1. Οι «πολιτικές προθέσεις» του ρομαντισμού στο λογοτεχνικό πεδίο του ελληνικού 19 ^{ου} αιώνα	56
2. Λογοτεχνικές κατασκευές και πολιτισμικές αναπαραστάσεις του αλλοεθνούς και ετερόθρησκου «άλλου»	68
3. «Πατρίς ή έρωας»: η ερωτική επιθυμία ως πρακτική πολιτισμικής αναπαράστασης	81
Κεφάλαιο 3. Οι κατασκευές της γραφής και της ανάγνωσης: λογοτεχνία, ιστορία και ιδεολογικό πρόγραμμα	
1. Τα όρια της ιστορίας και της μυθοπλασίας: ο ρόλος της ιστορίας στην ιδεολογική διαμόρφωση της αφήγησης	98
2. Η προβολή του ιστορικού παρελθόντος και οι «εθνικές διεκδικήσεις» του παρόντος	106
Επίλογος	121
Βιβλιογραφία	133

Εισαγωγή

Ο ευρωπαϊκός 19^{ος} αιώνας και ειδικότερα η χρονική περίοδος που μεσολαβεί μεταξύ των τελών του 18^{ου} αιώνα και των απαρχών του 19^{ου} έχει καθιερωθεί ως η εποχή της σταδιακής ανάδειξης του εθνισμού και της συνεπακόλουθης εμφάνισης των όρων «έθνος» και «εθνικός» με τη σημασία που τους γνωρίζουμε σήμερα. Ο Αλέξης Πολίτης σημειώνει σχετικά:

Η έννοια «έθνος» είναι ένα κομμάτι της ιστορίας· η συσπείρωση γύρω από έναν εθνικό κορμό αποτελεί απάντηση σε ορισμένα προβλήματα που θέτει, κάποια στιγμή, η κοινωνική πορεία-έθνη δεν υπήρχαν πάντα. Το ίδιο και η εθνική συνείδηση: δεν υπήρχε πάντα, παρά συγκροτήθηκε σε κάποια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή· συγκροτήθηκε από στοιχεία που συχνά βέβαια προϋπήρχαν [...] αλλά η συναρμογή τους σε ενιαίο σύστημα, σε ιδεολογία, είναι κάτι το προσδιοριστικό ιστορικά.¹

Χαρακτηριστικό είναι ότι η έννοια του «έθνους» στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες δεν έχει την ίδια σημασία τον 19^ο αιώνα με αυτή που διατηρούσε σε προγενέστερες χρονικές περιόδους. Ο Eric Hobsbawm εξετάζοντας την εξέλιξη του όρου στην Ισπανία και τη Γερμανία παρατηρεί ότι το «έθνος» πριν από τον 19^ο αιώνα διατηρούσε διαφορετική σημασία και σχετιζόταν περισσότερο με την καταγωγή και τα κοινά ήθη που συνέδεαν μία ομάδα ανθρώπων παρά με τις έννοιες της «κυβέρνησης», του «κράτους» ή της «γεωγραφικής οριοθέτησης» μίας περιοχής.² Αντίθετα, από το 19^ο αιώνα κι έπειτα ο όρος αρχίζει να συνδέεται περισσότερο με τις έννοιες του «λαού», του «πολίτη» και του «κράτους», σηματοδοτώντας την ανάδυση των συλλογικών συνειδήσεων, αποκτώντας σαφείς πολιτικές προεκτάσεις και λαμβάνοντας το βασικό ιδεολογικό περίγραμμα μέσα στο οποίο έμελλε να εξελιχθεί στη συνέχεια.³

Σε κάθε ευρωπαϊκή χώρα οι συνθήκες που οδήγησαν στην σταδιακή εμφάνιση, εξάπλωση και εν τέλει στην επικράτηση των εθνιστικών και εθνικιστικών τάσεων είναι εν πολλοίς

¹ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε. Μνήμων, Αθήνα, 2003, σελ. 31.

² Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalisms since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, σελ. 14-15.

³ Στο ίδιο, σελ. 28.

διαφορετικές και ποικίλουν κατά περίπτωση. Στο γεγονός αυτό είναι ευνόητο ότι συντελούν καθοριστικά οι εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες, οι πολιτικές και κοινωνικές δομές του κράτους, αλλά και οι οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν σε κάθε χώρα. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, οι απαρχές του εθνισμού συνδέονται με τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης, μία περίοδο κατά την οποία «πολιτικά συνθήματα, όπως «πατρίδα», «πολίτες», και «ελευθερία», απέκτησαν συγκινησιακή φόρτιση και τα χρησιμοποίησαν οι ηγέτες της Επανάστασης, ο ένας μετά τον άλλον, για να προσδώσουν κύρος στις βλέψεις τους για την εξουσία».⁴ Το κύμα του εθνισμού και της ιδεολογίας του εθνικού αυτοπροσδιορισμού που εισήγαγε δεν άργησε να παρασύρει σταδιακά και άλλα ευρωπαϊκά κράτη είτε άμεσα είτε πιο έμμεσα, όπως συνέβη λίγο αργότερα με τις περιπτώσεις της Γερμανίας και της Ιταλίας.

Στην Ελλάδα οι αλλαγές αυτές για ευνόητους ιστορικούς λόγους συντελέστηκαν αργότερα σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ωστόσο είχαν παρόμοια μορφή και τις ανάλογες κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις. Στην ελληνική περίπτωση, ο 19^{ος} αιώνας συνδέθηκε άρρηκτα με τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης, την ανεξάρτηση από την οθωμανική κυριαρχία και τη συνεπακόλουθη ίδρυση του ανεξάρτητου πλέον νεοελληνικού κράτους. Η νέα ιστορική πραγματικότητα στην οποία απaréγκλητα οδήγησε η απελευθέρωση διαμορφωνόταν πλέον με διαφορετικούς όρους σε σχέση με το παρελθόν, ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι «ο ελλαδικός χώρος αποκτούσε τη δυνατότητα να διαχωρίσει τη θέση του από την ιστορία του ευρύτερου βαλκανικού χώρου, της οποίας ήταν αναπόσπαστο τμήμα ως την απελευθέρωση».⁵ Ο Πολίτης αναφέρει χαρακτηριστικά:

οι επαναστατημένοι χριστιανοί με το ξέσπασμα του Αγώνα άλλαξαν ονομασία ξαφνικά. Ενώ λεγόντουσαν «χριστιανοί», «ρωμιοί» ή «μοραίτες», «ρουμελιώτες», «κρητικοί» και τα παρόμοια μετονομάστηκαν σε «Έλληνες». Μικρή παρένθεση εδώ, η γοργότητα με την οποία διαδόθηκε η καινούρια αυτή ονομασία μπορεί να λογαριαστεί ως σημαντικό τεκμήριο του επαναστατικού κλίματος: ο κόσμος ένιωσε ότι η υπόστασή του άλλαξε ριζικά.⁶

⁴ Martin Travers, *Εισαγωγή στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Από τον Ρομαντισμό ως το Μεταμοντέρνο* (μτφρ. Ιωάννα Ναούμ, Μαρία Παπαηλιάδη, επιμ. Τάκης Καγιαλής), Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005, σελ. 42.

⁵ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988, σελ. 34.

⁶ Αλέξης Πολίτης, ό.π., σελ. 33.

Ως εκ τούτου, στα πρώτα χρόνια μετά την Επανάσταση εμφανίζεται επιτακτική η ανάγκη προσδιορισμού του νεοελληνικού κράτους ως μία νέα, ενιαία και αυτοτελής ιστορική οντότητα. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, κατά τα πρώτα χρόνια της μετεπαναστατικής περιόδου το νεοσύστατο «πρότυπο βασίλειο» βρισκόταν όχι απλά στη διαδικασία του αυτοπροσδιορισμού του μέσα από την αναζήτηση της εθνικής του ταυτότητας, αλλά κυρίως σε μία προσπάθεια ίδρυσης μιας νέας, συλλογικής ταυτότητας ικανής να πλαισιώσει ιδεολογικά το γένος που μέχρι εκείνη τη στιγμή είχε ακαθόριστα όρια κι ένα αρκετά ετερόκλητο κι ευρύ χαρακτήρα, καθώς αναφερόταν στον πληθυσμό μίας εθνικά ρευστής βαλκανικής ενδοχώρας, συμπεριλαμβάνοντας μεταξύ των άλλων, τον παροικιακό ελληνισμό, το ελληνικό στοιχείο που βρισκόταν εγκατεστημένο σε διαφορετικές περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και τους χριστιανικούς πληθυσμούς άλλων εθνοτήτων.⁷ Η καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης στην Ελλάδα τόσο από την πολιτική όσο και από την πνευματική ηγεσία του τόπου που σε γενικές γραμμές χαρακτηρίζονταν από ομοφωνία, έγινε μέσα από την αυθαίρετη ταύτιση του έθνους με το κράτος. Όπως συνέβη στις περισσότερες περιπτώσεις όπου αναπτύχθηκε ο εθνισμός, έτσι και στην περίπτωση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους πραγματοποιήθηκε μία κομβική μετατόπιση από την υπερεθνική σύσταση του γένους στην εθνική συνείδηση του απελευθερωμένου πλέον ελληνισμού, όπου το «εθνικό» σχετιζόταν στενά με το «ελλαδικό» και ταυτιζόταν μαζί του.⁸

Αυτή η ταύτιση των εννοιών του «έθνους» και του «κράτους» εκτός από την Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται έντονα σε πολλές ακόμα ευρωπαϊκές χώρες ως αποτέλεσμα της ανάδυσης του εθνισμού και της δημιουργίας εθνικιστικών τάσεων. Οι περισσότερες περιπτώσεις γένεσης και καλλιέργειας του εθνισμού που αναπτύχθηκαν τόσο στην Ελλάδα όσο και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, στην πράξη συνοδεύτηκαν από μία σειρά πολιτισμικών πρακτικών που τοποθετούσαν στο προσκήνιο το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας, προάγοντας παράλληλα τη στενή διασύνδεσή της με την κρατική εξουσία. Στο ευρύ αυτό πλαίσιο των πολιτισμικών πρακτικών μεταξύ των άλλων περιλαμβάνεται και η ρομαντική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα που συνδέεται άμεσα με τη δημόσια σφαίρα, αποδεικνύοντας την άρρηκτη σύνδεση της εκάστοτε πολιτικής με την πνευματική ηγεσία. Ο Αλέξης Πολίτης αναφερόμενος στις «εθνοσυμβολιστικές» αυτές πρακτικές που εν πολλοίς περιλαμβάνουν και τη ρομαντική λογοτεχνία του 19^{ου} σημειώνει:

⁷ Έλλη Σκοπετέα, ό.π., σελ. 25.

⁸ Στο ίδιο, σελ. 33.

Ίσως η πιο εμφατική να είναι η δημιουργία των συμβόλων: ο εθνικός ύμνος της Γαλλίας χρονολογείται από το 1792, της Πολωνίας από το 1795, της Γερμανίας το 1805, της Ελβετίας το 1811, της Ελλάδας το 1823, της Ιταλίας το 1848. Οι χρονολογίες δεν σημαίνουν αναγκαστικά καθιέρωση· αλλά έχει βέβαια σημασία πως όταν, στον 20όν αιώνα, οι Πολωνοί απόκτησαν τη δυνατότητα να έχουν εθνικό ύμνο, ανάτρεξαν σε τραγούδι του 1795. Παρόμοιες παρατηρήσεις θα είχε κανείς και για τις εθνικές σημαίες. Η τρίχρωμη γαλλική, που αντικαθιστά τους κρίνους των Λουδοβίκων, αποτελεί εδώ το πιο γνωστό παράδειγμα. Κι ας θυμηθούμε ακόμα πως στη Γαλλία με την επανάσταση του 1830 αλλάζει ο τίτλος του ανώτατου άρχοντα: από «βασιλιάς της Γαλλίας» ονομάζεται πια «βασιλιάς των Γάλλων».⁹

Όπως φαίνεται μέσα από το παραπάνω απόσπασμα, σε αυτή την κοινωνικοπολιτική αλλαγή που συντελείται το 19^ο αιώνα στην Ευρώπη, η λογοτεχνία μεταξύ των άλλων διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο κυρίως μέσα από την ανάδειξη του ρομαντικού κινήματος που εμφανίζεται ως αντίδραση σε ό,τι πρέσβευε μέχρι εκείνη τη στιγμή ο νεοκλασικισμός. Το ρομαντικό κίνημα, ήδη, από τη δύση του ευρωπαϊκού 18^{ου} αιώνα διαφαινόταν ως το νέο πολιτισμικό παράδειγμα που θ' αντικαθιστούσε τις συμβάσεις του παλαιού καθεστώτος και κυρίως του φεουδαρχικού συστήματος που αντιπροσωπευόταν σχηματικά από τα νεοκλασικιστικά ιδεώδη. Ο Ρομαντισμός που εν πολλοίς «πρόκρινε τον αυθορμητισμό έναντι της περίσκεψης, τη φαντασία έναντι του ορθού λόγου, το αυτόχθον έναντι του οθνείου, τη βαθύτερη ουσία έναντι της μορφής, την αυθεντικότητα έναντι της σύμβασης, και την ενέργεια έναντι της αδράνειας»¹⁰ διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην καθιέρωση της εθνικής συνείδησης μέσα από την ανάπτυξη των «εθνικών λογοτεχνιών», καθώς η διαπραγμάτευσή η επαναδιαπραγμάτευση του «εθνικού» μέσα από τη ρομαντική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα «θα αποτελούσε μιαν απάντηση πολιτισμική στο ζήτημα της αυτόνομης ύπαρξης του έθνους».¹¹ Όπως υποστηρίζει ο Γιάννης Παπαθεοδώρου «βρισκόμαστε [...] σε μια εποχή που τα «ρομαντικά πάθη» δεν αποτελούν αυθόρμητες

⁹ Αλέξης Πολίτης, *Η ανακάλυψη των δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, σελ. 27.

¹⁰ Martin Travers, ό.π., σελ. 55.

¹¹ Αλέξης Πολίτης, ό.π., σελ. 37.

υποκειμενικές εκφράσεις αλλά απορρέουν από τη νέα «πολιτική οικονομία» της εθνοκρατικής διακυβέρνησης». ¹²

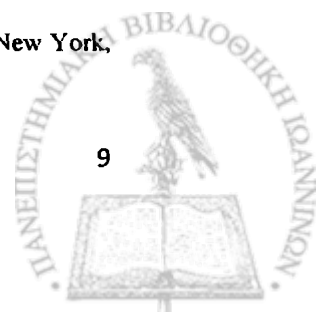
Στην Ελλάδα, κατά τον 19^ο αιώνα η «εθνική λογοτεχνία» ακμάζει, καθώς διαπιστώνεται ότι η διαπραγμάτευση της έννοιας του «έθνους» εμφανίζεται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο στα έργα δεκάδων ρομαντικών συγγραφέων και θεματοποιείται με ποικίλους τρόπους και κάτω από διαφορετικές οπτικές γωνίες και προοπτικές. Η ανάδειξη του Διονύσιου Σολωμού σε «εθνικό ποιητή» μέσα από την καθιέρωση του *Ύμνου εις την Ελευθερία* σε «εθνικό ύμνο» της Ελλάδας, αλλά και η «εθνικοποίηση» άλλων ποιητών, όπως του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη αποτελούν μόνο ορισμένα παραδείγματα της νεοελληνικής «εθνικής ποίησης». Η λίστα των ρομαντικών συγγραφέων που ασχολήθηκαν περισσότερο ή λιγότερο εντατικά με την «εθνική λογοτεχνία» είναι μακρά και εκτείνεται σε ολόκληρο το εύρος της νεοελληνικής ρομαντικής λογοτεχνίας, καθώς περιλαμβάνει τόσο ποιητές όσο και πεζογράφους που με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο πραγματεύτηκαν το «εθνικό», καθιερώνοντας τον 19^ο αιώνα ως τον αιώνα της κατ' εξοχήν διαπραγμάτευσης του «έθνους» και του «εθνικού» εκτός των άλλων και μέσα από το λογοτεχνικό πεδίο.

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην εξέταση της σχέσης που επικρατεί μεταξύ της εθνικής και της έμφυλης ταυτότητας, εστιάζοντας σε γυναικεία πρωταγωνιστικά πρόσωπα, έτσι όπως προβάλλονται μέσα από λογοτεχνικά ρομαντικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα. Αν και παραδοσιακά το φύλο και το έθνος εξετάζονταν ως δύο ξεχωριστά κοινωνικά φαινόμενα, στην πραγματικότητα αποτελούν δύο πεδία που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, επηρεάζοντας και καθορίζοντας το ένα το άλλο. Η Judith Butler, μετατοπίζοντας τη συζήτηση από το δυϊσμό της κοινωνικής και της βιολογικής διάστασης του φύλου-που εν πολλοίς μονοπωλούσε το ενδιαφέρον της φεμινιστικής κριτικής-στις πολιτισμικές αναπαραστάσεις της έμφυλης ταυτότητας αναγάγει σε σημείο αναφοράς του θεωρητικού της σχήματος τις σχέσεις εξουσίας και τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζουν την κατασκευή του φύλου. ¹³ Η Butler εστιάζοντας στη «λογοθετική κατασκευή» του φύλου υποστηρίζει ότι όλες οι επιμέρους κατηγοριοποιήσεις του, όπως το «βιολογικό», το «κοινωνικό» φύλο, αλλά και η έννοια της σεξουαλικότητας εξαρτώνται από ένα πλέγμα σχέσεων εξουσίας μέσω του οποίου αναπαράγονται και αναπαρίστανται. ¹⁴ Υπό αυτή την έννοια, η κατασκευή της έμφυλης

¹² Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σελ. 407.

¹³ Judith Butler, *Gender Trouble. Feminism and the subversion of identity*, Routledge, London and New York, 2006, σελ. 42.

¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 43.

ταυτότητας προσδιορίζεται μέσα από την αλληλεπίδρασή της με άλλες κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις, όπως αυτές της φυλής, του έθνους, της κοινωνικής τάξης και της θρησκείας που αλληλεπιδρούν μαζί του.

Η σχέση μεταξύ του φύλου και του έθνους τα τελευταία χρόνια έχει απασχολήσει διαφορετικά επιστημονικά πεδία, όπως την ιστορία, την κοινωνιολογία, την κοινωνική ανθρωπολογία, την τέχνη, αλλά και τη λογοτεχνία μέσα από την πολιτισμική της διάσταση, εστιάζοντας κυρίως στο ρόλο που διαδραματίζει η έμφυλη κατασκευή μέσα στο πλαίσιο της πολιτισμικής συγκρότησης των εθνικών «φαντασιακών κοινοτήτων».¹⁵ Η Nira Yuval-Davis υποστηρίζει ότι «η συζήτηση γύρω από το φύλο, αλλά και αυτή για το έθνος τείνουν να τέμνονται και να κατασκευάζονται, επηρεάζοντας η μία την άλλη»,¹⁶ ενώ οι Anthony Smith και John Hutchinson στη μελέτη τους με τίτλο *Nationalism* αναφέρουν ειδικότερα ότι «η είσοδος των γυναικών στο πεδίο του εθνισμού ως πολιτισμικοί και βιολογικοί αναπαραγωγείς του έθνους και ως φορείς των αξιών του έχει επανακαθορίσει το περιεχόμενο και τα όρια της εθνικότητας και του έθνους».¹⁷

Η εργασία αποσκοπεί στην κατάδειξη μίας παρόμοιας διασύνδεσης του φύλου με το έθνος μέσα από το πεδίο της νεοελληνικής ρομαντικής λογοτεχνίας, στο πλαίσιο της οποίας η σχέση αυτή δε λειτουργεί μόνο ως πολιτισμικό τεκμήριο μίας εποχής, αλλά κυρίως ως βασικό εργαλείο των «εθνοσυμβολιστικών» τάσεων του 19^{ου} αιώνα που αναδύονται μέσα από την ανάγκη του εθνικού αυτοπροσδιορισμού ενός κράτους, όπως του νεοελληνικού «πρότυπου βασιλείου» ειδικά κατά τα χρόνια που ακολουθούν την Ελληνική Επανάσταση, κατά τη διαδικασία, δηλαδή, της συγκρότησης και της οργάνωσής του. Στο πλαίσιο της εργασίας αυτής εξετάζονται τέσσερα κείμενα της ρομαντικής λογοτεχνίας του 19^{ου} αιώνα, η συγγραφή των οποίων τοποθετείται στα σαράντα πρώτα χρόνια ζωής του νεοσύστατου «πρότυπου βασιλείου». Πρόκειται για το εκτενές ποίημα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη με τίτλο *Κυρά Φροσύνη* (1859), για το έμμετρο δραματικό έργο του Αλέξανδρου Ρίζου-Ραγκαβή με τίτλο *Φροσύνη* (1837),¹⁸ καθώς και για δύο πεζά κείμενα, την *Τασσώ* του Αχιλλέα

¹⁵ Nira Yuval-Davis, *Gender and Nation*, Sage, London, 1997, σελ.3.

¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 4.

¹⁷ John Hutchinson and Anthony Smith (eds), *Nationalism*. Oxford University Press, Oxford and New York, 1994, σελ. 287.

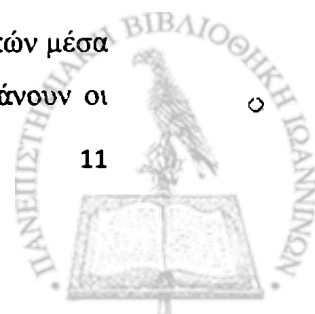
¹⁸ Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι η πρώτη έκδοση του κειμένου της *Φροσύνης* παραγματοποιείται από τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή στα 1837. Ωστόσο, η δεύτερη έκδοση του κειμένου που χρονολογείται στα 1874 εμφανίζεται τροποποιημένη σε αρκετά σημεία, συνιστώντας ουσιαστικά την τελική και πιο ώριμη μορφή της τραγωδίας του Ραγκαβή. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο η τελική μορφή του κειμένου, όπως παραδίδεται από τον συγγραφέα στην έκδοση του 1874, ενώ σε όποια σημεία κρίνεται απαραίτητο γίνεται αναφορά στην πρώτη εκδοχή του κειμένου.

Λεβέντη (1858) και το εκτενές μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου με τίτλο *Ηρωΐς της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828* (1861). Αν και τα κείμενα αυτά ανήκουν σε διαφορετικά λογοτεχνικά είδη, το πιο προφανές χαρακτηριστικό στοιχείο που τα συνδέει, όπως καθίσταται σαφές ήδη από τις πρακτικές τιτλοφόρησής τους, δεν είναι άλλο από τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα, τις ηρωίδες γύρω από τους χαρακτήρες των οποίων εξελίσσεται η πλοκή σε καθ' ένα από αυτά.

Στην περίπτωση των τεσσάρων ρομαντικών λογοτεχνικών κειμένων που πρόκειται να μας απασχολήσουν ο όρος «ηρωίδα» διατηρεί μία αμφίσημη σημασία, επάνω στην οποία στηρίζεται και η κεντρική προβληματική της παρούσας εργασίας. Ο όρος δηλώνει αφ' ενός το φύλο, καθιστώντας σαφές ότι τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα των υπό εξέταση κειμένων αφορούν γυναικείες μορφές και αφ' ετέρου την ιδιότητα με την οποία αυτές παρουσιάζονται, καθώς με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο, όπως άλλωστε θα καταδειχθεί και στη συνέχεια της εργασίας, οι πρωταγωνίστριες φέρονται να αναπτύσσουν ηρωική δράση με φόντο τα ύστερα χρόνια της Τουρκοκρατίας και τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης και του Αγώνα. Αυτή η δισυπόστατη χρήση του όρου «ηρωίδα» που διαπιστώνεται ήδη από τον τίτλο της εργασίας θέτει και το πλαίσιο της βασικής προβληματικής της που αφορά τη διερεύνηση της σχέσης που επικρατεί μεταξύ της εθνικής ταυτότητας και της ταυτότητας του φύλου στα κείμενα της ρομαντικής λογοτεχνίας. Με άλλα λόγια, το ερώτημα που τίθεται είναι αν και κατά πόσο οι ηρωίδες της λογοτεχνίας του 19^{ου} αιώνα αποτελούν καταστατικές μορφές της εθνικής συνείδησης και κατ' επέκταση με ποιους τρόπους και ως ποιο βαθμό εμπλέκονται οι δύο αυτές ταυτότητες στο πλαίσιο του «εθνοσυμβολισμού». Στα τρία κεφάλαια που ακολουθούν οι προβληματικές που παρουσιάστηκαν πιο πάνω εξετάζονται κάτω από δύο διαφορετικές προοπτικές, αποσκοπώντας αφ' ενός στην κατάδειξη του κοινού ιδεολογικοκοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου εγγράφονται τα τέσσερα ρομαντικά λογοτεχνικά κείμενα που μας απασχολούν και αφ' ετέρου εστιάζοντας στην ανάδειξη των διαφορετικών χαρακτηριστικών μέσα από τα οποία αισθητοποιείται και προσδιορίζεται από τον κάθε συγγραφέα το αίτημα της εθνικής ιδεολογίας του 19^{ου} αιώνα αναλόγως με το ατομικό πρόγραμμα και τις στοχεύσεις του.

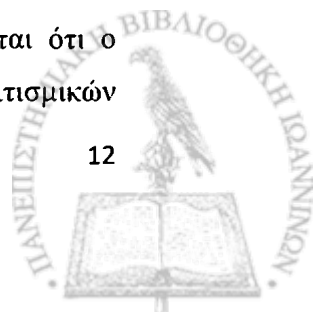
Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας επιχειρείται μία πρώτη συγκριτολογική «ανάγνωση» των κειμένων τόσο από γραμματολογική όσο και από θεματολογική άποψη, εστιάζοντας στα σχήματα αναπαράστασης των ρομαντικών ηρωίδων και στα ιδεολογικά προγράμματα των συγγραφέων που επιβάλλουν τις έμφυλες κατασκευές τους. Η κατάδειξη των συνθηκών μέσα στις οποίες γράφτηκαν τα ρομαντικά λογοτεχνικά κείμενα, η θέση που καταλαμβάνουν οι

συγγραφείς τους στο δημόσιο βίο της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα, αλλά και οι απόψεις που οι ίδια διατυπώνουν για τα έργα τους και για τους λόγους που τους οδήγησαν στη συγγραφή και την έκδοσή τους αναδεικνύουν από τη μία πλευρά το κοινό πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας μέσα στο οποίο εγγράφεται η θεματική της σχέσης φύλου με το έθνος που εξετάζει η συγκεκριμένη εργασία, παράλληλα, όμως, καθιστούν σαφές το γεγονός ότι πρόκειται για τέσσερεις διαφορετικούς συγγραφείς καθ' ένας από τους οποίους ακολουθεί διαφορετικό πρόγραμμα, προοιωνίζοντας το διαφορετικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετείται η σχέση του φύλου με το έθνος στην κάθε περίπτωση.

Στη δεύτερη ενότητα του ίδιου κεφαλαίου, μέσα από την παρατήρηση των χαρακτηριστικών με βάση τα οποία παρουσιάζονται οι πρωταγωνίστριες στα τέσσερα ρομαντικά κείμενα αποδεικνύεται ότι οι ρομαντικοί συγγραφείς-παρά τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους διαχειρίζονται τις ηρωίδες των έργων τους-ακολουθούν μία παρόμοια στερεοτυπική διαδικασία κατασκευής ενός συγκεκριμένου λογοτεχνικού τύπου Ελληνίδας ηρωίδας που διαμορφώνεται με βάση τη συναίρεση των εννοιών του «φύλου» και του «έθνους». Με βάση την ανάδειξη ενός λογοτεχνικού τύπου ηρωίδας τον οποίο ακολουθούν και οι τέσσερεις ρομαντικοί συγγραφείς, αλλά και με δεδομένο ότι η συγγραφή και η έκδοση των έργων τους υπαγορεύεται από την εθνική ιδεολογική επιταγή του ελληνικού 19^{ου} αιώνα καταδεικνύεται ότι οι έμφυλες αναπαραστάσεις στα κείμενα που μας απασχολούν εκτός από τον καθαρά μυθοπλαστικό τους βίο διατηρούν έναν δεύτερο καθαρά ιδεολογικοπολιτικό βίο που αλληλεπιδρά και διαλέγεται με την μυθοπλαστική τους κατασκευή. Προς αυτή την κατεύθυνση εστιάζει η τρίτη και τελευταία ενότητα του κεφαλαίου στην οποία επιχειρείται η σύνδεση της φυλής και του φύλου κάτω από την προοπτική της εθνικής ιδεολογίας που ενστερνίζονται οι τέσσερεις ρομαντικοί συγγραφείς. Σε αυτό το πλαίσιο μελετώνται οι λόγοι που επιβάλλουν την διασύνδεση της φυλής και του φύλου, δηλαδή η ιδεολογική διάσταση που προσλαμβάνει η διασύνδεση των εννοιών αυτών, αλλά και ο σκοπός που επιτελείται μέσα από τη σύνδεση αυτή.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από την κατασκευή των έμφυλων αναπαραστάσεων με όρους εθνικής ιδεολογίας και την κανονικοποίηση τους μέσα από το λογοτεχνικό τύπο της Ελληνίδας ηρωίδας στην διερεύνηση των τρόπων μέσα από τους οποίους οι ρομαντικοί συγγραφείς ανάγουν τους λογοτεχνικούς χαρακτήρες σε συλλογικές αναπαραστάσεις που εμπίπτουν στις κατηγορίες των έμφυλων, εθνικών και θρησκευτικών ταυτοτήτων. Από την πρώτη ενότητα του κεφαλαίου υποδηλώνεται ότι ο ρομαντικός λογοτεχνικός κανόνας επιδρά καθοριστικά στην κατασκευή εθνοπολιτισμικών

στερεοτυπικών εικόνων, καθώς τα σύμβολα του ρομαντισμού στο πλαίσιο μίας λογοτεχνίας ιδεολογικά φορτισμένης μέσα από την προοπτική του «έθνους» λαμβάνουν πολιτική διάσταση. Αν και τα τέσσερα κείμενα που πρόκειται να μας απασχολήσουν ανήκουν σε διαφορετικά λογοτεχνικά είδη, στοιχείο που εκ των προτέρων δηλώνει ότι υφίστανται διαφορές μεταξύ τους, ουσιαστικά η κοινή ρομαντική θεματική της ερωτικής επιθυμίας μεταξύ Ελληνίδων ηρωίδων και των «Τούρκων» λειτουργεί ως πρακτική πολιτισμικής αναπαράστασης μέσα από την οποία ο «εθνικός εαυτός» αναμετράται με τον «αντεθνικό άλλο».

Προς αυτή την κατεύθυνση, στη δεύτερη ενότητα του κεφαλαίου μέσα από την καταγραφή των χαρακτηριστικών με βάση τα οποία οι ρομαντικοί συγγραφείς παρουσιάζουν τον αλλοεθνή κι ετερόθρησκο ήρωα γίνεται αντιληπτή η κατασκευή μίας στερεοτυπικής εικόνας του «Τούρκου», ένας λογοτεχνικού τύπου ανάλογου με αυτόν της Ελληνίδας ηρωίδας, αλλά αρνητικά φορτισμένου που εμφανίζεται αντιθετικά δομημένος σε σύγκριση με τον χαρακτήρα του «εθνικού εαυτού». Στη συνέχεια, στην τρίτη ενότητα της εργασίας η αναμέτρηση του «εθνικού εαυτού» με τον «αντεθνικό άλλο» διεξάγεται μέσα από το πεδίο της ερωτικής επιθυμίας, καθώς, όπως σχετικά αναφέρει η Μαίρη Μικέ στον πρόλογο του βιβλίου της *Ερωσ (αντ)εθνικός. Ερωτική επιθυμία και εθνική ταυτότητα το 19^ο αιώνα* «όταν υπάρξει ο συγχρωτισμός με το άλλο μέσα από τις βασιλικές λεωφόρους του ερωτισμού, τότε (σε συνδυασμό πάντα με την εποχή του συγχρωτισμού) αναδύονται (;) σε ποικίλες τονικότητες εθνικά στερεότυπα».¹⁹ Μέσα από την αναμέτρηση αυτή καθίσταται αντιληπτή όχι μόνο η διάκριση των συλλογικών αναπαραστάσεων μέσα από τις οποίες προβάλλονται οι Ελληνίδες ηρωίδες και οι «Τούρκοι», αλλά επιπλέον και οι διαφορές που υφίστανται μεταξύ των ίδιων των ηρωίδων, αποδεικνύοντας ότι στην κάθε περίπτωση η έμφυλη αναπαράσταση αποκτά διαφορετική υπόσταση κάτω από την προοπτική της εθνικής ιδεολογίας ανάλογα με τις προθέσεις και το πρόγραμμα που θέτουν κάθε φορά οι ρομαντικοί συγγραφείς.

Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας εξετάζεται η λειτουργία του ιστορικού παρελθόντος τόσο μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας όσο και μέσα από τον τρόπο που αξιοποιείται από τον κάθε ρομαντικό συγγραφέα ξεχωριστά. Αν στα προηγούμενα κεφάλαια καταδείχθηκε ο τρόπος μέσα από τον οποίο διαπλέκεται η έμφυλη αναπαράσταση των ηρωίδων με το ζητούμενο της εθνικής ιδεολογίας στο πεδίο της ρομαντικής λογοτεχνίας του 19^{ου} αιώνα, στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο

¹⁹ Μαίρη Μικέ, *Ερωσ (αντ)εθνικός. Ερωτική επιθυμία και εθνική ταυτότητα το 19^ο αιώνα*, Πόλις, Αθήνα, 2007, σελ. 11.

διαμορφώνεται το πεδίο της γραφής και της ανάγνωσης των κειμένων μέσα από την προβολή του ιστορικού παρελθόντος στο «εθνικό» παρόν. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου προσδιορίζονται οι λόγοι για τους οποίους οι τέσσερις ρομαντικοί συγγραφείς επέλεξαν τη θεματοποίηση μίας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου στα έργα τους και εξετάζεται η ιδεολογική λειτουργία που αυτή διαδραματίζει στο πλαίσιο της σχέσης του φύλου με το έθνος. Τέλος, στη δεύτερη ενότητα του κεφαλαίου προσδιορίζεται ο τρόπος με τον οποίο αξιοποιεί ο κάθε συγγραφέας το ιστορικό παρελθόν, ολοκληρώνοντας τη σκιαγράφιση του πεδίου της γραφής και της ανάγνωσης μέσα στο οποίο τοποθετείται η σχέση του φύλου με το έθνος στην κάθε περίπτωση.

Έμφυλοι ρόλοι και εθνική ταυτότητα· οι ηρωίδες του 19^{ου} αιώνα μέσα από κείμενα της ρομαντικής λογοτεχνίας

1. Λογοτεχνία, δημόσιος λόγος και «εθνικό όραμα»

Ιστορικά η περίοδος μέσα στην οποία εκδίδονται τα τέσσερα λογοτεχνικά κείμενα τοποθετείται αμέσως μετά τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1828) και την ανακήρυξη της Ελλάδας σε ανεξάρτητο κράτος από το Πρωτόκολλο του Λονδίνου, το 1830.²⁰ Πρόκειται για μία ιστορική περίοδο κρίσιμη για το «πρότυπο βασίλειο», καθώς τότε επιχειρείται η συγκρότηση του κρατικού μηχανισμού και η πολιτειακή του οργάνωση, ενώ μέσα στο ίδιο χρονικό πλαίσιο, μετά την ικανοποίηση του αιτήματος της ελευθερίας αρχίζει να αναδεικνύεται πλήθος προβλημάτων που μέχρι εκείνη τη στιγμή επισκιάζονταν από τον διακαή πόθο της απελευθέρωσης και εκδηλώθηκαν ταυτόχρονα με τη δημιουργία του ελεύθερου κράτους.²¹ Ο Πολίτης, επιχειρώντας έναν συνοπτικό απολογισμό των ζητημάτων αυτών αναφέρει:

Ένα λοιπόν η διάσπαση της εθνικής ενότητας, στο χώρο με τους ελευθερωμένους και τους αλύτρωτους, στην ελλαδική κοινωνία με τους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες· δύο η διάσπαση στον χρόνο με την αμφισβήτηση της καταγωγής από τον Φαλμεράιερ· τρία οι ανταγωνισμοί των άλλων εθνοτήτων.²²

Όπως καθίσταται σαφές μέσα από το παραπάνω απόσπασμα, ένα σημαντικό μέρος των προβλημάτων του μετεπαναστατικού κράτους ανάγεται στη συγκρότηση της εθνικής του ταυτότητας ή ορθότερα στην απουσία ύπαρξης μίας συλλογικής εθνικής ταυτότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, στα χρόνια που ακολουθούν κρίνεται απαραίτητο να προσδιοριστεί και να αποκτήσει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και καθορισμένη μορφή το ιδεολογικό περιεχόμενο της λέξης «Ελληνας» αλλά και ό,τι ορίζεται ως εθνική συνείδηση με σκοπό να αποτελέσει τη βάση της ιδεολογίας του νεοσύστατου «πρότυπου βασιλείου».²³ Κάτω από αυτή την προοπτική, κατά την περίοδο αυτή, τα γεγονότα του Αγώνα τίθενται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και αποτελούν αντικείμενο έντονης διαπραγμάτευσης στη δημόσια

²⁰ Έλλη Σκοπετέα. ό.π., σελ. 32-33.

²¹ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, ό.π., σελ. 23-24.

²² Στο ίδιο, σελ. 27.

²³ Στο ίδιο.

σφαίρα. Ο Παναγιώτης Μουλλάς αναφέρει συγκεκριμένα ότι ο Αγώνας «όταν τελειώσει γίνεται μνήμη και κληροδοτεί στις δεκαετίες που έρχονται ένα σύνολο εξάρσεων, πάνω στις οποίες θα στηριχθεί, με τη συμβολή του ρομαντισμού, η ιδεολογία του μετεπαναστατικού κράτους».²⁴ Η προβολή των γεγονότων της Ελληνικής Επανάστασης και του Αγώνα κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια έρχεται στο προσκήνιο μεταξύ άλλων είτε με τη μορφή της καταγραφής του ατομικού βιώματος είτε με το πρόσχημα της αποτύπωσης της εθνικής συλλογικής μνήμης, αποσκοπώντας κυρίως στην αποκρυστάλλωση της εθνικής συλλογικής συνείδησης.²⁵ Με τον τρόπο αυτό διανοίγεται ένα πεδίο «ανοιχτού» δημόσιου διαλόγου-που αφορά την πρόσφατη ελληνική ιστορία, το παρόν, αλλά και το μέλλον της-στον οποίο συμμετέχει ενεργά τόσο η πνευματική όσο και η πολιτική ηγεσία του νεοσύστατου κράτους. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις ο δημόσιος λόγος που εκφράζεται από τις δύο αυτές ηγεσίες-την πνευματική και την πολιτική-συμπίπτει και χαρακτηρίζεται από ομοφωνία, καθώς οι λόγιοι εκπρόσωποι της πνευματικής ζωής του «πρότυπου βασιλείου» κατέχουν πολύ συχνά και πολιτικά αξιώματα, σταδιοδρομώντας ως πολιτικοί, αλλά και ευρύτερα, αναπτύσσοντας σημαντική δράση στη δημόσια ζωή.²⁶

Σε γενικές γραμμές θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι τέσσερις ρομαντικοί συγγραφείς με τους οποίους ασχολείται η παρούσα εργασία. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ο Αχιλλέας Λεβέντης και ο Στέφανος Ξένος που θεματοποιούν στο πλαίσιο των λογοτεχνικών τους κειμένων τα ύστερα χρόνια της Τουρκοκρατίας και τα γεγονότα του Αγώνα αποτελούν τέσσερις προσωπικότητες του 19^{ου} αιώνα που διαδραματίζουν πολλαπλό ρόλο στη δημόσια σφαίρα, καθώς η παρουσία τους σε αυτή προσδιορίζεται τόσο από τη συγγραφική ιδιότητα όσο και

²⁴ Παναγιώτης Μουλλάς, *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19^ο αιώνα*, Σοκόλη, Αθήνα, 1993, σελ. 15.

²⁵ Σχετικά με την καταγραφή του ατομικού βιώματος, κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια κάνουν την εμφάνισή τους απομνημονεύματα και μαρτυρίες που αποσκοπούν να διαφωτίσουν την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Ο Παναγιώτης Μουλλάς αναφέρει συγκεκριμένα: «Λόγιοι, Φιλικοί, ιερωμένοι, κυρίως αγωνιστές, πολιτικοί και στρατιωτικοί, άλλοτε με δική τους πρωτοβουλία και άλλοτε παρακινήμένοι ή βοηθημένοι από ανθρώπους σαν τον Τερτσέτη (οι περισσότεροι ξέρουν ελάχιστα γράμματα), προσφέρουν τη μαρτυρία τους για ό,τι γνώρισαν, έζησαν, έπραξαν ή έπαθαν. Όλοι σχεδόν εμφανίζονται με τις ίδιες προθέσεις: αυτόπτες μάρτυρες, θέλουν, λένε να δείξουν την αλήθεια γυμνή, να εξάρουν τον Αγώνα, να συμβάλουν στην πραγματική γνώση του ή και να διορθώσουν ορισμένα ανακριβή δημοσιεύματα» (βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, *ό.π.*, σελ. 21 και σελ. 25). Ο Αγώνας, ωστόσο εκτός από ατομικό βίωμα σχετίζεται άμεσα και με τη συλλογική μνήμη, την οποία επιχειρεί να καταγράψει η ιστοριογραφία της εποχής με αντιπροσωπευτικότερα τα παραδείγματα του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου και του Χαρίλαου Τρικούπη που ανταποκρίνονται στην ανάγκη δημιουργίας μίας «εθνικής» ιστοριογραφίας, περιλαμβάνοντας πτυχές της ελληνικής ιστορίας στη διαχρονία τους. Προς την ίδια κατεύθυνση, ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, αρχικά μετατρέποντας το περιεχόμενο της έδρας της «Ιστορίας των αρχαίων εθνών» σε «Ιστορία του ελληνικού έθνους» κι έπειτα, μέσα από τη συγγραφή και την έκδοση της πεντάτομης *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* θέτει τα θεμέλια της ελληνικής εθνικής συνείδησης μέσα από το πεδίο της ιστοριογραφίας. βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, *ό.π.* και Αλέξης Πολίτης, *ό.π.* σελ. 38-39.

²⁶ Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σελ. 33.

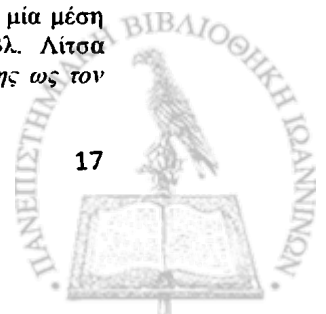

από τη δράση τους στην πολιτική και κοινωνική ζωή του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Παρ' όλο που ο κάθε συγγραφέας χαράσσει διαφορετική πορεία στο δημόσιο βίο, γεγονός που καθιστά σαφές ότι καθ' ένα από τα έργα που πρόκειται να μας απασχολήσουν γράφεται και εκδίδεται για διαφορετικό λόγο, ουσιαστικά, κανένα από τα τέσσερα κείμενα δεν υφίσταται ξεχωριστά από την εθνική ιδεολογία που χαρακτηρίζει το σύνολο της πολιτικής και πνευματικής ηγεσίας του ελληνικού 19^{ου} αιώνα, ούτε φυσικά εξαιρείται από το σύνολο των πολιτισμικών πρακτικών που επικρατούν κατά τη διάρκεια των ρομαντικών χρόνων και αφορούν τη διαδικασία παραγωγής της εθνικής συνείδησης. Η εξέταση των συνθηκών μέσα στις οποίες γράφεται και εκδίδεται το κάθε κείμενο, αλλά και τα όσα υποστηρίζουν οι συγγραφείς για τις προθέσεις και το ιδεολογικό τους πρόγραμμα φωτίζουν τους λόγους για τους οποίους ο καθ' ένας από αυτούς προχωρά στη συγγραφή και την έκδοση του κειμένου του κάτω από την προοπτική του «έθνους» και του «εθνικού».

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής μετά το πέρας των σπουδών του στο Μόναχο της Γερμανίας ακολουθεί τη σταδιοδρομία του πολιτικού και αργότερα του διπλωμάτη, ενώ παράλληλα με τη λογοτεχνική του δραστηριότητα συνυπάρχει και η ιδιότητα του εκδότη, καθώς σε πολλές περιπτώσεις εμφανίζεται ως εκδότης ή συνεκδότης περιοδικών της εποχής του.²⁷ Ο Αλέξης Πολίτης εντάσσει τη *Φροσύνη* μεταξύ των τριών δραματικών κειμένων του συγγραφέα που αντλούν τη θεματολογία τους από το ιστορικό παρελθόν και έχουν «εθνικό» περιεχόμενο. Ο Πολίτης αναφέρει συγκεκριμένα:

Οι τραγωδίες καταμερίζονται στο τριμερές ιστορικό σχήμα της εποχής-Οι Τριάκοντα στην κλασική Αρχαιότητα, ο Δούκας στα βυζαντινά, η Φροσύνη και Η παραμονή στα τουρκοκρατούμενα χρόνια-για τα οποία μάλιστα ο ίδιος δηλώνει περήφανα στα Άπαντά

²⁷ Κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου εκδίδει με τους Μάρκο Ρενιέρη, Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, Ιωάννη Σούτσο και Νικόλαο Δραγούμη το γαλλόφωνο περιοδικό *Spectateur de l' Orient* (1853-1857) που είχε ως πρωταρχικό στόχο «να ενημερωθεί η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη για τα δίκαια της Ελλάδας και να αντιμετωπιστούν τα ανθελληνικά δημοσιεύματα που διασπείρονταν κυρίως μέσω του αγγλικού τύπου». Αλλά και αργότερα, κατά την περίοδο 1862-1864 εκδίδει την πολιτική εφημερίδα *Ευνομία* που εξέφραζε μία μέση οδό μεταξύ των δράσεων της αντιπολίτευσης και της στάσης που διατηρούσε ο Όθωνας. Βλ. Λίτσα Χατζοπούλου. «Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής» στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμ. Α', Σοκόλης, Αθήνα, 1998, σελ. 9-10.

του: «ηζήωσα να χαράζω ως δραματικήν τινά βιογραφίαν του Ελληνικού έθνους εν ταις κυριωτέραις αυτού εποχές». ²⁸

Η ιδεολογική λειτουργία του κειμένου αναδεικνύεται πιο καθαρά μέσα από την μελέτη των συνθηκών εντός των οποίων γράφτηκε και εκδόθηκε, αλλά και μέσα από την εξέταση των όσων υποστηρίζει ο συγγραφέας του γι' αυτό το λογοτεχνικό του εγχείρημα. Όταν δημοσιεύεται για πρώτη φορά η *Φροσύνη* μαζί με άλλα έργα του συγγραφέα στο πλαίσιο της συλλογής *Διάφορα ποιήματα* Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής έχει ήδη εγκαταλείψει τη θέση του στο στρατό και βρίσκεται στις απαρχές της πολιτικής του σταδιοδρομίας, καθώς υπηρετεί στο Υπουργείο Παιδείας ως γενικός γραμματέας. ²⁹ Συγκεκριμένα, το δραματικό τούεργο με τίτλο *Φροσύνη* εξελίσσεται σε πέντε πράξεις και εκδίδεται το 1837 στην Αθήνα από το τυπογραφείο του Α. Κορομηλά στον μικτό τόμο *Διάφορα ποιήματα* που περιλάμβανε μαζί με τη *Φροσύνη* κι ένα προοίμιο το οποίο χαρακτηρίστηκε από τον Κ. Θ. Δημαρά ως το «πρώτο μανιφέστο του ρομαντισμού». ³⁰ Εκτός από την πρώτη αυτή έκδοση το θεατρικό κείμενο της *Φροσύνης* εκδίδεται για δεύτερη στα 1874 στον τρίτο τόμο της συλλογής *Άπαντα τα Φιλολογικά* που περιλαμβάνει το σύνολο των δραματικών ποιημάτων του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή. Η έκδοση του 1874 που παργατοποιείται με σαράντα χρόνια περίπου χρόνια απόκλιση από την έκδοση του 1837 θεωρείται σημαντική, καθώς ο Ραγκαβής έχει προβεί σε κάποιες αλλαγές παραδίδοντας ουσιαστικά την τελική και πιο ώριμη μορφή του κειμένου σε σχέση με την πρώτη του έκδοση. ³¹ Οι διαφοροποιήσεις αυτές συνίστανται κυρίως στη γλώσσα του κειμένου, η οποία στην έκδοση του 1874 πλησιάζει περισσότερο την καθαρεύουσα και στην περικοπή των ρητορικών μονολόγων που εμφανίζουν το κείμενο σημαντικά περιορισμένο και πιο συντομευμένο σε σχέση με την έκδοση του 1837. Αν και οι αλλαγές στις οποίες έχει προβεί ο Ραγκαβής δεν θίγουν τους κεντρικούς άξονες του έργου

²⁸ Αλέξης Πολίτης, «Εθνοκεντρισμός και ευρωπαϊσμός. Ζητήματα ιδεολογίας στο έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή» στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 2001, σελ. 223.

²⁹ Το 1841 μετατίθεται στο Υπουργείο Εξωτερικών και λίγα χρόνια αργότερα, το 1844 διορίζεται καθηγητής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Μετά τη σύντομη θητεία του στο Συμβούλιο του Δήμου Αθηναίων (1855) υπηρετεί ως Υπουργός Εξωτερικών κατά την περίοδο 1856-1859. Το 1867 παραιτείται από τη θέση του στο Πανεπιστήμιο και ακολουθεί διπλωματική καριέρα και το 1887 που συνταξιοδοτείται. Βλ. Λίτσα Χατζοπούλου, «Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής», ό.π.

³⁰ Λίτσα Χατζοπούλου, *Μαρτυρία λόγου. Αφήγηση, ρητορική, ιδεολογία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999, σελ. 49. Βλ. και Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα, ²1985, σελ. 150.

³¹ Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι η επεξεργασία του κειμένου της *Φροσύνης* που καταλήγει στην έκδοση του 1874 γίνεται όταν ο Ραγκαβής κατέχει τη θέση του πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, κατά την χρονική περίοδο 1869-1871. Βλ. Κωνσταντίνου Ριτσάτου, «*Με των Μουσών τον έρωτα...*». *Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και το νεοελληνικό θέατρο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2011, σελ. 22.

ούτε επιφέρουν σημαντικές αλλοιώσεις στην πρώτη μορφή του κειμένου, όπως αυτό παραδίδεται στα 1837 θεωρούνται αξιοσημείωτες, καθώς, μαρτυρούν ως ένα βαθμό τις ιδεολογικές και θεωρητικές μεταβολές που έχει υποστεί ο ώριμος Ραγκαβής σε σχέση με τον νεαρό που πρωτοδημοσιεύει το κείμενο της *Φροσύνης*.

Στο σημείο αυτό διαπιστώνεται ότι οι διαφοροποιήσεις που ανιχνεύονται ανάμεσα στις δύο εκδόσεις του κειμένου σε συνδυασμό με τα όσα υποστηρίζει ο Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά* του για το κείμενο της *Φροσύνης* υποδηλώνουν την ιδεολογική προϊστορία του δράματος κι επιπλέον διαφωτίζουν τις προθέσεις του δημιουργού του. Αν και η τραγωδία με τον τίτλο *Φροσύνη* εκδίδεται το 1837, ο Ραγκαβής ασχολείται με τη σύνθεσή της αρκετά χρόνια νωρίτερα, κατά την περίοδο των σπουδών του στο Μόναχο της Γερμανίας και ειδικότερα κατά το χρονικό διάστημα 1828-1829.³² Κατά την περίοδο εκείνη ο νεαρός Ραγκαβής φοιτούσε στη Στρατιωτική Σχολή του βασιλέως Λουδοβίκου Α΄ της Βαυαρίας και παρακολουθούσε τις πανεπιστημιακές παραδόσεις των Σέλλινγκ και Τις.³³ Κάτω από την άμεση επίδραση του γερμανικού ρομαντισμού, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής γράφει τα «πατριωτικά» του ποιήματα, αλλά και μια πρώτη σύνθεση του δραματικού έργου *Φροσύνη*, η οποία τελικά εκδίδεται, όπως αναφέρθηκε, σχεδόν μία δεκαετία αργότερα.³⁴ Ωστόσο, σχεδόν σαράντα χρόνια μετά την έκδοση του 1837, ο συγγραφέας εντάσσει στον τρίτο τόμο του έργου *Άπαντα τα φιλολογικά* το διορθωμένο κείμενο της *Φροσύνης* το οποίο προσλαμβάνει πλέον την τελική του μορφή. Ο ώριμος Ραγκαβής που επεξεργάζεται εκ νέου το κείμενο της *Φροσύνης* κατά την περίοδο που κατέχει τη θέση του πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη (1869-1871) σημειώνει στην έκδοση του 1874 ότι «Το δράμα τούτο είχαν απόφασιν ν' αφαιρέσω της παρούσης εκδόσεως. Το συμπεριέλαβον δε [...] αφού μετέβαλα όσα ηδυνήθην, ουχί όμως όσα ήθελον, διότι έπρεπε να το μεταβάλω ολόκληρον».³⁵ Τα όσα αναφέρει ο Ραγκαβής στην υποσημείωση αυτή της δεύτερης έκδοσης του κειμένου «εκδηλώνουν την πρόθεση του συγγραφέα να σκεπάσει με το νεανικό ένδυμα-που επιτρέπει τέτοιου είδους «ατέλειες» όσα

³² Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τόμ. Α΄, τυπ. Γεώργιου Κασδόνη, Εν Αθήναις, 1894, σελ. 182-183. Αξιόπιστη πηγή για την περίοδο της σύλληψης και της συγγραφής της *Φροσύνης*, αποτελεί και το κείμενο *Δήμος και Ελένη* το οποίο εκδίδεται στο Ναύπλιο στα 1831. Στο κείμενο αυτό γίνεται ρητή αναφορά του Ραγκαβή στο ήδη ολοκληρωμένο δραματικό κείμενο της *Φροσύνης* που συνάδει με την μαρτυρία του συγγραφέα για τη χρονολογία της σύλληψης και της συγγραφής της πρώτης μορφής του, όπως εκφράζεται στο κείμενο των *Απομνημονευμάτων* του. Βλ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Δήμος και Ελένη*, Ναύπλιο, 1831, σελ. δ΄. Ωστόσο, λίγο πριν το θάνατό του ο Ραγκαβής στο άρθρο που δημοσιεύει στον *Παρνασσό* χρονολογεί ο ίδιος τη συγγραφή του κειμένου του στα 1826, κάτι που μαρτυρά μία τριετή χρονική απόκλιση από τη χρονολογία που εξάγεται συμπερασματικά ως έτος της συγγραφής του δραματικού του κειμένου. Βλ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Η νεωτέρα στιχουργική», *Παρνασσός*, τόμ. ΙΔ΄ (1891), σελ. 138. Βλ. και Κωνσταντίνα Ριτσάτου, ό.π., σελ. 20.

³³ Λίτσα Χατζοπούλου, «Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής», ό.π., σελ. 10-11.

³⁴ Στο ίδιο, σελ. 10.

³⁵ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Άπαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ. 226.

στοιχεία της *Φροσύνης* δυσκολεύουν ή αναιρούν τις κατασταλαγμένες ιδεολογικές αποφάσεις της ωριμότητας του συγγραφέα». ³⁶ Προς αυτή την κατεύθυνση οδηγεί και το σχόλιο του Ραγκαβή στο πλαίσιο των *Απομνημονευμάτων* του όπου επισημαίνει ότι «Η συνείδησις όμως πολλάκις μοι προσήψεν ότι, κατά την εποχή των σπουδών, αντί ν' αφιερώ πάσας μοι τας στιγμάς εις συγκομιδήν γνώσεων, εσπατάλουν πολλάς αυτών εις ατελών και αώρων προϊόντων παραγωγήν», εντάσσοντας ουσιαστικά το πρωτόλειο της *Φροσύνης* που γράφτηκε στο Μόναχο στα «ατελή» και «αώρα» κείμενα των νεανικών του χρόνων. ³⁷

Παρ' όλο τον εξοβελισμό του κειμένου στα πρώιμα και ως εκ τούτου «ατελή» έργα της νεότητάς του, ο ώριμος πλέον Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά* του αιτιολογεί την ενασχόλησή του με τη συγγραφή του δράματος της *Φροσύνης* τονίζοντας emphatically «θελήσας να ποιήσω εθνικόν τι αντικείμενο». Η πρόθεση του Ραγκαβή να συνδέσει τη σύλληψη του κειμένου της *Φροσύνης* με την προοπτική της εθνικής ιδεολογίας καθίσταται περισσότερο εμφανής μέσα από το ακόλουθο απόσπασμα:

Αλλ' εκτός του ότι ησθανόμην ως τινά ενδόμυχον και δυσυπερνίκητον τούτου ανάγκην, ωρμώμην προσέτι και εκ της ιδέας ότι η αναστάσα Ελλάς έπρεπε να αποδείξει την υπεροχήν αυτής εν τω πολιτισμώ, επιδεικνύουσα προσπάθειαν προς την φιλολογίαν, και εφρόνουν ότι πας ο όπως ο δήποτε δυνάμενος έπρεπε να γραφή ή να μεταφράζη, ινά μη κρινώμεθα ανάξιοι απόγονοι των προγόνων, και ίνα όσον τάχιον πολλαπλασιασθώσι παρ' ημίν αι πηγαί του εθνικού φωτισμού. ³⁸

Ο κυριότερος λόγος που οδήγησε τον Ραγκαβή στη συγγραφή της *Φροσύνης*, αλλά και των «εθνικών ποιημάτων» της ίδιας περιόδου εκτός από την έκφραση των πατριωτικών συναισθημάτων του συγγραφέα, έγκειται στο διπλό σκοπό της «τέρψης» με την «ωφέλεια» που αναλαμβάνει η λογοτεχνία, όπως το διατύπωσε και ο ίδιος. Ο Ραγκαβής διατείνεται ότι η δημιουργία της *Φροσύνης* προέρχεται μεταξύ των άλλων τόσο από την ιδέα ότι η απελευθερωμένη Ελλάδα θα έπρεπε να έχει πολιτισμικούς απογόνους αντάξιους του παρελθόντος της, όσο και από την αντίληψη ότι την κρίσιμη εκείνη στιγμή η λογοτεχνία αναλάμβανε το ρόλο του «εθνικού» καθοδηγητή του γένους. Με αυτό τον τρόπο, ο

³⁶ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, ό.π., σελ. 20.

³⁷ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σελ. 183.

³⁸ Στο ίδιο.

συγγραφέας εκφράζει την κατά βάση ρομαντική πρόθεσή του να αναλάβει ο ίδιος τον ρόλο του «εθνικού» καθοδηγητή του γένους, φιλοδοξώντας να καλλιεργήσει την εθνική λογοτεχνική συνείδηση των πρόσφατα απελευθερωμένων Ελλήνων.

Ωστόσο, σε αυτό το σημείο υπογραμμίζεται ότι η «εθνικοποίηση» του δραματικού κειμένου της *Φροσύνης* μέσα από τα όσα ισχυρίζεται ο Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά* του επισημαίνεται από τη φωνή του ώριμου συγγραφέα που δεν είναι απαραίτητο να ταυτίζεται με τις προθέσεις του νεαρού Ραγκαβή όταν συλλαμβάνει την ιδέα της συγγραφής του πρωτόλειου της *Φροσύνης* στο Μόναχο. Για την ακρίβεια, αν ληφθούν υπόψη οι δύο διαφοροποιημένες εκδόσεις της *Φροσύνης*, αλλά και η έμφαση που δίνει ο συγγραφέας στην πρωιμότητα του αρχικού κειμένου του μέσα από τα *Απομνημονεύματά* του, το οποίο και εντάσσει στα «ατελή» και «άωρα» έργα του, η «πατριωτική» απόχρωση και ο «εθνικός» τόνος συνδέονται κυρίως με την πρόθεση του ώριμου Ραγκαβή, όπως αναδεικνύεται πιο καθαρά μέσα από τη δεύτερη έκδοση του κειμένου. Σε κάθε περίπτωση, όμως, και με δεδομένο ότι ακόμα και στη δεύτερη διορθωμένη έκδοση του δράματος ο κεντρικός άξονας του κειμένου παραμένει αμετάβλητος, στη *Φροσύνη* ανιχνεύεται η πρώιμη σχέση του Ραγκαβή με την «εθνική» ιδεολογία που αποδεικνύεται από την «έλλειψη του πολιτικού-ιδεολογικού φορτίου με άμεσες επικαιρικές συνδηλώσεις, την ανύπαρκτη αρχαιολατρία, την αδιαφορία για το ρητορικό και ηθικό-διδασκαλικό μήνυμα με τη στενότερη έννοια» που διαπιστώνεται στα πιο ώριμα έργα του.³⁹

Το έτερο λογοτεχνικό κείμενο που πραγματεύεται την ίδια ιστορία με το έμμετρο δραματικό κείμενο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή εκδίδεται αρκετά χρόνια αργότερα από την αρχική έκδοση της *Φροσύνης*. Πρόκειται για την εκτενή ποιητική σύνθεση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη που δημοσιεύεται για πρώτη φορά στην Κέρκυρα υπό τον τίτλο *Κυρά Φροσύνη* στον ίδιο τόμο με το ποίημα *Σήμαντρον*. Το ποίημα εμφανίζεται πάλι στον τόμο *Ποιήματα* που εκδίδεται το 1891 σε επιμέλεια του γιου του ποιητή, Ι. Α. Βαλαωρίτη, αλλά και το 1903 στην Αθήνα από τις εκδόσεις Φέξη. Έκτοτε η *Κυρά Φροσύνη* του Βαλαωρίτη γνωρίζει αρκετές επανεκδόσεις, στοιχείο που υποδηλώνει την ευρεία απήχηση του έργου στο αναγνωστικό κοινό του 19^{ου} αιώνα. Η περίπτωση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με αυτή του Ραγκαβή, όχι μόνο ως προς την κοινή θεματική των έργων τους που εξετάζονται στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, αλλά επιπλέον και ως προς την παρουσία τους στη δημόσια σφαίρα.

³⁹ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, ό.π.

Ο Βαλαωρίτης, όπως και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, παράλληλα με την ενασχόληση με τη λογοτεχνία επιδόθηκε από νωρίς στην πολιτική. Αντίθετα, όμως, με τον Ραγκαβή που εκδίδει την αρχική εκδοχή της *Φροσύνης* κατά την πρώιμη περίοδο της λογοτεχνικής, αλλά και πολιτικής του σταδιοδρομίας, ο Βαλαωρίτης την εποχή που εκδίδεται η *Κυρά Φροσύνη* θεωρείται «εθνικός ποιητής», ενώ στο πολιτικό πεδίο είναι ήδη εκλεγμένος βουλευτής Λευκάδας. Μάλιστα, η περίοδος πριν από την έκδοση της *Κυρά Φροσύνης* και συγκεκριμένα το έτος 1857 αποτελεί ένα σημαντικό χρονικό όριο για τον ποιητή, καθώς η παρουσία του στη δημόσια ζωή εντατικοποιείται, προοιωνίζοντας τη μετέπειτα πορεία του· αμέσως μετά την έκδοση της ποιητικής του συλλογής με τίτλο *Μνημόσυνα* (1857) ακολουθεί η «εθνικοποίηση» του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη,⁴⁰ ενώ την ίδια περίοδο η θέση του στην πολιτική σκηνή της χώρας επισφραγίζεται με την εκλογή του στην Ιόνιο Βουλή ως βουλευτής Λευκάδος, θέση την οποία κατέχει ως και το 1964.⁴¹

Αυτή η διττή σχέση του Βαλαωρίτη με την λογοτεχνία και την πολιτική, η συναίρεση των ιδιοτήτων του ποιητή και του πολιτικού διαμορφώνουν μία συγκεκριμένη εικόνα για τον Βαλαωρίτη, το πρόσωπο του οποίου «συνδέεται με τις παράλληλες ιδεολογικές τύχες της «εθνικής ποίησης», αλλά και της «εθνικής ιδέας»»,⁴² με την έννοια ότι τόσο ο πολιτικός βίος του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη όσο και το ποιητικό του έργο διαπνέονται ιδεολογικά από το όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Όσον αφορά το λογοτεχνικό του έργο διαπιστώνεται ότι «σκοπός της ποιητικής του Βαλαωρίτη ήταν η ολοκλήρωση των απελευθερωτικών ιδεών του '21»,⁴³ όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται από τον Α. Καραντώνη και μόνο ένα μικρό μέρος των ποιημάτων του δεν διακρίνεται από την έξαρση του πατριωτικού αισθήματος του ποιητή.⁴⁴ Αλλά και κατά τη διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας, ο Βαλαωρίτης λαμβάνει ενεργά

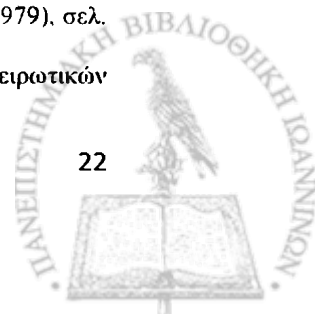
⁴⁰ Ο Δημήτριος Βικέλας λίγο μετά την έκδοση της *Κυρά Φροσύνης* χαιρετίζει τη νέα εθνική ποίηση του Βαλαωρίτη, αναφέροντας «Στίχους δικούς σου λέγοντας, το χέρι σφιγγοντάς σου./Προ της Ηπείρου τα βουνά μάτι θολό θα στρέψω./Προς τα βουνά τα άγια, τα τουρκοπατημένα./Όπου η Νέα Ποίησης χαράζει τ' όνομά σου./Των Μνημοσύνων ποιητή και της Κυράς Φροσύνης». Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, Νίκη Λυκούργου (επιμ.) *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης. Βίος, Επιστολές και Πολιτικά κείμενα*, τόμ. Α', Τκαρος, Αθήνα, 1980, σελ. 59.

⁴¹ Ο Βαλαωρίτης, το 1964 συμμετείχε μαζί με άλλους επιφανείς πολιτικούς της εποχής του στην σύνταξη σχεδίου για την ένωση των Ιονίων νήσων με την Ελλάδα, αλλά και μετά την προσάρτηση των Επτανήσων στην Ελλάδα συνέχισε την πολιτική του σταδιοδρομία στην Αθήνα στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου κατά την οποία εκλέχτηκε δύο φορές βουλευτής, το 1865 και το 1868, αρνούμενος ωστόσο το υπουργικό αξίωμα. Τέλος, παραιτήθηκε από την πολιτική για να αφοσιωθεί ολοκληρωτικά στο ποιητικό του έργο, αλλά και για να επιδοθεί απεριόπαστα στις προσπάθειές του για την απελευθέρωση της Ηπείρου. Βλ. Γεράσιμος Γρηγόρης (συνθεση-επιμέλεια), *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης· ο αρματολός της Λύρας 1824-1879· βίος, έργα, ανθολογία, κριτική, εικόνες, βιβλιογραφία*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα, 1975, σελ. 30.

⁴² Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, ό.π., σελ. 38.

⁴³ Α. Καραντώνης, «Η ποιητική και η ποίηση του Βαλαωρίτη», *Νέα Εστία*, τχ. 1259 (Χριστούγεννα 1979), σελ. 45.

⁴⁴ Αστέριος Αργυρίου, *Η Μεγάλη Ιδέα στο έργο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη*, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 2008, σελ. 25.

μέρος στις συζητήσεις για την προσάρτηση των Επτανήσων στην απελευθερωμένη Ελλάδα, θέμα που δίχασε και δημιούργησε αρκετές προστριβές απειλώντας την εύθραυστη ισορροπία του νεοσύστατου κράτους, ενώ αργότερα, υποστηρίξε με την ίδια ένταση την απελευθέρωση της Ηπείρου και την ένταξή της στον εθνικό κορμό. Ενδεικτικά είναι τα όσα υποστηρίζει ο Τιμολέων Φιλήμων στα 1897 για τον ποιητή των *Μνημοσύνων*: «Του Αριστοτέλους Βαλαωρίτου ο πολιτικός βίος είναι αντίγραφον πιστόν του βίου αυτού ως ποιητού. Μία και μόνη ιδέα δεσπόζει επί των ποιήσεών του, ο ύμνος της προ ημίσεως αιώνας τελεσθείσης μεγάλης επαναστάσεως του ελληνικού γένους και των παρασκευασασών αυτήν εργασιών· ένα και μόνο διώκουσι σκοπόν τα ποιητικά του έργα, την έξαψιν του εθνικού φρονήματος, όπως περατωθή το τόσω ηρωικώς αρξάμενον έργον της παλιγγενεσίας. Και ο πολιτικός βίος αυτού τον αυτόν φέρει χαρακτήρα και τον αυτόν τύπον».⁴⁵

Η σύνδεση της εθνικής ιδεολογίας με το ποιητικό κείμενο καθίσταται αμέσως αντιληπτή, ήδη, από τον πρόλογο της *Κυρά Φροσύνης*. Ο Βαλαωρίτης στα *Προλεγόμενα* της εκτενούς ποιητικής του σύνθεσης επισημαίνει ότι η ποίηση «οφείλει να λάβη ηρωικήν, τουτέστιν επικήν μορφήν»,⁴⁶ χαρακτήρα με τον οποίο εναρμονίζεται πλήρως το συγκεκριμένο ποιητικό κείμενο, το θέμα του οποίου υπογραμμίζεται ότι «παρέχει ύλην ικανήν εις εποποιίαν».⁴⁷ Ο ποιητής μάλιστα διευκρινίζοντας ότι «θεμέλιον της νέας Ελληνικής ποιήσεως πρέπει να ήναι η πιστή εξιστόρισις των παθημάτων και των μαρτυριών του έθνους, η διηνεκής του Ελληνισμού προς τον ξενισμόν πάλιν», εντάσσει σαφέστατα το ποίημά του μέσα σ' αυτό το πλαίσιο της «νέας εθνικής ποίησης».⁴⁸ Μέσα από τα παραπάνω στοιχεία διαπιστώνεται ότι ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ευθύς εξ αρχής τοποθετεί το ποιητικό του κείμενο στο πεδίο της «εθνικής ποίησης» που ακμάζει κατά τον 19^ο αιώνα με σκοπό μάλιστα «να δείξη την νίκην του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας κατά του εξολοθρευτικού στοιχείου της Κατακτήσεως».⁴⁹

Η ιδεολογική στόχευση του ποιητή των *Μνημοσύνων* αν και διακρίνει το σύνολο της ποιητικής του παραγωγής στην περίπτωση της *Κυρά Φροσύνης* συνδέεται και με δύο επιπλέον λόγους που συναρτώνται με την ιστορική συγκυρία μέσα στην οποία γράφεται και

⁴⁵ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος και Έργα*, (επιμ. Ι. Α. Βαλαωρίτης) Αθήνα, εκδ. Μαρασλή, 1907, τόμ. Α', σελ. 340-344.

⁴⁶ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Τα Άπαντα* (πρόλογος Σπύρος Μελάς, επιμ. Κλέων Παράσχος), τόμ. Α', Βιβλος, Αθήνα, 1955, σελ. 201.

⁴⁷ Στο ίδιο.

⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 205.

⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 209.

εκδίδεται το εν λόγω κείμενο. Στα Προλεγόμενα της Κυρά Φροσύνης, ο Βαλαωρίτης, αιτιολογώντας την ενασχόλησή του με αυτή τη θεματική αναφέρει:

Ίσως με έλκουσι προς την Ήπειρον τα οστά των προγόνων, ίσως συνείθισα εκ νεαράς μου ηλικίας να βλέπω υψούμενον τον ενώπιόν μου τον γηραιόν Πίνδον ως προσφιλήν σκιάν τείνουσαν προς εμέ την χείραν· αλλά δεν δύναμαι να αρνηθώ ότι και αν είς μόνος παλμός απομείνη εν τη καρδία μου, θέλω αφιερώση αυτόν εις την Ήπειρον.⁵⁰

Το παραπάνω απόσπασμα συνδέει άμεσα τον πολιτικό λόγο του Βαλαωρίτη περί της προσάρτισης της Ηπείρου στα εδάφη της απελευθερωμένης Ελλάδας με την πρόθεση δημιουργίας «εθνικής ποίησης», η οποία γίνεται για μία ακόμα φορά φορέας των ιδεολογικοπολιτικών αντλήσεων του ποιητή, απηχώντας ξεκάθαρα το περιεχόμενο της Μεγάλης Ιδέας. Το δεύτερο σημείο που μαρτυρά τη σύνδεση του κειμένου της *Κυρά Φροσύνης* με την ιστορική πραγματικότητα του 19^{ου} αιώνα αποκαλύπτεται και πάλι μέσα από τα *Προλεγόμενα* της ποιητικής σύνθεσης, στο πλαίσιο της οποίας ο Βαλαωρίτης αναφέρει:

Αικατερίνη η Δευτέρα εκάθητο τότε επί του ρωσικού θρόνου, γυνή μεγαλεπίβολος, εγκυμονούσα εν τη διανοία αυτής την μεγάλην του Μεγάλου Πέτρου ιδέαν. Έστρεφεν αυτή ερωτόληπτον βλέμμα προς το Βυζάντιον και χήρα, πλήρης ευρωστίας και νεότητος, ωρέχθη της σκιάς των Παλαιολόγων και επίστευσεν ότι ηδύνατο να συζευχθή μετά του φίλου νυμφίου εις πνεύμα εν και σάρκα μίαν. Ίνα δε νόμιμον και τέλειον καταστή το μυστήριον του γάμου, η συνέργεια και η μαρτυρία του Ελληνισμού ήτο αναπόφευκτος. Έπρεπεν εις την συνομολόγησιν του προικοσυμφώνου να υπογραφώσι μάρτυρες εκείνοι, οίτινες εδύνατο να έχωσιν αξιώσεις επί του κλήρου, ίνα τοιουτοτρόπω προκύψη ποτέ η εκουσία παραίτησις ή παραχώρησις αναντίρρητων δικαιωμάτων. Προξενηταί εγνωσμένης ικανότητος ήρξαντο μετημφισμένοι να επισκέπτωνται τα όρη, τας κοιλάδας, τας μονάς της Ηπείρου. Θρησκεία και πατρίς, τα δύο αυτά παντοδύναμα ελατήρια πάσης Ελληνικής καρδίας, ήσαν και τότε οι μοχλοί, δι' ων επειράτο ο Κόμης Ορλώφ και οι απεσταλμένοι αυτού ιν' αποκυλίση τον λίθον από

⁵⁰ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π., σελ. 202.

του μεγάλου μνημείου. ένθα νήδουμον ύπνος καθήοδεν η Πελασγική ψυχή. [...]Τίς εζ εκείνων, όσοι ένοπλοι διήγον τότε τον βίον ελεύθερον μεν, αλλά και καταδεδικασμένον εις διηνεκείς και ακάρπους κακουχίας, εδύνατο να μη πιστεύση ότι η διαγελώσα εκείνη ηώς ήτο το φως το αληθινόν, το μέλλον να λαμπρήνη τους ουράνιους θόλους της Αγίας Σοφίας;⁵¹

Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης στενά συνδεδεμένος με το όραμα της Μεγάλης Ιδέας γράφει το κείμενο της *Κυρά Φροσύνης* λίγο μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου. Ο Αστέριος Αργυρίου αναφέρει συγκεκριμένα ότι «τα *Προλεγόμενα* στην *Κυρά Φροσύνη* [...] γράφτηκαν (1858-1859) ακριβώς σε μια στιγμή που ο ελληνικός λαός ζούσε, μετά το άδοξο τέλος του Κριμαϊκού πολέμου, πολύ έντονα την απογοήτευσή του από την ασυνεπή στάση της Ρωσίας έναντι του ελληνικού ζητήματος».⁵² Μέσα σ' αυτό το κλίμα η καλλιέργεια της εθνικής συλλογικής συνείδησης θεωρείται προαπαιτούμενο και ο ποιητής αναλαμβάνει το ρόλο του προασπιστή της τόσο μέσα από την πολιτική του δράση όσο και μέσα από το ποιητικό του έργο, μετατρέποντας την ποίησή του σε όχημα έκφρασης των ιδεολογικών του πεποιθήσεων.

Οι δύο τελευταίοι συγγραφείς, ο Αχιλλέας Λεβέντης και ο Στέφανος Ξένος παρ' όλο που δεν αναμείχθηκαν ενεργά στην πολιτική ζωή της Ελλάδας, όπως ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης δε δίσταζαν να εκφράσουν δημόσια τις τοποθετήσεις τους σχετικά με την κοινωνικοπολιτική και οικονομική κατάσταση του «πρότυπου βασιλείου» μέσα από τις δημοσιεύσεις άρθρων και έργων τους στον τύπο της εποχής. μέσα από αυτοτελείς εκδόσεις μελετών τους, αλλά και μέσα από τη δράση τους. Σε γενικές γραμμές οι δύο συγγραφείς απ' ό,τι φαίνεται ακολουθούσαν παρόμοια ιδεολογικοπολιτική γραμμή, στηλιτεύοντας την επικράτηση των ξένων συμφερόντων στο νεοσύστατο «πρότυπο βασίλειο» και την ίδια στιγμή ασκώντας έντονη κριτική στα κακώς κείμενα της χώρας. Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι ο Ξένος και ο Λεβέντης διατηρούσαν φιλικές σχέσεις μεταξύ τους, στοιχείο που επιβεβαιώνεται τόσο από τις πληροφορίες που εξάγονται από το μυθιστορηματικό αυτοβιογραφικό κείμενο του Στέφανου Ξένου με τίτλο *Η Κιβδηλεία*, όσο και από ένα ποίημα που δημοσιεύει ο Αχιλλέας Λεβέντης στο περιοδικό που εξέδιδε ο Ξένος,

⁵¹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π., σελ. 203.

⁵² Αστέριος Αργυρίου, ό.π., σελ. 47. Η απογοήτευση του Βαλαωρίτη από τα αποτελέσματα του Κριμαϊκού πολέμου διαπιστώνεται μεταξύ των άλλων και στις ελπίδες που φαίνεται να έτρεφε στα όσα υποστήριζε ο ίδιος σε κείμενά του: «Κατά το 1809 συνέβη η πρώτη ρήξις της υπογείου φλογός. Κατά το 1821 μεγάλη βοή και σεισμός. Κατά το 1854 νέοι μυκηθμοί και κλώνοι του ηφαιστείου. Ευτυχής όστις ίδη την τέταρτην και τελευταίαν έκρηξιν». Βλ. Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος και Έργα*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 101-102.

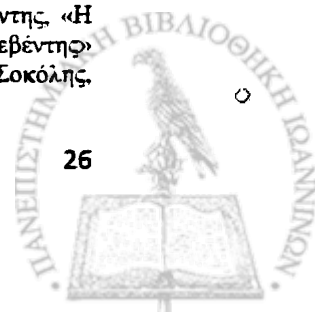

στον Βρετανικό Αστέρα στο οποίο εξαιρείται η δράση του Ξένου στο Λονδίνο. Όπως καταδεικνύεται πιο κάτω, κοινό σημείο μεταξύ των δύο συγγραφέων-εκτός από τις φιλικές σχέσεις που τους συνέδεαν-αποτελεί το γεγονός ότι και οι δύο αν και έζησαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους στο εξωτερικό, εντασσόμενοι στον ελληνισμό της διασποράς δεν έπαυαν να εκδηλώνουν σε κάθε περίπτωση την προσδοκία της «εθνικής» αναγέννησης της χώρας, διατηρώντας την προσοχή τους συνεχώς στραμμένη προς το ένδοξο και ηρωικό παρελθόν της Ελλάδας.

Σχεδόν είκοσι χρόνια μετά από την έκδοση της *Φροσύνης* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή και μόλις ένα χρόνο πριν την έκδοση της ποιητικής σύνθεσης του Βαλαωρίτη, στα 1858 εκδίδεται ολιγοσέλιδο μυθιστόρημα του Αχιλλέα Λεβέντη που δημοσιεύεται υπό τον τίτλο *Τασσώ*. Η *Τασσώ* αποτελεί το μοναδικό πεζό λογοτεχνικό κείμενο του Αχιλλέα Λεβέντη, αλλά και ένα από τα ελάχιστα δείγματα της γραπτής παραγωγής του. Η έκταση του έργου καταλαμβάνει συνολικά 173 σελίδες, στοιχείο που τοποθετεί την *Τασσώ* στα όρια της νουβέλλας και του μυθιστορήματος, ωστόσο, ο ίδιος ο συγγραφέας επιλέγει να χαρακτηρίσει το κείμενό του διήγημα, όπως σχετικά επισημαίνει ο Γιώργος Βαλέτας.⁵³ Τα πρώτα έξι κεφάλαια του μυθιστορήματος εμφανίζονται μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Πανδώρα* στα 1858, ενώ τον ίδιο χρόνο το λογοτεχνικό κείμενο του Λεβέντη δημοσιεύεται και αυτοτελώς στην Αθήνα από το τυπογραφείο του Δ. Δ. Μαυρομάτη.⁵⁴ Έκτοτε το έργο υπέπεσε στην αφάνεια και εκτός από κάποιες περιστασιακές αναφορές της φιλολογικής κριτικής σ' αυτό πραγματοποιείται μόνο μία επανέκδοση της *Τασσώς*, το 2010 σε επιμέλεια της Αθηνάς Βογιατζόγλου. Το κείμενο του Αχιλλέα Λεβέντη αποτελεί το μοναδικό έργο μεταξύ των συνολικά τεσσάρων ρομαντικών κειμένων που εξετάζει η εργασία στο οποίο δεν υπάρχει πρόλογος που να υποδηλώνει τις προγραμματικές θέσεις του συγγραφέα και ως εκ τούτου οι αντιλήψεις και το ιδεολογικό του πρόγραμμα θα πρέπει να αναζητηθούν σε συνδυασμό με άλλες πηγές. Μάλιστα, η απουσία βιογραφικών στοιχείων για τον Αχιλλέα Λεβέντη καθιστά ακόμα πιο δύσκολο δύσκολο το εγχείρημα της σκιαγράφησης των ιδεολογικοπολιτικών του αντιλήψεων, καθώς πληροφορίες για τον ίδιο μπορούν να

⁵³ Γιώργος Βαλέτας, *Το ελληνικό διήγημα. Η θεωρία και η ιστορία του*, Αθήνα, 1983, σελ. 107. Βλ. και Αχιλλεύς Λεβέντης, *Η Τασσώ* (επιμ. Αθηνά Βογιατζόγλου), Νεφέλη, Αθήνα, 2010, σελ. 9.

⁵⁴ Τα πρώτα έξι κεφάλαια της *Τασσώς* δημοσιεύονται σε συνέχειες σε δύο τεύχη του περιοδικού *Πανδώρα*. Βλ. Αχιλλεύς Λεβέντης, «Η Τασσώ», *Πανδώρα*, τόμ. 9 (1858), τεύχ. 193, σελ. 8-12 και Αχιλλεύς Λεβέντης, «Η Τασσώ», *Πανδώρα*, τόμ. 9 (1858), τεύχ. 194, σελ. 32-35. Βλ. και Αθηνά Βογιατζόγλου, «Αχιλλεύς Λεβέντης» στο *Η καιναιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμ. Α', Σοκόλης, Αθήνα, 1998, σελ. 220-221.

αντληθούν μόνο μέσα από τα ελάχιστα στοιχεία που παραθέτει γι' αυτόν ο Στέφανος Ξένος και κυρίως μέσα από τη συνολική εξέταση και αποτίμηση των έργων του.

Ο Στέφανος Ξένος στην *Κιβδηλεία* αναφέρει ότι ο συγγραφέας της *Τασσώς* υπήρξε συμφοιτητής με τον ίδιο στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων και ότι από το 1845 υπηρετούσε ως ανθυπολοχαγός του πυροβολικού. Παρ' όλα αυτά θέλησε να εγκαταλείψει την Ελλάδα με σκοπό την αναζήτηση καλύτερης τύχης στη Μολδαβία. Η μαρτυρία αυτή του Ξένου που υποστηρίζει ότι ο Λεβέντης δεν εγκαθίσταται μόνιμα στην Ελλάδα ενισχύεται από το γεγονός ότι το τελευταίο κείμενο του Λεβέντη με τίτλο *Η Εθνικοπολιτική Ελλάς του 1865* εκδίδεται στο Γαλάτσι της Ρουμανίας. Όσον αφορά το έργο του διαπιστώνεται ότι ο Αχιλλέας Λεβέντης παρουσιάζει περιορισμένη συγγραφική παραγωγή ειδικά αν το σύνολο των κειμένων του συγκριθεί με τα έργα των τριών υπολοίπων συγγραφέων που μας απασχολούν. Ειδικότερα, εκτός από το διήγημα που εκδίδεται υπό τον τίτλο *Η Τασσώ*, ο Λεβέντης δημοσιεύει τέσσερα ποιήματα πολιτικού περιεχομένου στο περιοδικό που εξέδιδε ο Στέφανος Ξένος, στον *Βρετανικό Αστέρα* και όπως αναφέρθηκε πιο πάνω μία μελέτη που εκδίδεται στο Γαλάτσι της Ρουμανίας στα 1865 και φέρει τον τίτλο *Η Εθνικοπολιτική Ελλάς του 1865*. Βασικό χαρακτηριστικό της γραπτής παραγωγής του Αχιλλέα Λεβέντη αποτελεί η ιδεολογικοπολιτική γραμμή του συγγραφέα που διαπερνά το σύνολο των έργων του και έγγειται πρώτα απ' όλα στη σύγκριση του «πρότυπου βασιλείου» με το αρχαίο και το πρόσφατο ελληνικό παρελθόν, στην κατάδειξη των αδυναμιών του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, αλλά και στην πεποίθησή της αναγέννησης του παρελθόντος μεγαλείου. Η σημασία του παρελθόντος καταδεικνύεται πιο καθαρά μέσα από τους παρακάτω στίχους από το ποίημα *Ελεγείον* που δημοσιεύεται στον *Βρετανικό Αστέρα*:

Της ανθρωπότητος ο νους υπάρχει ιδικός σου

Και της ελευθερίας σου εσύ ο ευρετής! [...]

Ο μελανός σου ουρανός ο των είκοσι ένα

Ότε εξαίφνης έλαμψεν εκ θείων αστραπών,

Τέκνα Ελλήνων έδειξε οικτρώς λησμονημένα

Προς τον πολύ διστάζοντα τυφλόν αλλοδαπόν,

Ότε η Δύσις έκθαμβος, του γένους παρ'ελπίδα,
Είδε την αυταπάρνησιν και τον ηρωϊσμόν,
Αμέσως ανεγνώρισε σημερινήν πατρίδα
Εις τον ποδηγετήσαντα αυτήν Ελληνισμόν.
Και ως αστραποβόλησαν Γραβιά και Μεσολόγγι
Η Χίος, Σάμος, Τένεδος, η νήσος των Ψαρών,
Θεόπνευστοι ηκούσθησαν υπέρ Ελλήνων φθόγγοι
Και αι ακταί μας έθραυσαν την λύραν του Βυρών.
Οι ξένοι ενθυμήθησαν την δόξαν των προγόνων,
Εσύγκριναν τα έργα μας με των Θερμοπυλών,
Το αυτό κύμα έρριψαν εις την Ελλάδα θρόνον
Που έδειρε τον Καραλή εις τον Αιγιαλόν.⁵⁵

Η Αθηνά Βογιατζόγλου σημειώνει ότι τα ποιήματα του Λεβέντη «άκρως πολιτικοποιημένα, απεικονίζουν τα τρωτά του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, θρηνούν για την καταλυτική σύγκριση του σύγχρονου νέου ελληνισμού με τον αρχαίο, αλλά και διαπνεούνται από μια συγκρατημένη αισιοδοξία και πίστη στο δυναμικό της φυλής».⁵⁶ Ακριβώς όπως και η μελέτη που εκδίδει ο Λεβέντης το 1865 στο Γαλάτσι της Ρουμανίας με τίτλο *Εθνικοπολιτική Ελλάς του 1865* και τα τέσσερα ποιήματά του καταλήγουν «σε ένα μήνυμα ελπίδας για την ανασύσταση-επί το ρεαλιστικότερον-της παλιάς εθνικής αίγλης».⁵⁷ Το δεύτερο κοινό στοιχείο των κειμένων του Λεβέντη συνίσταται στην αρνητική στάση που διατηρεί ο συγγραφέας απέναντι στα κράτη της Δύσης, εκφράζοντας τη δυσαρέσκειά του για τη στάση τους απέναντι στην Ελλάδα. Η αντίληψη αυτή του Λεβέντη διαπιστώνεται και πάλι μέσα από τους στίχους του ποιήματος *Ελεγείον* στο οποίο αναφέρεται σχετικά:

⁵⁵ Αχιλλεύς Λεβέντης, «Ελεγείον», *Βρετανικός Αστήρ*, τόμ. Β', αρ. 46 (Πέμπτη, 23 Μαΐου 1861), σελ. 503.

⁵⁶ Αθηνά Βογιατζόγλου, ό.π., σελ. 231.

⁵⁷ Στο ίδιο.

*Ο ιοβόλος ζενισμός στα στήθη σου φοιτών
Πεινά, τρώγει την δόξαν σου, διψά, πίνει ιδρώτα,
Πάντα τα μύρα απωθεί τον κάλυκαν πατών.
Αγαλλιά θεάμενος τας χείρας σου τρεμούσας
Εις μόνην την προσέγγυσιν πατρώου εθνισμού,
Αφού δεν επεδίωξε της κοίτης σου τας μούσας,
Και ταπεινήν σε παριστά και άνανδρον ομού.⁵⁸*

Ο αντιδυτικισμός του Λεβέντη αντικατοπτρίζεται με το ίδιο εμφατικό τρόπο μέσα από το παρακάτω απόσπασμα από την *Τασσώ* στο οποίο ο συγγραφέας διακόπτει την αφήγηση για να διατυπώσει την προσωπική του άποψη, απευθυνόμενος στα «έθνη της Δύσης»:

Άρα γε σεις τα σοφά και ισχυρά της Δύσεως έθνη δεν αφήκατε κηλίδα τινά επί του δέκατου ένατου αιώνας (δι' ον οι μεταγενέστεροί σας θα εγκαυχώνται ως δι' αιώνα προγονικής αυτών ευκλείας), ουχί μόνον ως επιτρέψαντα παρά τα φώτα υμών τοιαύτα τερατώδη κοινωνικά γεγονότα, αλλ' υποστηρίζαντα και επαινέσαντα πολλάκις τον αυτουργόν, ένεκεν πολιτικών δήθεν συμφερόντων σας!⁵⁹

Το παραπάνω απόσπασμα, ενδεικτικό της πικρίας του συγγραφέα από τα δυσμενή για την Ελλάδα αποτελέσματα του Κριμαϊκού πολέμου, η λήξη του οποίου τοποθετείται λίγο πριν την έκδοση του κειμένου του Λεβέντη απηχεί τη γραμμή της εθνικής ιδεολογίας του συγγραφέα που εκφράζεται πιο άμεσα μέσα από την ίδια την πλοκή του λογοτεχνικού κειμένου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η έκδοση της *Τασσώ*ς προηγείται χρονικά τόσο των ποιημάτων του Λεβέντη όσο και της έκδοσης της μελέτης του, όχι μόνο προοιωνίζε τις

⁵⁸ Αχιλλεύς Λεβέντης, «Ελεγείον», ό.π.

⁵⁹ Αχιλλεύς Λεβέντης, *Η Τασσώ*, ό.π., σελ. 43.

μετέπειτα ιδεολογικοπολιτικές τοποθετήσεις του συγγραφέα μέσα από το πεδίο της λογοτεχνίας. αλλά επιπλέον υπήρξε και φορέας τους ως ένα βαθμό μέσα από την προβολή της ιστορίας της νεαρής ηρωϊδας. Συνεπώς, η παρουσία του Λεβέντη στη δημόσια σφαίρα αν και δεν μπορεί να συγκριθεί με την δραστηριότητα του Βαλαωρίτη στην πολιτική ζωή της Ελλάδας ή τη μετέπειτα πολιτική σταδιοδρομία του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, αλλά και με την πολυεπίπεδη δράση του Ξένου, όπως θα καταδειχθεί πιο κάτω, οι αντιλήψεις που απηχούνται στο πλαίσιο των έντονα πολιτικοποιημένων κειμένων του αποτυπώνουν με ακρίβεια τις ιδεολογικοπολιτικές του αντιλήψεις που ταυτίζονται με το περιεχόμενο της εθνικής ιδεολογίας.

Λίγα χρόνια μετά την έκδοση της *Τασσώς*, το 1861 εκδίδεται στο Λονδίνο από το τυπογραφείο του *Βρετανικού Αστέρος* σε δύο τόμους το μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου με τίτλο *Η ηρωϊς της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828* με το οποίο ο συγγραφέας του εδραιώνεται στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας.⁶⁰ Η ελληνική έκδοση του μυθιστορήματος πραγματοποιείται στα 1874, αρκετά χρόνια μετά την αρχική έκδοση και ακολουθούν αρκετές επανεκδόσεις στην ελληνική γλώσσα, στα 1886, 1911, 1940 και 1955. Η πιο πρόσφατη έκδοση του κειμένου της *ηρωϊδας της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828* του Ξένου γίνεται το 1988 στην Αθήνα από το Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, ενώ αρκετά νωρίς το έργο κυκλοφορεί και μεταφρασμένο στην αγγλική και την αρμένικη γλώσσα. Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι ο Ξένος είχε αρχίσει την συγγραφή του κειμένου του αρκετά νωρίτερα, κατά το 1852 και το κείμενό του είχε λάβει ολοκληρωμένη μορφή στα 1853-1855, όπως σχετικά υποστηρίζει η Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, παρ' όλο που ο συγγραφέας αποφασίζει την έκδοσή του μερικά χρόνια αργότερα.⁶¹

Ο Στέφανος Ξένος περισσότερο γνωστός από τον Αχιλλέα Λεβέντη είχε άμεση επαφή με τη δημόσια σφαίρα, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Αγγλία, όπου και έζησε αρκετά χρόνια της ζωής του. Όπως επισημαίνεται στον πρόλογο του έργου του, «ο Ξένος δεν θα πρέπει να αντιμετωπιστεί μόνο ως συγγραφέας. Συχνά ο μυθιστοριογράφος επισκιάζεται από τον έμπορο, το ναυλομεσίτη, τον εφοπλιστή και το βιομήχανο», αλλά και από τον εκδότη.⁶² Στο

⁶⁰ Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Στέφανος Ξένος» στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμ. Α', Σοκόλης, Αθήνα, 1998, σελ. 380-381.

⁶¹ Στέφανος Ξένος, *Η Ηρωϊς της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828* (επιμ. Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη), τόμ. Α', σελ. 22.

⁶² Στο ίδιο, σελ. 8. Βλ. και Δημήτριος Βικέλας, *Η ζωή μου*, Αθήνα, 1908, σελ. 359-375 και Βάσως Τσιμπιδάρος, *Οι Έλληνες στην Αγγλία*, Αθήνα, 1974, σελ. 120-136 και Κωνσταντίνος Ράδος, *Ο Στέφανος Ξένος και το ιστορικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, 1917, σελ. 36-48 και 60-61.

Λονδίνο μεταξύ των πολλαπλών δραστηριοτήτων που ανέπτυξε ο Ξένος αξιοσημείωτη θέση κατέχει αφ' ενόση έκδοση της εφημερίδας ο *Βρετανικός Αστήρ* και αφ' ετέρου οι δράσεις του που σχετίζονται με τα εθνικά θέματα. Ο Στέφανος Ξένος από το 1960 υπήρξε εκδότης της εφημερίδας *Βρετανικός Αστήρ* (1960-1962) μέσα από την οποία αποκτούσε βήμα για να αρθρώσει δημόσιο λόγο.⁶³ Συγκεκριμένα, ο *Βρετανικός Αστήρ* αποτέλεσε το βασικό βήμα του Ξένου, μέσα από το οποίο προέβαλε τις αντιλήψεις του για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας και ανταγωνιζόταν επάξια μέσα από τις θεματικές που ανέπτυξε τον ξένο τύπο της εποχής του. Παράλληλα με την εκδοτική του ιδιότητα, ο Στέφανος Ξένος διατηρεί ηγετικό ρόλο στις δραστηριότητες της ελληνικής παροικίας στο Λονδίνο μεταξύ των οποίων υπήρξε η δημιουργία πατριωτικών οργανώσεων (Φιλλελληνικός Σύλλογος, Ηπειροθεσσαλικό Κομμινάτο, κ.τ.λ.), προσδοκώντας από τη μία πλευρά τη δημιουργία και την εξάπλωση του φιλελληνισμού και από την άλλη, την ενίσχυση του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων της εκεί παροικίας.⁶⁴ Στην «εθνική» δράση του Ξένου στο Λονδίνο εντάσσεται η έντονα αντιπολιτευτική δράση που ανέπτυξε κατά του βασιλιά Όθωνα, αλλά και μετά την πτώση του υποστήριξε τις προσπάθειες ανάδειξης του πρίγκιπα Αλφρέδου στον ελληνικό θρόνο. Στις αντιπολιτευτικές δράσεις του Ξένου εναντίον του βασιλιά Όθωνα εντάσσεται και το δίτομο έργο του με τίτλο *Κιβδηλεία* (1859), το οποίο αν και ξεκίνησε ως προσπάθεια να αποκαταστήσει την τιμή του υπόδικου πατέρα του, τελικά εξελίχθηκε σε εντονότατα και πολύπλευρη κριτική κατά του Όθωνα. Τέλος, οι «εθνικές» δράσεις του Ξένου αναδεικνύονται μέσα από την ανορθόδοξη διπλωματική πρωτοβουλία του για την προσάρτηση της Ηπειροθεσσαλίας στον εθνικό κορμό, αλλά και αρκετά νωρίτερα μέσα από τις προτάσεις και τις παρεμβάσεις του για την επίλυση ποικίλων διπλωματικών και εθνικών ζητημάτων της Ελλάδας, όπως το Επτανησιακό ή το Κρητικό Ζήτημα, αλλά και η ταυτόχρονη κινητοποίηση των μελών της ελληνικής παροικίας στις διαδοχικές περιόδους κρίσεων του Κρητικού Ζητήματος.

⁶³ Όσον αφορά τη δράση του στο Λονδίνο, ο Ξένος έλαβε ενεργά μέρος στις αντιπολιτευτικές εκδηλώσεις των αντιπάλων του Όθωνα, πρωτοστάτησε στη δημιουργία φιλελληνικών και πατριωτικών οργανώσεων της εκεί ελληνικής παροικίας. Όταν επέστρεψε στην Αθήνα, ο Ξένος αρχίζει να εκδίδει και πάλι τον *Βρετανικό Αστερά* (1890-1892) μέσα από τις στήλες του οποίου συνεχίζει να εκφράζει τις θέσεις του για τον πολιτική ζωή της Ελλάδας, αλλά και να προβαίνει σε προτάσεις για τον εκσυγχρονισμό της χώρας σε πολλαπλά επίπεδα. Βλ. Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Στέφανος Ξένος», ό.π., σελ. 380.

⁶⁴ Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι του ποιήματος του Αχιλλέα Λεβέντη που αναφέρεται εγκωμιαστικά στη δράση του Στέφανου Ξένου στο Λονδίνο, αλλά και στα πατριωτικά του αισθήματα: «Συ δεν έφευγες αφίνων την εστίαν σου ως άλλου/Ινα μόνον συμμετάσξης ευρωπαϊκής τρυφής/Η αγάπη της Πατρίδος εις τα σπλάχνα σου ελάλει/Ενώ έψαυες τα κάλλη Αγγλικής ανατροφής [...] Με θυσιάν σου ιδίαν την Πατρίδα υπηρετεί/Και την αμοιβήν θα εύρης εις τα σπλάχνα σου εντός.» Βλ. *Βρετανικός Αστήρ*, τόμ. Α', αρ. 23 (Πέμπτη, 13 Δεκεμβρίου 1860), σελ. 571.

Η προσήλωση του Ξένου στις έννοιες του «έθνους» και του «εθνικού» που προσδιορίζει τη δράση του στο Λονδίνο αντικατοπτρίζεται πιστά και το μυθιστορηματικό του κείμενο με τίτλο *Η ηρωΐς της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828*. Στον πρόλογο του έργου του ο συγγραφέας καθιστά σαφές το «εθνικό» περιεχόμενο του έργου του σημειώνοντας:

Το πόνημα τούτο ουδέν έτερον εστί, ή η διήγησις των ενδοξοτέρων επεισοδίων της εποχής εκείνης, το πανόραμα των ηρωών της, το θέατρον των δυστυχιών της, και η ραψωδία των τραυμάτων του ήδη βραδέως και και μετ' αγωνίας θνήσκοντος τυράννου μας.⁶⁵

Από το προλογικό σημείωμα του Ξένου στην *Ηρωΐδα της Ελληνικής Επανάστασεως* το κείμενο τοποθετείται άμεσα στον πυρήνα της εθνικής λογοτεχνίας των ρομαντικών χρόνων, καθώς πρόθεση του συγγραφέα αποτελεί η αφήγηση των επεισοδίων του Αγώνα και της Ελληνικής Επανάστασης. Το έντονα «εθνικό» και αντιτουρκικό περιεχόμενο της *Ηρωΐδας της Ελληνικής Επανάστασεως* που διαπνέει τόσο το λογοτεχνικό έργο του Ξένου όσο και την πολιτική αρθρογραφία του, αλλά και οι «εθνικές» του δράσεις στο Λονδίνο συνδέονται άρρηκτα με τις πολιτικές του φιλοδοξίες. Στην περίπτωση του Ξένου, η έκδοση της *Ηρωΐδας της Ελληνικής Επανάστασεως* δεν αποτελεί παρά ένα μόνο ενδεικτικό παράδειγμα των ευρύτερων ενεργειών του συγγραφέα να προβληθεί κοινωνικά και συνακόλουθα να αποκτήσει ηγετικό ρόλο τόσο στις τάξεις της βρετανικής κοινωνίας όσο και στην Ελλάδα αργότερα. Όπως το θέτει η Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη «Ο Ξένος επιζητούσε τη φήμη και την κοινωνική προβολή μέσω της συγγραφής».⁶⁶ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η συγγραφή και η έκδοση των ιστορικών μυθιστορημάτων του στα οποία εντάσσεται και *Η Ηρωΐδα της Ελληνικής Επανάστασεως* με βάση το περιεχόμενό τους δεν θα μπορούσαν να εξαιρεθούν από το σύνολο των προσπαθειών του Ξένου να εμπλακεί και επισήμως στην πολιτική.⁶⁷ Η πρόθεση του Ξένου να εμπλακεί άμεσα με την πολιτική γίνεται αντιληπτή μόλις ένα χρόνο μετά την έκδοση της *Ηρωΐδας της Ελληνικής Επανάστασεως*, όταν η ελληνική κυβέρνηση,

⁶⁵ Στέφανος Ξένος, ό.π., σελ. 1-2.

⁶⁶ Στο ίδιο.

⁶⁷ Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Οι διπλωματικές πρωτοβουλίες του Στ. Ξένου για την προσάρτηση της Ηπειροθεσσαλίας και ο σατιρικός τύπος της εποχής» στον *Τιμητικό τόμο στη μνήμη του Σταμάτη Καρατζά* (Επιστημονική Επετηρίς Α. Π. Θ.), Θεσσαλονίκη, 1990, σελ. 149.

μετά τημεταπολίτευση του 1862 τον τοποθετεί γενικό πρόξενο στο Λονδίνο. Η προσπάθεια αυτή ωστόσο δεν στέφθηκε με την αναμενόμενη επιτυχία, καθώς το Foreign Office στα 1865 αρνείται το διορισμό του Ξένου στη θέση αυτή.

Όπως διαπιστώνεται μέσα από τα στοιχεία που παρατίθενται πιο πάνω, τα λογοτεχνικά έργα που απασχολούν την εργασία αποτελούν τέσσερα διαφορετικά μεταξύ τους κείμενα, η συγγραφή και η έκδοση των οποίων υπαγορεύεται από διαφορετικούς λόγους και πραγματοποιείται μέσα σε διαφορετικές συνθήκες. Ωστόσο, το κοινό στοιχείο που συνδέει τα τέσσερα ρομαντικά λογοτεχνικά κείμενα μεταξύ τους αποτελεί η προοπτική της εθνικής ιδεολογίας κάτω από την οποία γράφονται ή ορθότερα μέσα στο πλαίσιο της οποίας τοποθετούν οι συγγραφείς τα έργα τους. Συγκεκριμένα, οι αντιλήψεις που εκφράζουν οι ρομαντικοί συγγραφείς στο δημόσιο λόγο τους σχετίζονται άρρηκτα με την εθνική ιδεολογία και συναρτώνται πλήρως με τις προγραμματικές δηλώσεις που αφορούν τη συγγραφή των λογοτεχνικών τους έργων. Με άλλα λόγια, η συνεξέταση των κειμένων με τη δράση των συγγραφέων τους στη δημόσια σφαίρα, αλλά και με τις απόψεις τους μαρτυρά ότι από τα λογοτεχνικά έργα που μας απασχολούν δεν απουσιάζει εκτός από τη μυθιστορηματική διάσταση και μία ακόμα περισσότερο φορτισμένη ιδεολογικά προοπτική μέσα από το πρίσμα του «εθνοσυμβολισμού». Η «εθνοσυμβολιστική» διάσταση των κειμένων έγκειται κατά πρώτο λόγο στη σύνδεση της ιστορικής συγκυρίας μέσα στην οποία γράφουν και εκδίδουν τα κείμενά τους οι τέσσερις συγγραφείς με το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετούν την πλοκή τους. Και τα τέσσερα κείμενα έχουν ως πλαίσιο αναφοράς το πρόσφατο παρελθόν, καθώς η δράση τους τοποθετείται στα ύστερα χρόνια της Τουρκοκρατίας, αλλά και στα χρόνια του Εθνικού Αγώνα και της Ελληνικής Επανάστασης, σ' ένα παρελθόν αρκετά μακρινό ώστε να αποτελέσει αντικείμενο πραγμάτευσης ενός ιστορικού μυθιστορήματος ή ευρύτερα θέμα ενός λογοτεχνικού κειμένου, αλλά την ίδια στιγμή αρκετά κοντινού και επίκαιρου όσον αφορά τις συνθήκες που επικρατούν στην πολιτική σκηνή της χώρας από τις οποίες δεν εξαιρείται η έξαρση του «εθνοσυμβολισμού».

Ειδικότερα, η προβολή της πρόσφατης ιστορίας του «πρότυπου βασιλείου» μέσα από πολλαπλά πεδία συμπεριλαμβανόμενης και της λογοτεχνίας, όπως παρατηρήθηκε, σχετίζεται άμεσα με τις πρακτικές συγκρότησης της εθνικής ιδεολογίας. Ο Anthony Smith, αναφερόμενος στον «εθνικό» ρόλο της λογοτεχνίας υποστηρίζει ότι σε πολλές περιπτώσεις η δημιουργία «εθνικών μυθολογιών» συνιστά πάγια «εθνοσυμβολιστική» πρακτική που αποσκοπεί όχι μόνο στην καλλιέργεια και την ενίσχυση του ατομικού εθνικού φρονήματος,

αλλά κυρίως στην διαμόρφωση μίας συλλογικής εθνικής συνείδησης.⁶⁸ Ο ορισμός αυτού που αποκαλεί ο Smith «εθνική μυθολογία» μέσα στα ιδεολογικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα του ελληνικού 19^{ου} αιώνα παρατίθεται από τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη στον πρόλογο της *Κυρά Φροσύνης*:

Εντός των ορίων τούτων πρέπει ν' ανιχνεύσωμεν και την αληθή πηγήν της ημετέρας ποιήσεως, ήτις, πριν η μεταβληθῆ εἰς λυρικήν ἢ δραματικήν, οφείλει να λάβῃ ηρωϊκὴν τουτεστιν ἐπικήν μορφήν. Λέγων δε ἐπικήν, ἐννοῶ τὴν ποίησιν, ἣτις ἀνεξαρτήτως ἰδιαιτέρων τινῶν κανόνων, στηρίζεται κυρίως εἰς τὴν ἱστορίαν, προτίθεται δε σκοπὸν αὐτῆς τὴν ἐξύμνησιν σημαντικοῦ τινός γεγονότος ἀναγομένου εἰς ηρωϊκοὺς χρόνους, μυστηριωδῶς περικεκαλυμμένους ὑπὸ τῆς νεφελώδους παραδόσεως καὶ τῆς ἀμυδρᾶς ἀπομνημονεύσεως τῶν χρονογράφων καὶ τῶν γερόντων.⁶⁹

Στην περίπτωση των τεσσάρων κειμένων που εξετάζει η παρούσα εργασία ο όρος «εθνική μυθολογία» που χρησιμοποιεί ο Smith θεωρείται ίσως υπερβολικός για να αποδοθεί στα συγκεκριμένα έργα ή τουλάχιστον στο σύνολό τους. Ωστόσο, η σχέση που συνδέει το χρόνο έκδοσης και το χρόνο της αφήγησης των κειμένων, η ενεργή συμμετοχή των συγγραφέων τους στη δημόσια σφαίρα, αλλά και οι απόψεις τους, όπως παρουσιάστηκαν πιο πάνω, αναδεικνύουν την ύπαρξη μίας άρρηκτης σχέσης μεταξύ λογοτεχνίας και ιδεολογίας, οδηγώντας απαρέγκλητα προς την κατεύθυνση της ιδεολογικής φόρτισης των κειμένων με τις έννοιες του «έθνους» και του «εθνικού». Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εξετάζεται αν η σχέση των τεσσάρων ρομαντικών κειμένων με την εθνική ιδεολογία που υπογραμμίζεται στις περισσότερες περιπτώσεις από τους ίδιους τους συγγραφείς επαληθεύεται μέσα από το περιεχόμενό τους και κυρίως μέσα από τη θεματοποίηση της σχέσης του φύλου με το έθνος, ενώ επιπλέον μελετάται το πλαίσιο μέσα στο οποίο επιχειρείται η σύνδεση αυτή στην κάθε περίπτωση. Το ζήτημα αυτό τίθεται πιο αναλυτικά στις επόμενες ενότητες του παρόντος κεφαλαίου, καθώς το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στα γυναικεία πρωταγωνιστικά πρόσωπα των τεσσάρων έργων που μας απασχολούν και πιο συγκεκριμένα στη μελέτη της σχέσης που υφίσταται μεταξύ των έμφυλων αναπαραστάσεων και της έννοιας του «έθνους».

⁶⁸ Anthony Smith. *Myths and memories of the nation*, Oxford University Press, New York, 1999, σελ. 57.

⁶⁹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π., σελ. 201.

2. Η κατασκευή των έμφυλων αναπαραστάσεων στα κείμενα του 19^{ου} αιώνα

Στη *Φροσύνη* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, στην *Κυρά Φροσύνη* του Βαλαωρίτη, στο κείμενο της *Τασσώς* του Αχιλλέα Λεβέντη, αλλά και στην *Ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασεως* του Στέφανου Ξένου, η πρακτική τιτλοφόρησης των κειμένων που καθιστά σαφή την εμβληματική παρουσία των γυναικείων μορφών στα λογοτεχνικά έργα κι επιπλέον η τοποθέτηση της δράσης των ηρωίδων στα ύστερα χρόνια της Τουρκοκρατίας και στην περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1828), αλλά και οι θέσεις των ίδιων των συγγραφέων που συνδέουν άμεσα ή έμμεσα τα κείμενά τους με το ευρύτερο πεδίο της εθνικής ιδεολογίας θέτουν ευθύς εξ αρχής την προβληματική της σχέσης του φύλου με το έθνος που μελετάται στην παρούσα εργασία. Η Μαίρη Μικέ στη μελέτη της με τίτλο *Έρωσ (αντ)εθνικός. Ερωτική επιθυμία και εθνική ταυτότητα τον 19^ο αιώνα* σημειώνει εισαγωγικά ότι «τα κείμενα είναι ιδανική πηγή για τη μελέτη στερεοτυπικών εικόνων, καθώς αποτελούν δομημένα συστήματα αναπαραστάσεων».⁷⁰ Μέσα από την εξέταση του πλαισίου εντός του οποίου τοποθετούν οι τέσσερεις ρομαντικοί συγγραφείς τις ηρωίδες των έργων τους και στη συνέχεια μέσα από την κατάδειξη των χαρακτηριστικών με βάση τα οποία τις παρουσιάζουν εξετάζεται αν στην περίπτωση των γυναικείων μορφών που μας απασχολούν ακολουθείται μία στερεοτυπική εικόνα με βάση την οποία κατασκευάζονται οι έμφυλες αναπαραστάσεις, προσδιορίζοντας τα στοιχεία εκείνα που συναινούν στη δημιουργία ενός κανονιστικού σχήματος έμφυλης ταυτότητας κάτω από την προοπτική της έννοιας του «έθνους».

Πρωταγωνιστικό πρόσωπο, τόσο στο έμμερο θεατρικό κείμενο του Ραγκαβή, όσο και στην εκτενή ποιητική σύνθεση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη αποτελεί η Φροσύνη Βασιλείου. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις ο λογοτεχνικός χαρακτήρας που πρωταγωνιστεί και στα δύο ρομαντικά έργα δε συνιστά μία καθαρά μυθοπλαστική κατασκευή, αλλά σχετίζεται με το ιστορικό πρόσωπο της Φροσύνης Βασιλείου που έζησε στην πόλη των Τουρκοκρατούμενων Ιωαννίνων κατά την περίοδο 1773-1801 και που παραμένει ως σήμερα ευρέως γνωστή, καθώς τ' όνομά της συνδέθηκε άρρηκτα με την ιστορία του Αλή πασά των Ιωαννίνων που διέταξε την εκτέλεσή της στη λίμνη Παμβώτιδα στις 11 Ιανουαρίου 1801 μαζί με δεκαεπτά ακόμα συντοπίτισσες της. Το πρόσωπο ή ορθότερα ο μύθος που συνδέθηκε με το πρόσωπο της Φροσύνης ενέπνευσε τη θεματολογία πολλών δημοτικών τραγουδιών και παραμένει ως σήμερα αναπόσπαστο κομμάτι της λαϊκής και λόγιας κουλτούρας, καθώς κατά τον 19^ο αιώνα, αλλά και μεταγενέστερα συνδέθηκε άρρηκτα με τη νεοελληνική λογοτεχνική

⁷⁰ Μαίρη Μικέ, ό.π., σελ. 23.

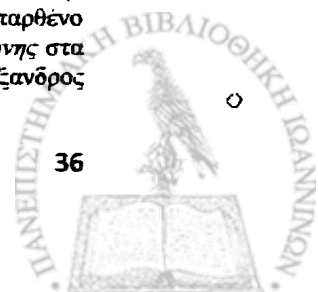
παραγωγή.⁷¹ Στο πρώτο μισό του 19^ο αιώνα το ιστορικό πρόσωπο της Φροσύνης Βασιλείου αξιοποιείται λογοτεχνικά από τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή και τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, καθώς αναδεικνύεται σε κεντρική ηρωίδα των έργων τους, του έμμετρου δράματος *Φροσύνη* και του ποιήματος *Κυρά Φροσύνη* αντίστοιχα.

Ο Ραγκαβής παρουσιάζει την ηρωίδα του ως «νέα Ελληνίδα»,⁷² η οποία αμέσως μετά το θάνατο της μητέρας της ανατρέφεται από την Εμινέ, πρώτη σύζυγο του Αλή πασά και έκτοτε ζει μαζί της. Ήδη από την πρώτη σκηνή του δραματικού ποιήματος η Χαϊνίτσα, αδελφή του Αλή αποκαλύπτει στην Εμινέ τα συναισθήματα του αδελφού της για τη Φροσύνη, προκαλώντας σκοπίμως τη διατάραξη των μέχρι τότε αρμονικών σχέσεων των δύο γυναικών. Στο κείμενο του Ραγκαβή, η Φροσύνη παρ' όλο που εμφανίζεται να ανατρέφεται στο χαρέμι του πασά διατηρεί ακλόνητη την αγάπη για την πατρίδα της και την πίστη της στην ελληνορθοδοξία. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, δεν την εμποδίζει να συνάγει ερωτική σχέση με τον Μουχτάρ, τον γιο του Αλή πασά των Ιωαννίνων με όρους αγνού και ανιδιοτελούς έρωτα, αγνοώντας το ερωτικό ενδιαφέρον του πατέρα του για την ίδια. Το περιβάλλον της ηρωίδας αντιδρά έντονα λόγω του «αντεθνικού» και ως εκ τούτου αταίριαστου χαρακτήρα αυτής της σχέσης, ενώ ο πατέρας της σε μία μάταιη προσπάθειά του να τη μεταπείσει της υπενθυμίζει την καταγωγή της, αλλά και τη σημασία της ορθόδοξης πίστης της, ωστόσο η ηρωίδα υπερασπίζεται μέχρι το τέλος την επιλογή της. Όταν τελικά εκδηλώνεται το ενδιαφέρον του Αλή για τη Φροσύνη, η Εμινέ αναγνωρίζει ότι η ηρωίδα δεν την έχει προδώσει και αποκαθίστανται οι σχέσεις τους, ωστόσο τη στιγμή εκείνη γίνεται αντιληπτό το προδιαγεγραμμένο τέλος της ηρωίδας. Ο Αλή, όταν μαθαίνει την αλήθεια για τη σχέση του γιου του με τη Φροσύνη, φυλακίζει οργισμένος τον Μουχτάρ και θανατώνει την ηρωίδα στην Παμβώτιδα.

Στη δική του εκδοχή, ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης παραμένει περισσότερο πιστός στις ιστορικές πληροφορίες για το πρόσωπο της Φροσύνης, καθώς την παρουσιάζει ως ανιψιά του μητροπολίτη Ιωαννίνων, Γαβριήλ Γκάγκα, σύζυγο του εμπόρου Δημήτριου Βασιλείου και

⁷¹ Κατά τον 19^ο αιώνα γράφονται αρκετά κυρίως θεατρικά κείμενα με θέμα την κυρά Φροσύνη αντιπροσωπευτικότερα παραδείγματα των οποίων αποτελούν τα έργα των Δημήτριου Βερναρδάκη, Α. Αντωνιάδη και Σωτήριου Σκίτη. Ο Σκίτης μάλιστα φαίνεται να εμπνεύεται απευθείας από την ποιητική σύνθεση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Βλ. Γ. Σιδέρης, *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου 1794-1944*, Αθήνα, Ίκαρος, χ.χ., σελ. 32.

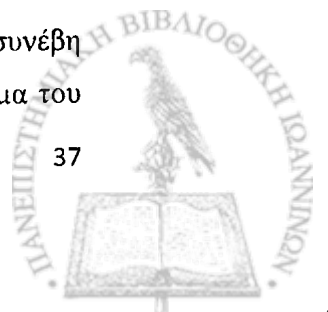
⁷² Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ. 236. Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι στην έκδοση του 1837 η παρουσίαση της Φροσύνης αλλάζει καθώς ο συγγραφέας την εμφανίζει ως «παρθένο νεωτάτη και απλή». Η αλλαγή αυτή υποδηλώνει ότι η μορφή που προσλαμβάνει το κείμενο της *Φροσύνης* στα 1874 στοχεύει σε μία παρουσίαση της ηρωίδας περισσότερο «εθνικά» προσανατολισμένης. Βλ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, τυπ. Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα, 1837, σελ. κβ'.

μητέρα δύο ανήλικων παιδιών. Στην περίπτωση αυτή, η ηρωίδα, κυριευμένη από το ερωτικό πάθος για τον Μουχτάρ όχι μόνο να εξαπατά το νόμιμο σύζυγό της και εγκαταλείπει αβοήθητα τα παιδιά της, αλλά επιπλέον παρουσιάζεται να προδίδει κατάφωρα την πατρίδα της, εφόσον ο αγαπημένος της δεν είναι άλλος από τον κατακτητή του γένους της. Έτσι, αν και σε ολόκληρη την έκταση του ποιήματος η Φροσύνη εμφανίζεται να υποφέρει, αντιμετωπίζοντας το διλήμμα της επιλογής ανάμεσα στην αγάπη για την πατρίδα και την οικογένειά της ή στην η αγάπη της για τον Μουχτάρ. Μάλιστα, όταν ο Αλή εκδηλώνει το ερωτικό του ενδιαφέρον προς τη Φροσύνη, η ίδια αρνείται κατηγορηματικά κάθε ενδεχόμενο σύναψης σχέσης μαζί του και στην προσπάθειά της να διαφύγει από αυτόν δε διστάζει να υπερασπιστεί με γενναιότητα τον εαυτό της και τις επιλογές της, πληγώνοντάς τον με το ίδιο του το μαχαίρι. Η στάση της Φροσύνης απέναντι στον πασά προδικάζει το τέλος της και ο θάνατος στο τέλος του ποιήματος αναδεικνύεται ως μοναδική λύση για την ίδια, όχι μόνο λόγω του αδιέξοδου έρωτά της για τον Μουχτάρ, αλλά κυρίως ως λύτρωση και κάθαρση για την προδοσία που διέπραξε σε βάρος της οικογένειας και της πατρίδας της.

Οι δύο συγγραφείς, παρ' όλο που προσδίδουν διαφορετικά χαρακτηριστικά στις ηρωίδες τους και τις παρουσιάζουν μέσα σε διαφορετικά συμπραζόμενα εστιάζουν στο μύθο που δημιουργήθηκε γύρω από το πρόσωπο της Φροσύνης, θεματοποιώντας την ερωτική σχέση της με τον Μουχτάρ, αλλά και το μαρτυρικό θάνατο που βρίσκει η ηρωίδα στη λίμνη των Ιωαννίνων μαζί με δεκαεπτά ακόμα γυναίκες, όταν απορρίπτει ερωτικά τον πασά των Ιωαννίνων. Και στις δύο περιπτώσεις οι συγγραφείς, επιλέγοντας να αποσιωπήσουν τις διαφορετικές ιστορικές εκδοχές που αφορούν την εκτέλεση της Φροσύνης παρουσιάζουν την ιστορία μίας εν πολλοίς αμφιλεγόμενης και ως εκ τούτου ρομαντικής ηρωίδας. Η σχέση της Φροσύνης με τον Μουχτάρ προβάλλει την ηρωίδα να ακροβατεί ανάμεσα στα όρια της εθνικής προδοσίας, του ρομαντικού έρωτα και του ηρωισμού και αυτό λόγω της ιδιότυπης σχέσης που αναπτύσσει με τον εχθρό του γένους της. Από τη μία πλευρά συνάπτει ερωτική σχέση με τον εχθρό της πατρίδας της, τον γιο του Αλή πασά, ενώ από την άλλη πλευρά το τέλος της χαρακτηρίζεται εν πολλοίς ηρωικό, καθώς θανατώνεται με εντολή του βεζήρη των Ιωαννίνων, αρνούμενη το ρόλο της συζύγου του.

Κι αν οι δύο αυτοί συγγραφείς χρησιμοποιούν ένα υπαρκτό πρόσωπο ως ηρωίδα των έργων τους, οι επόμενοι δύο λογοτέχνες που απασχολούν την εργασία, ο Αχιλλέας Λεβέντης και ο Στέφανος Ξένος εξελίσσουν την πλοκή των μυθιστορημάτων τους γύρω από τα πρόσωπα δύο καθαρά μυθοπλαστικών ηρωίδων. Και σε αυτές τις δύο περιπτώσεις, όπως ακριβώς συνέβη και με τα κείμενα των Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή και Αριστοτέλη Βαλαωρίτη το θέμα του

ρομαντικού έρωτα διαπλέκεται περισσότερο ή λιγότερο με τις έννοιες του «έθνους» και του «εθνικού». Πρωταγωνίστρια του ολιγοσέλιδου μυθιστορήματος του Αχιλλέα Λεβέντη είναι η Τασσώ, η δεκαεξάχρονη κόρη του Δημήτριου Σινά που ζει με την οικογένειά της στο ορεινό Λιμπόχοβο της Ηπείρου στα 1806. Ήδη από την αρχή της ιστορίας γίνεται λόγος για την ομορφιά και τις χάρες της ηρωίδας που γίνονται αιτία να διατάξει ο Αλή πασάς τρεις Τουρκαλβανούς να την απαγάγουν. Το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας εξελίσσεται γύρω από το επεισόδιο που εκτυλίσσεται ανάμεσα στην ηρωίδα και τον Μουσταφά, τον έναν από τους τρεις Τουρκαλβανούς, ο οποίος γοητεύεται από την ομορφιά της και αποφασίζει να αποτρέψει την απαγωγή της, δολοφονώντας τους συντρόφους του. Η ηρωίδα, όταν αντιλαμβάνεται ότι ο Τουρκαλβανός την είχε σώσει από τους δύο επίδοξους απαγωγείς της, μέσα σε λίγα λεπτά βιώνει για πρώτη φορά το συναίσθημα του έρωτα, σύντομα, όμως αναγκάζεται να τον σκοτώσει, προασπιζόμενη την τιμή και την παρθενία της, καθώς το ερωτικό ενδιαφέρον του Μουσταφά εκδηλώνεται με απρόσμενα βίαιο τρόπο. Η Τασσώ με την οικογένειά της αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την Ήπειρο για να γλιτώσουν από την οργή του πασά και καταλήγουν μετά από αρκετές περιπέτειες στη Λευκάδα, όπου ζουν μέσα στη φτώχεια. Στο τέλος της ιστορίας, η Τασσώ παρουσιάζεται να μπαίνει στο χαρέμι του Μπέη Βοεβόδα, ο οποίος θαμπώνεται από την ομορφιά της και την παντρεύεται. Η απόφαση αυτή της ηρωίδας συνιστά εκτός από θυσία για την εξασφάλιση της επιβίωσης των γονιών της και πράξη αυτοτιμωρίας για την ίδια, καθώς κατηγορεί συνεχώς τον εαυτό της για το στιγμιαίο ερωτικό συναίσθημα που βίωσε για τον Μουσταφά λίγο πριν τον σκοτώσει.

Τέλος, ηρωίδα του εκτενούς μυθιστορήματος του Στέφανου Ξένου με τίτλο *Η ηρωΐς της Ελληνικής Επανάστασης: ήτοι σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828* είναι η Ανδρονίκη που ζει στην Αρκαδία της Πελοποννήσου. Εκεί την ερωτεύεται ο Θρασύβουλος, σύντομα όμως ο δρόμος του ερωτευμένου ζευγαριού χωρίζεται, καθώς ο Θρασύβουλος καλείται να φύγει από την Ελλάδα με σκοπό τη συμμετοχή τους στις δράσεις της Φιλικής Εταιρίας, στις οποίες πρωτοστατεί ο θείος του, Μητροπολίτης Γρηγόριος Ε'. Μοιραίο γεγονός για την εξέλιξη της υπόθεσης αποτελεί η θανάτωση ολόκληρης της οικογένειας της Ανδρονίκης από τουρκικά στρατεύματα και η πλήρης καταστροφή της πατρικής της περιουσίας. Η ηρωίδα, έχοντας χάσει την οικογένειά της, το σπίτι της, αλλά και την ελπίδα ότι ο αγαπημένος της είναι ζωντανός αποφασίζει να μεταμφιεστεί σε αρματωλό και να πολεμήσει για την εθνική απλευθέρωση. Πολύ σύντομα παρουσιάζεται να πρωτοστατεί στα σημαντικότερα γεγονότα της Εθνεγερσίας, πολεμώντας δίπλα στις ηρωικές μορφές του '21. Μετά από πολλές περιπέτειες βρίσκει ξανά τον αγαπημένο της, αλλά αναγκάζεται και πάλι να τον αποχωριστεί.

καθώς προτεραιότητα και για τους δύο αποτελεί πλέον ο αγώνας για την απελευθέρωση. Η Ανδρονίκη πεθαίνει αρκετό καιρό μετά το θάνατο του Θρασύβουλου, το 1933 σ' ένα μοναστήρι στη Μόσχα, ενώ έχει συμβάλει καθοριστικά με τη δράση της στην απελευθέρωση της πατρίδας της, παρ' όλο που θυσίασε την προσωπική της ευτυχία για τον εθνικό αγώνα.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι οι τέσσερις ρομαντικοί συγγραφείς διαχειρίζονται με διαφορετικό τρόπο τις ηρωίδες τους και τις τοποθετούν μέσα σε διαφορετικό πλαίσιο που προσδιορίζεται τόσο από την πλοκή των έργων όσο και από τις επιταγές των διαφορετικών λογοτεχνικών ειδών στα οποία αυτά εντάσσονται. Ωστόσο, παρά τις εγγενείς διαφορές των κειμένων διαπιστώνονται ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία κοινά και στα τέσσερα έργα που οδηγούν απαρέγκλητα προς την κατασκευή και τη λειτουργία ενός σχήματος αναπαράστασης που μ' έναν τρόπο κανονικοποιεί την εικόνα των υπό εξέταση ηρωίδων. Πρόκειται για τη δημιουργία ενός λογοτεχνικού τύπου που προκύπτει μέσα από τη διαπίστωση ορισμένων κοινών χαρακτηριστικών που προσδίδουν οι συγγραφείς στα γυναικεία πρωταγωνιστικά πρόσωπα των έργων τους. Συγκεκριμένα διαπιστώνεται ότι τα κείμενα στα οποία εστιάζει η εργασία ακολουθούν ένα συγκεκριμένο σχήμα αναπαράστασης των τεσσάρων ρομαντικών ηρωίδων που δομείται με βάση τρεις άξονες στη βάση των οποίων επιτελείται η συναίρεση της εθνικής με την έμφυλη ταυτότητα. Η «εθνική» υπόστασή των γυναικείων μορφών, τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους ή ορθότερα η αναπαράσταση της σωματικότητάς τους και η ηρωική τους διάσταση συναποτελούν τους τρεις βασικούς άξονες που συμμετέχουν στην διαδικασία παραγωγής της εικόνας τους που προβάλλεται σχεδόν σταθερά μέσα από τα τέσσερα ρομαντικά κείμενα.

Η έμφυλη ταυτότητα των ρομαντικών ηρωίδων στοιχειοθετείται τόσο με βάση τα χαρακτηριστικά της σωματικότητάς τους όσο και με βάση τα ψυχικά και πνευματικά τους χαρίσματα.⁷³ Μάλιστα, τα φυσικά χαρακτηριστικά των ηρωίδων σχεδόν πάντα συναρτώνται με τα πνευματικά και ψυχικά τους προτερήματα, καθώς στη μορφή τους αντικατοπτρίζεται περισσότερο ή λιγότερο εμφατικά σε κάθε περίπτωση ο ψυχικός και πνευματικός τους κόσμος. Για την ακρίβεια, στην *Φροσύνη* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή και στην *Κυρά*

⁷³ Στο σημείο αυτό υπογραμμίζεται ότι το φύλο εκλαμβάνεται ως αποτέλεσμα της λειτουργίας ενός συστήματος κανονιστικών πρακτικών και όχι ως στατική κατάσταση ενός σώματος. Υπό αυτή την έννοια η έμφυλη αναπαράσταση γίνεται αντιληπτή ως διαδικασία κατά την οποία οι κανονιστικές αυτές πρακτικές σωματοποιούν το φύλο (βλ. Judith Butler, *Bodies that matter. On the discursive limits of "sex"*, Routledge, London and New York, Introduction, σελ. 11). Σε αυτό το πλαίσιο, η αναφορά στις έμφυλες αναπαραστάσεις των ρομαντικών ηρωίδων κρίνεται απαραίτητη, καθώς τα έμφυλα χαρακτηριστικά που τους αποδίδονται συνεξετάζονται με τον «εθνικό» και «ηρωικό» τους χαρακτήρα, αποτελώντας μία πρώτη «ανάγνωση» της ιδεολογικής λειτουργίας τους.

Φροσύνη του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη διαπιστώνεται ότι η αγγελική ομορφιά των γυναικείων μορφών συναρτάται κυρίως με την αγγελική τους αθωότητα και αγνότητα, ενώ στα δύο πεζά κείμενα που μας απασχολούν, στην *Τασσό* του Αγχιλέα Λεβέντη και στην *Ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασεως* του Ξένου, το φυσικό κάλλος των ηρωίδων εναρμονίζεται τόσο με την ευφύια τους όσο και με τα ψυχικές τους αρετές. Αν και μέσα από τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στις ηρωίδες από τους δημιουργούς τους ανιχνεύονται δύο διαφορετικές υποστάσεις θηλυκότητας, -μία περισσότερο προσανατολισμένη στην αγγελική υπερβατική ομορφιά και μία που ανταποκρίνεται μεταξύ των άλλων στην ευφύια-όπως θα διαφανεί και στη συνέχεια, κοινό χαρακτηριστικό που καθορίζει τη μορφή των γυναικείων πρωταγωνιστικών μορφών και στα τέσσερα κείμενα αποτελεί η εξιδανικευμένη ομορφιά, η οποία κάθε περίπτωση προσλαμβάνει σχεδόν εξωπραγματικές διαστάσεις και προσδιορίζει την εράσμια εικόνα τους.

Ειδικότερα, η Φροσύνη τόσο στο κείμενο του Ραγκαβή όσο και στο εκτενές ποίημα του Βαλαωρίτη συνδέεται κυρίως με την υπερφυσική ομορφιά και έμφαση δίνεται στο εξωτερικό της κάλλος, το οποίο γίνεται αιτία του τραγικού της τέλους. Στο κείμενό του, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής παρουσιάζει τη Φροσύνη ως «πλάσμα» με «αμίμητα» και «αγγελικά κάλλη».⁷⁴ Σε ολόκληρη την έκταση του κειμένου ο συγγραφέας αναφέρεται στην «ωραιότητα» της ηρωίδας και στα «λαμπρά θέληγυρά» της τα οποία τονίζονται με τα «βλέμματα» που «ως άνθρακες καίουν», εγείροντας εκουσίως τον πόθο του Αλή και μετατρέποντας τον Μουχτάρ σε «δούλο αλυσσόδετο» του «κάλλους» της.⁷⁵ Αλλά και ο Βαλαωρίτης, ήδη, στα *Προλεγόμενα* του ποιήματός του αποκαλεί την ηρωίδα του «κόρη θαυμασίου κάλλους και περιφανούς γένους» που δεν ήταν δυνατόν να μην προσελκύσει το ενδιαφέρον του Αλή ήδη από νεαρή ηλικία, δίνοντας έμφαση εκτός από την εξωτερική εμφάνιση της ηρωίδας του και στην κοινωνική της θέση.⁷⁶ Μάλιστα, η περιγραφή της Φροσύνης από τον ποιητή με πιο αναλυτικό και εύγλωττο τρόπο γίνεται μέσα από μία επιστολή που απευθύνει στον Εμμανουήλ Ροΐδη, στα 1877, στην οποία αναφέρει χαρακτηριστικά «ότι το κάλλος της Φροσύνης είχε τι το υπερανθρώπινον, ούτε ηδύνατο να ειπή τις ακριβώς εις τι συνίστατο. Απέπνεεν εκ του πλάσματος εκείνου μία τις

⁷⁴ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Άπαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ. 238 και σελ. 241.

⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 244-245.

⁷⁶ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π., σελ. 205.

αύρα αρμονίας, εν άρωμα φυσικής τελειότητας, ώστε αδύνατον ήτο ατενίζων τις επί του αγγελικού προσώπου της να μείνει άτρωτος».⁷⁷

Οι περιγραφές της Τασσώς και της Ανδρονίκης στο ολιγοσέλιδο πεζό κείμενο του Αχιλλέα Λεβέντη και στο ιστορικό μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου αντίστοιχα θεωρούνται εκτενέστερες και περισσότερο λεπτομερείς, ενώ επιπλέον η σύνδεση της εξωτερικής μορφής των συγκεκριμένων γυναικείων μορφών με τα στοιχεία του χαρακτήρα τους καθίσταται περισσότερο προφανής και εμφατική σε σχέση με τις περιγραφές των δύο προηγούμενων ηρωίδων. Ο Αχιλλέας Λεβέντης περιγράφει την Τασσώ ως καλλονή με βασικά χαρακτηριστικά την «καστανόχροη κόμη γλυκείας αφής» και τους δύο «αμυγδαλόμορφους οφθαλμούς» που εξέπεμπαν «συνάμα διάνοιαν και έρωτα», ενώ η αξιέραστη εικόνα της ηρωίδας του Λεβέντη συμπληρώνεται από τα «υπομειδιώντα χείλη της» που «επροκάλλουν το φίλημα»⁷⁸. Μάλιστα, ο Λεβέντης υπογραμμίζει ότι «από το σύνολον των χαρακτηριστικών του προσώπου της διέκρινε ο προσεκτικός παρατηρητής τας κυριωτέρας αυτής ψυχικάς ιδιότητας» στις οποίες περιλαμβάνονται «η ειλικρίνεια», «η αφέλειά της» που «εδείκνυεν ότι ουδέ ίχνος ματαιότητος και υπεροψίας ενωφέλευεν εις την συμπαθητική καρδιαν της», αλλά και η «περιποιητική» και «ελεήμων» φύση της. Τέλος, ο Στέφανος Ξένος περιγράφει την Ανδρονίκη ως «καλλονή Ελληνική» με «χρώμα [...] κρινόλευκον και διαυγές», «στόμα μεστόν αγγελικής αγαθοσύνης» και «οφθαλμούς αμυγδαλώδεις και μέλανα» ως δύο σβεστούς άνθρακα» που «έλαμπον όμως ως αναμμένοι», περιγραφή που συνάδει με τη «γλυκεία» και «συμπαθητική» ιδιοσυγκρασία της ηρωίδας της Ελληνικής Επανάστασεως.⁷⁹

Η Μαίρη Μικέ υποστηρίζει για τις Ελληνίδες ηρωίδες της ρομαντικής λογοτεχνίας ότι «η χάρη, η ομορφιά, η αρμονία, η λάμψη και η διακοσμητική κυρίως λειτουργία αποτελούν τους κοινούς παρονομαστές των περιγραφών. Μάλιστα, καθώς η ανάληψη δράσης εκ μέρους των Ελληνίδων ηρωίδων σχεδόν απουσιάζει, το αφηγηματικό χρέος απέναντί τους εξαντλείται στην υπογράμμιση τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής ομορφιάς. Τα δύο είναι άμεσα συνδεδεμένα μεταξύ τους: συνήθως η εσωτερική ομορφιά αντικατοπτρίζεται στα εξωτερικά χαρακτηριστικά της μορφής».⁸⁰ Στα τέσσερα κείμενα που μας απασχολούν η εσωτερική και η εξωτερική ομορφιά των ηρωίδων συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, ενώ

⁷⁷ Γ. Π. Σαββίδης, Νίκη Λυκούργου (επιμ.), *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης. Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σελ. 197.

⁷⁸ Αχιλλεύς Λεβέντης, *Η Τασσώ*, ό.π., σελ. 13.

⁷⁹ Στέφανος Ξένος, *Η ηρωΐς της Ελληνικής Επανάστασεως...*, ό.π., σελ. 32-33.

⁸⁰ Μαίρη Μικέ, ό.π., σελ. 150.

επιπλέον διαπιστώνεται ότι κοινός τόπος και των τεσσάρων κειμένων αποτελεί η σχεδόν εξωπραγματική διάσταση που προσδίδουν οι συγγραφείς στην εξωτερική εμφάνιση των ηρωίδων τους, εξιδανικεύοντάς τες μέσα από τις περιγραφές τους. Σε αντίθεση όμως με τα όσα επισημαίνει η Μικέ, στα τέσσερα λογοτεχνικά έργα που μας απασχολούν, η έμφαση σε αυτά τα χαρακτηριστικά των ηρωίδων δεν συναρτάται με την περιορισμένη αφηγηματική δράση τους, στοιχείο που υποδηλώνεται ήδη από τους τίτλους των κειμένων οι οποίοι παραπέμπουν ευθέως στην πρωταγωνιστική θέση που αυτές κατέχουν, αλλά και στη δυναμική τους παρουσία μέσα στα κείμενα. Για την ακρίβεια, η εξιδανικευμένη εμφάνιση και οι αρετές των ρομαντικών ηρωίδων αποτελούν μόνο τη μία πτυχή του ρόλου που επιτελούν στα κείμενα, καθώς η έτερη διάσταση του σχήματος αναπαράστασής τους συνδέεται άρρηκτα με την ηρωικότητά τους, δικαιολογώντας την αμφίσημη σημασία της λέξης «ηρωίδα» με βάση την οποία εξετάζονται στο πλαίσιο της εν λόγω εργασίας.

Στην περίπτωση των κειμένων του Αχιλλέα Λεβέντη και του Στέφανου Ξένου η ηρωικότητα των γυναικείων πρωταγωνιστικών μορφών αντικατοπτρίζεται τόσο στα εξωτερικά χαρακτηριστικά που υποδηλώνουν την ένταξή τους μέσα στο κοινό πλαίσιο μίας αρρενωπής θηλυκότητας όσο και στη μυθιστορηματική τους δράση. Η Αθηνά Βογιατζόγλου επισημαίνει σχετικά στον πρόλογο της *Τασσώς*: «στον Λεβέντη ανήκουν τα εύσημα για τη δημιουργία της πρώτης δυναμικής ηρωίδας στη νεοελληνική πεζογραφία. Με το «αρρενωπής καλλονής» κεφάλι, τα «αρρενωπά μέλη», την «ευστροφία», το «αποφασιστικόν και τι σκεπτικόν» του χαρακτήρα, την «επίμονον θέλησιν» αλλά και τη συνήθεια «να σκέπτεται μεμονωμένην» (χαρακτηριστικά στην πλειονότητά τους ανεπιθύμητα όχι μόνο για τις ελληνικές αλλά και για τις ευρωπαϊκές μυθιστορηματικές ηρωίδες του 19^{ου} αιώνα), η Τασσώ είναι ίσως η μοναδική πρόγονος της Πάπισσας Ιωάννας του Ροΐδη. Πρόγονος μακρινή, βέβαια, καθώς μαζί με τις «ανδρικές» ιδιότητές της η Τασσώ συνδυάζει και τις στερεότυπες θηλυκές: την αγνότητα, τη σεμνότητα, τη μετριοφροσύνη, την ελεήμονα διάθεση, τη στοργή αλλά και την αφέλεια».⁸¹ Με τον τρόπο αυτό διαπιστώνεται ότι ο Αχιλλέας Λεβέντης προσδίδει στην Τασσώ και αρρενωπά εξωτερικά χαρακτηριστικά, τονίζοντας με τον τρόπο αυτό το θάρρος της και τον ασυνήθηστα τολμηρό χαρακτήρα της, καθώς εμπλέκεται σε μάχη με τον Τουρκαλβανό και τον σκοτώνει, προασπιζόμενη με γενναιότητα την τιμή της. Στην πορεία αποδεικνύεται και το ψυχικό της σθένος, εφόσον θυσιάζεται για να εξασφαλίσει την επιβίωση των γονιών της, διασώζοντάς τους από την οικονομική εξαθλίωση.

⁸¹ Αχιλλεύς Λεβέντης, *Η Τασσώ*, ό.π., σελ. 11.

Στην εικόνα της δυναμικής και ηρωικής πρωταγωνίστριας του Αχλλέα Λεβέντη ανταποκρίνεται πλήρως και η περιγραφή της Ηρωίδας της Ελληνικής Επανάστασης, για την οποία ο αφηγητής εξ αρχής αναφέρει ότι «είχε...τα χείρας ολίγον τι αρρενωπάς» και «τους ώμους αγαλματώδεις», ενώ «το σώμα της ήτο μάλλον υψηλόν, κομψόν, εύρωστον τε και ευλύγιστον ως της δορκάδος».⁸² Η αρρενωπότητα της Ανδρονίκης που υπογραμμίζει τον τολμηρό και γενναίο χαρακτήρα της δεν καταδεικνύεται μόνο μέσα από τα παραπάνω χαρακτηριστικά που της προσδίδει ο Ξένος, αλλά επιπλέον επισημαίνεται μέσα από τον παραλληλισμό της με τον «τύπο των κυνηγετικών εκείνων θεοτήτων, αι οποίαι ποτέ συνώδευον την Άρτεμιν επί των ορέων της γης ταύτης»,⁸³ αλλά και μέσα από τα λόγια του Θρασύβουλου, ο οποίος λίγες στιγμές μετά τη συνάντησή τους ομολογεί έκπληκτος «Α βοσκοπούλα! βλέπω είσαι ανδρεία, όσον και ωραία».⁸⁴ Όπως άλλωστε ανακοινώνεται εκ προοιμίου και στον τίτλο του έργου του Στέφανου Ξένου, η Ανδρονίκη ανταποκρίνεται απόλυτα στην εικόνα του ήρωα με αποκορύφωμα την επιτυχή μεταμφίεση της σε άνδρα-Έλληνα ήρωα του '21 και τα πολεμικά της κατορθώματα εναντίον των εχθρών της πατρίδας της τα οποία περιγράφονται διεξοδικά στα επιμέρους κεφάλαια της *Ηρωίδος της Ελληνικής Επανάστασης*. Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι αυτή είναι και η διαφορά που διακρίνει την Ανδρονίκη από την Τασσώ: αν και στις δύο περιπτώσεις υπογραμμίζεται η αρρενωπή θηλυκότητα των ηρωίδων, ουσιαστικά η ηρωίδα του Στέφανου Ξένου συνδέεται περισσότερο με το πρότυπο των ανδρικών ηρωικών μορφών, ενώ η κατασκευή της Τασσώς του Λεβέντη προκύπτει ως συγκερασμός ανδρικών και θηλυκών αρετών.

Όσο για την περίπτωση της Φροσύνης, τόσο στην εκδοχή του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή όσο και σε αυτή του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, η ηρωίδα δεν περιγράφεται ως αρρενωπή καλλονή, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις της Ανδρονίκης και της Τασσώς ούτε παρουσιάζεται να διαπράττει το φόνο του επίδοξου βιαστή της, όπως η Τασσώ ή να επιλέγει το δρόμο της προσωπικής θυσίας στο βωμό του «εθνικού» χρέους, όπως συμβαίνει με την Ανδρονίκη. Η ηρωικότητα της Φροσύνης στο έμμετρο δράμα του Ραγκαβή και στην εκτενή ποιητική σύνθεση του Βαλαωρίτη πηγάζει μέσα από τη στάση της, εφόσον εμφανίζεται και στις δύο περιπτώσεις να προασπίζει μέχρι τέλους και μάλιστα με το κόστος της προσωπικής θυσίας τα ιδανικά και τις επιλογές της. Στη *Φροσύνη* του Ραγκαβή, η ομώνυμη ηρωίδα εμφανίζεται ως θύμα του ρομαντικού και αδιέξου έρωτά της για τον Μουχτάρ και επιλέγει με γενναιοψυχία το θάνατο από μία ζωή καταδικασμένη να ζει ως σύζυγος του πατέρα του

⁸² Στέφανος Ξένος, ό.π., σελ. 68.

⁸³ Στο ίδιο, σελ. 68-69.

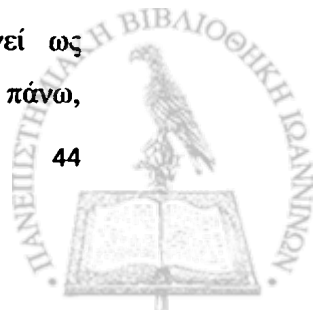
⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 73.

αγαπημένου της. Από την άλλη πλευρά, η Φροσύνη στο ποίημα του Βαλαωρίτη αν και εμφανίζεται να προδίδει την πατρίδα της μέσα από τη σχέση με αλλόθρησκο, η απόρριψη της ερωτικής πρότασης του Αλή, αλλά και ο θάνατος που ακολουθεί αφ' ενός την εξαγνίζουσα από την προδοσία και αφ' ετέρου της προσδίδουν ηρωική διάσταση. Παρ' όλο που οι λόγοι από τους οποίους υπαγορεύεται η ηρωική στάση των δύο πρωταγωνιστικών μορφών διαφέρουν, διαπιστώνεται ότι και στις δύο περιπτώσεις η αντίδραση των δύο γυναικών στη βούληση του Αλή πασά τις καθιστά ηρωίδες και μάλιστα «εθνικές» δεδομένου ότι ο θανατώνονται από αλλόθρησκο κι αλλοεθνή τύραννο, ενώ επιπλέον γνωρίζουν εκ των προτέρων ότι το τίμημα αυτής της επιλογής θα είναι ο θάνατος.

Με βάση τα χαρακτηριστικά των γυναικείων πρωταγωνιστικών μορφών που παρουσιάστηκαν πιο πάνω διαπιστώνεται ότι οι ρομαντικοί συγγραφείς επιλέγουν κάθε φορά ένα διαφορετικό είδος θηλυκότητας μέσα από το οποίο προβάλλουν τις έμφυλες αναπαραστάσεις των ηρωίδων τους, προκρίνοντας από τη μία πλευρά μία μορφή αρρενωπής θηλυκότητας μέσα από την παρουσίαση της Τασσώς και της Ανδρονίκης, και από την άλλη πλευρά προωθώντας μία διάσταση της θηλυκότητας που ανταποκρίνεται περισσότερο στο πρότυπο της ρομαντικής ηρωίδας, όπως ανιχνεύεται μέσα από τους τρόπους που παρουσιάζουν ο Ραγκαβής και ο Βαλαωρίτης τις πρωταγωνιστικές μορφές των έργων τους. Αν και σε κάθε περίπτωση διαπιστώνονται διαφοροποιήσεις που καταδεικνύουν την προβολή των διαφορετικών ειδών της θηλυκότητας, το ζήτημα αυτό μελετάται διεξοδικά σε επόμενο σημείο της εργασίας, καθώς προϋποθέτει τόσο την ευρύτερη εξέταση του γυναικείου φύλου μέσα στο πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας όσο και την εξέταση της δράσης της κάθε ηρωίδας χωριστά, με την έννοια ότι η υπόσταση που δίνεται σε καθεμία από τις γυναικείες πρωταγωνιστικές μορφές από τους ρομαντικούς συγγραφείς συνδέεται με το ιδεολογικό και λογοτεχνικό πρόγραμμα του καθ' ενός από αυτούς.

Στο σημείο αυτό το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στα κοινά χαρακτηριστικά των γυναικείων μορφών τα οποία συνάδουν προς την κατασκευή μίας έμφυλης αναπαράστασης που βασίζεται τόσο στα χαρακτηριστικά της εξιδανικευμένης εξωτερικής ομορφιάς και των θετικών ψυχικών αρετών όσο και στο πνεύμα της γενναιοψυχίας. Ο λογοτεχνικός τύπος των ρομαντικών ηρωίδων θα ήταν ελλιπής αν δεν γινόταν αναφορά στον τρίτο άξονα που κανονικοποιεί την στερεοτυπική εικόνα μέσα από την οποία προβάλλονται. Πρόκειται για την κατασκευή της εθνικής ταυτότητας, την «εθνική» υπόσταση που τους προδίδουν οι δημιουργοί στις πρωταγωνιστικές μορφές των έργων τους, η οποία λειτουργεί ως επιστέγασμα όλων των υπόλοιπων χαρακτηριστικών που αναφέρθηκαν πιο πάνω,

νοηματοδοτώντας ιδεολογικά την κατασκευή του σχήματος αναπαράστασής τους. Συγκεκριμένα, οι εξιδανικευμένες μορφές των ηρωίδων, το ήθος τους, αλλά και η ηρωικότητά τους συνδέονται άρρηκτα με την εθνική τους ταυτότητα, στην οποία δίνεται ιδιαίτερη έμφαση μέσα από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που τους αποδίδουν οι τέσσερις ρομαντικοί συγγραφείς. Όπως παρατηρεί η Μαίρη Μικέ «οι γυναικείες μορφές [...] εξαιρετικής καλλονής, συνδυάζουν σ' ένα αφεγάδιαστο σύνολο την ωραιότητα της μορφής με την ταπεινότητα του ήθους. Η εσωτερική ομορφιά (παρθενία, ταπεινότητα, σεμνότητα, σεβασμός στα χρηστά και ιερά ήθη της οικογένειας, του χριστιανισμού και του έθνους) αντανακλάται ενεμπόδιστα στο πρόσωπο της κόρης».⁸⁵

Τα κείμενα σε κάθε ευκαιρία τονίζουν την «ελληνικότητα» των ηρωίδων με βάση την καταγωγή, την ελληνική τους γλώσσα, αλλά και την αδιαμφισβήτητη πίστη τους στο χριστιανισμό. Πρόκειται για ένα τρίπτυχο που επαναλαμβάνεται έντονα και στα τέσσερα κείμενα, ενώ αναδεικνύεται με κάθε τρόπο και σε κάθε περίπτωση, αποτελώντας ένα από τα καταστατικά στοιχεία της εικόνας τους. Η Φροσύνη στο έμμετρο δράμα του Ραγκαβή παρουσιάζεται ως η κόρη του ιερέα Μελέτιου, η οποία αν και έχει ανατραφεί από την Εμινέ, πρώτη σύζυγο του Αλή πασά έχει διατηρήσει αλώβητη την πίστη της στο χριστιανισμό και την αγάπη της για το γένος. Αλλά και στην εκδοχή του Βαλαωρίτη η Φροσύνη που εξ αρχής συνδέεται συγγενικά με τον μητροπολίτη Γαβριήλ Γκάγκα εμφανίζεται πιστή στη χριστιανική της θρησκεία. Στο μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου η Ανδρονίκη περιγράφεται από την αρχή ως «καλλονή Ελληνική» που αντλεί την καταγωγή της από την «πατρίδα του απαγχονισθέντος Γρηγορίου Ε', Οικουμενικού πατριάρχου», η οποία μάλιστα παρουσιάζεται να διαβάσει το κείμενο της *Ιλιάδας*.⁸⁶ Τέλος, στην *Τασσώ* του Αχιλλέα Λεβέντη η ομώνυμη ηρωίδα, η «ιδανικότες της Ηπειρώτιδος» παράλληλα με την διδασκαλία της γλώσσας που λάμβανε από τον πατέρα της συνδύαζε όλα τα χαρακτηριστικά της χριστιανικής ηθικής, καθώς «περιποιητική και ελεήμων» πάντα προσέτρεχε σε βοήθεια όσων τη χρειαζόνταν.

Ο Benedict Anderson αναφέρει ότι το έθνος ορίζεται ως «μία ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη»,⁸⁷ ενώ επιπλέον σημειώνει ότι το έθνος «έχει καθορισμένα, έστω κι αν είναι ελαστικά, σύνορα, πέρα από τα οποία βρίσκονται άλλα έθνη».⁸⁸ Τα χαρακτηριστικά που

⁸⁵ Μαίρη Μικέ, *ό.π.*, σελ. 171.

⁸⁶ Στέφανος Ξένος, *ό.π.*, σελ. 74.

⁸⁷ Benedict Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, (μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα), Νεφέλη, Αθήνα, 1997, σελ. 26.

⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 27.

αποδίδονται στις ρομαντικές ηρωίδες ως επιστέγασμα της «ελληνικότητάς» τους, η γλώσσα, η θρησκεία και η καταγωγή τους εξ αρχής τις εντάσσουν εθνικά μέσα σ' ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο «εγγενώς οριοθετημένο», όπως το θέτει ο Anderson. Αν ληφθεί μάλιστα υπόψιν και η εξιδανικευμένη κατασκευή της έμφυλης ταυτότητάς τους, η «πολιτική κοινότητα» μέσα στην οποία τις τοποθετούν οι συγγραφείς παρουσιάζεται και ως «κυρίαρχη» ειδικά αν η στάση των ηρωίδων εξεταστεί συγκριτικά με τη θέση που κατέχουν αλλόφυλες και αλλόγλωσσες ηρωίδες στα ίδια κείμενα. Ενδεικτικά θεωρούνται τα παραδείγματα της Ιταλίδας Ελεωνώρας και της Διαμάντως Καρέττου, δύο υβριδικών γυναικείων μορφών που εμφανίζονται ως αντι-ηρωίδες στα κείμενα της *Τασσώς* του Αχιλλέα Λεβέντη και της *Ηρωΐδας της Ελληνικής Επανάστασεως* του Στέφανου Ξένου αντίστοιχα.

Και οι δύο γυναικείες μορφές έχουν περιορισμένη δράση στα κείμενα και οι αναφορές σε αυτές είναι περιστασιακές, καθώς μέσα από τις περιγραφές και τη δράση τους καθίσταται επιφανής η σύγκριση με τις Ελληνίδες ηρωίδες, επιβεβαιώνοντας την υπεροχή των τελευταίων. Η Ελεωνώρα αποτελεί μία νεαρή Ιταλίδα που πρωταγωνιστεί στην εγκιβωτισμένη αφήγηση ενός γέροντα που συναντά η οικογένεια του Δημήτριου Σίνα μετά την αποχώρησή της από το Λιμπόχωβο, στην Κέρκυρα και διηγείται την ιστορία. Η Ελεωνώρα, όπως και η Τασσώ περιγράφεται ως καλλονή, αλλά η δράση της περιορίζεται στην εξωτερική της ομορφιά. Ήδη, από τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην νεαρή Ιταλίδα διαπιστώνεται η υπεροχή της Τασσώς, καθώς «η περιγραφή της Ελεωνώρας είναι συμβατικότερη, προσηλωμένη στα εξωτερικά χαρακτηριστικά της καθώς και στη χρυσοποίκιλη (ενδεικτική μιας ραφιναρισμένης σκλαβιάς) περιβολή της».⁸⁹ Έτσι, σε αντίθεση με τη δυναμική Τασσώ, τη «βασίλισσα των βουνών» που απολαμβάνει τη ζωή και τους περιπάτους στην ύπαιθρο της Ηπείρου, η Ελεωνώρα παρουσιάζεται αρχικά έγκλειστη στο παλάτι της κι έπειτα περιορισμένη στα όρια ενός πύργου. Η έμπρακτη απόδειξη της υπεροχής της Τασσώς έρχεται μέσα από τον τρόπο που οι δύο ηρωίδες αντιμετωπίζουν τα προβλήματα που προκύπτουν εξ αιτίας του ανόσιου έρωτα που αισθάνονται γι' αυτές τα δύο ανδρικά πρωταγωνιστικά πρόσωπα των ιστοριών. Ενώ η δυναμική και γενναία Τασσώ εμπλέκεται σε μάχη με τον Μουσταφά και υπερασπιζόμενη με σθένος την τιμή της τελικά τον σκοτώνει, η Ελεωνώρα δολοφονείται από το χέρι του θετού της πατέρα, χωρίς να επιδείξει την ενεργητικότητα και την τόλμη της πρώτης.

⁸⁹ Αχιλλεύς Λεβέντης, *Η Τασσώ*, ό.π., σελ. 23.

Η ίδια σύγκριση της δυναμικής και ηρωικής Ελληνίδας με την αδύναμη πλην καλλονή αλλοεθνή γυναικεία μορφή επιχειρείται και μέσα από την αφήγηση της ιστορίας της Διαμάντως Καρέττου, όπως παρουσιάζεται στο ιστορικό μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου. Η Διαμάντω, «θυγάτηρ της Οθωμανίδος Νεκβιέ και του Νεαπολιτάνου Καρρέτου»⁹⁰ παρουσιάζεται ως «μια ωραία Οθωμανίς, βαπτισθείσα Χριστιανή» που «εφαίνετο ως λευκός μαργαρίτης».⁹¹ Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση η δράση της αλλοεθνούς ηρώιδας περιορίζεται στην εξωτερική της εμφάνιση, καθώς η στάση της, όπως αποδεικνύεται μέσα από το κείμενο του Ξένου, προσδιορίζεται από την ίδια παθητικότητα που χαρακτηρίζει και τη στάση της Ελρωνόρας στην *Τασσώ* του Λεβέντη. Σε αντίθεση με την Ανδρονίκη που μεταμφιέζεται σε άνδρα και παίρνει την τύχη της στα χέρια της, η Διαμάντω Καρρέτου μετά το θάνατο της μητέρας της παραμένει ως προστατευόμενη στο σπίτι του Οδυσσέα Ανδρούτσου και αργότερα, όταν γνωρίζεται με την ηρώίδα και συνδέεται μαζί της με φιλικούς δεσμούς, η Ανδρονίκη είναι αυτή που αναλαμβάνει την προστασία της.

Όπως διαπιστώθηκε, η κατασκευή της εικόνας της ρομαντικής ηρώιδας, με τον τρόπο που αναπαράγεται στα υπό εξέταση κείμενα αποτελεί συναίρεση της έμφυλης και της εθνικής ταυτότητας που τους αποδίδουν οι συγγραφείς τους. Κι αν τα «εθνικά» χαρακτηριστικά των εν λόγω ηρώιδων παρουσιάζουν μία πιο σαφή εικόνα ως προς την αναπαράσταση της εθνικής τους ταυτότητας, το ζήτημα της έμφυλης ταυτότητας χρήζει περαιτέρω ανάλυσης, με την έννοια ότι το φύλο δεν αποτελεί ένα μόνιμο και στατικό χαρακτηριστικό, καθώς η κατασκευή του υπόκειται στη λειτουργία ενός συστήματος πολιτισμικών πρακτικών που προωθεί και επιβάλλει την κανονικοποίησή του μέσα σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον και ειδικότερα μέσα στα όρια του ελληνικού 19^{ου} αιώνα.⁹² Αν στην παρούσα ενότητα καταδείχθηκε το σχήμα αναπαράστασης με βάση το οποίο αναπαράγεται η στερεοτυπική εικόνα των ηρώιδων, στη συνέχεια θα πρέπει να εξεταστούν οι ιδεολογικές δομές που υπαγορεύουν στους ρομαντικούς συγγραφείς τη σύνδεση του έμφυλου ρόλου των ηρώιδων τους με την εθνική τους ταυτότητα, αλλά και οι τρόποι μέσω των οποίων πραγματοποιείται και καθίσταται εφικτή αυτή η σύνδεση.

⁹⁰ Στέφανος Ξένος, ό.π., σελ. 170.

⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 160.

⁹² Judith Butler, *Gender Trouble. Feminism and the subversion of identity*, ό.π., σελ. 191.

3. Η φυλή και το φύλο στο πεδίο της εθνικής ιδεολογίας

Λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι η εργασία εστιάζει στη «λογοθετική» κατασκευή της ταυτότητας των ηρωίδων, η συνεξέταση του σχήματος αναπαράστασής τους με το ιδεολογικοπολιτικό υπόβαθρο των δημιουργών τους θεωρείται προαπαιτούμενο, καθώς οι ιδεολογικές τοποθετήσεις των τελευταίων συγκροτούν ένα πολύ σημαντικό κομμάτι των πολιτισμικών συμφαζομένων και πρακτικών που οδηγεί στην κανονικοποίηση των έμφυλων αναπαραστάσεων μέσα στο πλαίσιο του «εθνικού». Συγκεκριμένα, η εξέταση των ιδεολογικών τοποθετήσεων των ρομαντικών συγγραφέων, η διερεύνηση της σχέσης της συγγραφικής τους ιδιότητας με το δημόσιο λόγο που ανέπτυσαν, αλλά και η μελέτη των όσων αποκαλύπτουν οι ίδιοι για τα έργα τους δικαιολογούν τη σύνδεση της έμφυλης ταυτότητας των ηρωίδων με την εθνική. Το γεγονός αυτό καθίσταται σαφές κατά πρώτο λόγο μέσα από το «εθνικό» περιεχόμενο που πρόσδιδουν οι συγγραφείς στα κείμενά τους, όπως διαπιστώνεται άλλωστε από τα προλογικά σημειώματα και τα σχόλια των ίδιων για τα έργα τους, όπως παρουσιάστηκαν στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου. Οι προγραμματικές δηλώσεις των Αριστοτέλη Βαλαωρίτη και Στέφανου Ξένου να ασχοληθούν με την «εθνική» λογοτεχνία και το ηρωικό παρελθόν, οι αναφορές του Αλέξανδρου Ραγκαβή στα *Απομνημονεύματά* του που εκφράζουν την πρόθεσή του να ασχοληθεί με «εθνικόν τι αντικείμενον», αλλά και η ευρύτερη ενασχόληση του Λεβέντη στο πλαίσιο της γραπτής του παραγωγής με το έθνος εντός της οποίας εντάσσεται και η *Τασσώσε* γενικές γραμμές συναινούν προς την κατεύθυνση της φόρτισης των ρομαντικών ηρωίδων με την έννοια του «έθνους» και του «εθνικού».

Στην περίπτωση των τεσσάρων κειμένων που εξετάζει η εργασία, η διαδικασία κατασκευής της συλλογικής εθνικής ταυτότητας και συνακόλουθα της εθνικής ιδεολογίας διαμεσολαβείται από τις έμφυλες αναπαραστάσεις των ηρωίδων. Η διαμεσολάβηση της «εθνικής» ταυτότητας από την έμφυλη διαπιστώνεται μέσα από τα ειδικότερα χαρακτηριστικά που προσδίδουν οι συγγραφείς στις ηρωίδες τους, συνδέοντάς τες ευθέως με την έννοια της «ελληνικότητας», όπως καταδείχθηκε στην προηγούμενη ενότητα, οι χαρακτηριστικότερες πτυχές της οποίας συνίστανται στην ελληνική γλώσσα, την εθνική ταυτότητα και την Ορθόδοξη πίστη. Με άλλα λόγια παρατηρείται ότι στα ρομαντικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα κάτω από το αίτημα της εθνικής ιδεολογίας που θέτουν οι συγγραφείς τους διασταυρώνονται και συνδέονται οργανικά μεταξύ τους οι παράμετροι της φυλής και του φύλου. Ειδικότερα, το φύλο και οι αναπαραστάσεις του διαδραματίζουν συγκεκριμένο ρόλο όταν προβάλλονται μέσα από την προοπτική του «εθνοσυμβολισμού». Οι αναπαραστάσεις

τόσο του αρσενικού όσο και αυτές του θηλυκού φέρουν τις δικές τους ιδιαίτερες νοηματοδοτήσεις και μία συγκεκριμένη ιδεολογική φόρτιση που συναρτάται με τις διαφορετικές εκδοχές και διαστάσεις που περιλαμβάνει ως έννοια το «έθνος».⁹³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αναπαράσταση γυναικείων μορφών με αλληγορικό χαρακτήρα κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης. Η Ruth Roach Pierson αναφέρει συγκεκριμένα ότι κατά τη Γαλλική Επανάσταση, όποτε και τοποθετούνται συμβατικά οι απαρχές του εθνισμού, η εκθρόνιση του βασιλιά ακολουθείται από την εμφάνιση στην τέχνη γυναικείων μορφών που εμφανίζονται ως αλληγορικές κατασκευές, ως αναπαραστάσεις που συνήθιζαν να προσωποποιούν το έθνος στην πιο υψηλή του έννοια και να ενσαρκώνουν τα πιο σημαντικά ιδανικά της Επανάστασης, την αλήθεια, τον ορθό λόγο και την αρετή.⁹⁴ Με τον τρόπο αυτό διαπιστώνεται ότι κάτω από την προοπτική του «εθνοσυμβολισμού» η γυναίκα σε συνάρτηση με συγκεκριμένα φυλετικά αισθητικά ιδανικά μετατρέπεται σε σύμβολο της εικόνας του έθνους.⁹⁵

Οι έμφυλες αναπαραστάσεις των ηρωίδων που απασχολούν την εργασία δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ότι αποτελούν αλληγορικές αναπαραστάσεις του έθνους, καθώς η πρόθεση των συγγραφέων τους να δώσουν «εθνικό» περιεχόμενο στα έργα τους δε συναρτάται αναγκαστικά-και σε όλες τις περιπτώσεις-με την άμεση παρουσίαση των ηρωίδων ως «εθνικών» συμβόλων. Παρ' όλα αυτά διαπιστώνεται ότι οι έμφυλες κατασκευές της Φροσύνης-τόσο στην εκδοχή του Ραγκαβή όσο και σε αυτή του Βαλαωρίτη, της Τασσώς και της Ανδρονίκης συνδέονται αναμφίβολα τόσο με την έννοια του «έθνους» όσο και με την εθνική ιδεολογία, σύνδεση που στις συγκεκριμένες περιπτώσεις επιτυγχάνεται κατά πρώτο λόγο μέσα από τον συσχετισμό των εννοιών του φύλου και της φυλής. Η Nira Yuval-Davis συνδέει αυτού του είδους τις έμφυλες αναπαραστάσεις με το «δίκαιο του αίματος» που υποστηρίζει ο εθνισμός, με την έννοια ότι η γυναικεία μορφή αλληγορικά προβάλλεται ως φορέας αναπαραγωγής του έθνους, προάγοντας την «εθνική καθαρότητα» και την πολιτισμική διαίωνιση της φυλής.⁹⁶

⁹³ Η Ida Blom υποστηρίζει ότι σε πολλές περιπτώσεις το θηλυκό κλήθηκε να αναπαράγει αξίες διαφορετικές από αυτές που αναπαρήγαγε το αρσενικό, αξίες που ήταν απαραίτητες στο έθνος για να υποστηχθεί και να ενισχυθεί ο αρσενικός του χαρακτήρας, έτσι όπως προβαλόταν μέσα από το ανδρικό φύλο. Βλ. Ida Blom, "Gender and Nation in International Comparison" στο Ida Blom, Karen Hagemann, Catherine Hall (Eds), *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, Oxford and New York, Berg, 200, σελ. 9.

⁹⁴ Στο ίδιο.

⁹⁵ Ruth Roach Pierson, "Nations: Gendered, Racialized, Crossed With Empire", ό.π., σελ. 43-44.

⁹⁶ Nira Yuval-Davis, ό.π., σελ.12.

Η σύνδεση αυτή της φυλής και του γυναικείου φύλου μέσα από την προοπτική της εθνικής ιδεολογίας και των «εθνικοσυμβολιστικών» πρακτικών μέσα από τις οποίες κανονικοποιείται, αντικατοπτρίζεται ξεκάθαρα στο εκτενές ποίημα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη με τίτλο *Κυρά Φροσύνη* μέσα από τα λόγια του πνευματικού της Φροσύνης, Ιγνάτιου κατά την εξομολόγηση της ηρωίδας λίγο πριν την εκτέλεσή της:

Τους έδωκες το αίμα σου, τα μητρικά σου σπλάχνα.

Αίμα και σπλάχνα Ελληνικά να τα μολύνη ο Τούρκος!...

Και πώς δεν εφοβήθηκες μη μέσα σου φυτρώση

Κανένα τέρας φοβερό, καμμία μεγάλη φλόγα

Και βγη στον κόσμο σα σπαθί και κάψη και θερίση

Και ιδής και ιδής την Ήπειρο, Φροσύνη, σκοτωμένη,

Από τα χέρια του παιδιού, πανάθρεψε η κοιλιά σου;

Μας ελυπήθηκε ο Θεός! Τ' αλλόφυλο το αίμα

Φύτρο, καρπό δεν έδωκε κ' έμεινε πάντα στείρο.

Εσώθηκε το γένος μου, έμεινε της φυλής μου

Αμίαντη και καθαρή η σάρκα και το πνεύμα.⁹⁷

Στην περίπτωση της *Κυρά Φροσύνης* του Βαλαωρίτη, ο Ιγνάτιος αντιλαμβάνεται την εθνική ταυτότητα της Φροσύνης άμεσα εξαρτημένη από την έμφυλο ρόλο της, καθώς η προοπτική απόκτησης απογόνου με τον Μουχτάρ που εκπροσωπεί «τ' αλλόφυλο το αίμα» θα διετάρασε την «καθαρότητα» της φυλής («σάρκα»), αλλά και την πολιτισμική της συνέχεια («πνεύμα»). Όπως σχετικά επισημαίνει η Μαίρη Μικέ «η διαφυλετική ερωτική σχέση προσβάλλει κατά κύριο λόγο μια εξόχως προβαλλόμενη μεταφορά των χρόνων αυτών, το αίμα, ό,τι δηλαδή χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη συνέχεια και την ομοιότητα. Από τη

⁹⁷ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Τα Άπαντα*, ό.π., σελ. 263.

στιγμή που αυτό μολύνεται, οι κρίκοι της αλυσίδας θρυμματίζονται και το υποκείμενο ως βιολογική ενότητα καταρρέει».⁹⁸

Το ίδιο ζήτημα της «εθνικής καθαρότητας» τίθεται και στο κείμενο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή όπως αποδεικνύεται μέσα από τα λόγια του πατέρα της Φροσύνης, όταν πραγματοποιείται η συνάντηση πατέρα και κόρης μετά από τον πολύχρονη απουσία του πρώτου. Και σε αυτή την περίπτωση η «εθνική καθαρότητα» της ηρωίδας σχετίζεται με την παραμονή της μέσα στα περιχαρακωμένα όρια της φυλής, εκτός των οποίων το υποκείμενο αντιμετωπίζει τον άμεσο κίνδυνο της καταστρατήγησής της. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα:

Γενναία κόρη, έσωσας εν μέσω αλλοθρήσκων

Την πίστην των γονέων σου; Επέ μοι, αποθνήσκων

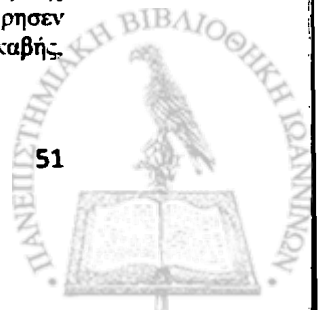
αν να ελπίσω δύναμαι πώς έσωσας επίσης

*αγνάς εις την καρδίαν σου ελληνικάς τας κλίσεις;*⁹⁹

Και σε αυτή την περίπτωση, με τρόπο πιο έμμεσο σε σχέση με το απόσπασμα από την *Κυρά Φροσύνη* του Βαλαωρίτη τίθεται το θέμα του «αίματος», καθώς υπονοείται ότι τυχόν σύναψη ερωτικής σχέσης της Φροσύνης με αλλοεθνές κι ετερόθρησκο υποκείμενο που συναρτάται προκαλεί τη διάρρηξη τόσο των δεσμών αίματος της ηρωίδας με τη φυλή και το έθνος όσο και των συγγενικών δεσμών αίματος με την οικογένειά της. Μάλιστα, στο κείμενο του Ραγκαβή οι «δεσμοί αίματος» του έθνους και της οικογένειας συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, καθώς η ενδεχόμενη σύναψη σχέσης της ηρωίδας με αλλοθρησκο θέτει υπό αμφισβήτηση την αξία της όχι μόνο στο πλαίσιο του έθνους, αλλά και στο πλαίσιο της

⁹⁸ Μαίρη Μικέ, ό.π., σελ. 79.

⁹⁹ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ό. π. σελ. 284. Στην πρώτη έκδοση του κειμένου της *Φροσύνης* τα λόγια του Μελέτιου αποδίδονται στον αδελφό της ηρωίδας, αλλά μεταφέρονται στην ίδια από τον πατέρα της, καθώς ο αδελφός της πεθαίνει σε μία μάχη κατά των Τούρκων. Ο αδελφός της Φροσύνης, γνωρίζοντας ότι η ηρωίδα μετά την απομάκρυνση του ίδιου και του πατέρα τους ζει στον «γυναικωνίτη» της Εμινέ-σ' ένα περιβάλλον που ορίζεται σε κάθε επίπεδο από το αλλοεθνές κι ετερόθρησκο στοιχείο, από την ετερότητα-ζητά από τον πατέρα τους ως τελευταία του επιθυμία να μάθει αν η αδελφή του έχει διατηρήσει αλώβητη την «εθνική της καθαρότητα». Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα: «Εαν μέσω κακιών, φθοράς και ασεβείας/Ετήρησεν αμόλυντον το άνθος της καρδίας/Αν είναι άξια Ελληνίς, άξια αδελφή μου.» Βλ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, ό.π., σελ. 74.

οικογένειας, εφόσον καταλύεται «η πίστη» και «οι ελληνικές κλίσεις» που της έχουν κληροδοτηθεί. Με τον τρόπο αυτό, τόσο στο κείμενο του Βαλαωρίτη όσο και στο κείμενο του Ραγκαβή αποδεικνύεται ότι ο έμφυλος ρόλος της ηρωίδας συναρτάται με τη διατήρηση της συνέχειας της φυλής, μέσα από την διαιώνιση της «καθαρότητας του αίματος» που συνδέει το άτομο με το γένος του, το οποίο εκτείνεται από τα στενότερα όρια της οικογένειας ως τα ευρύτερα της φυλής.

Μία ανάλογη σύνδεση της γυναικείας αναπαράστασης με την έννοια της φυλής επιχειρείται στην *Ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασης* του Στέφανου Ξένου, καθώς η Ανδρονίκη όταν αιχμαλωτίζεται από τον Καρα-αλή προτιμά το θάνατο παρά τις υποσχέσεις του δεύτερου να της χαρίσει τη ζωή και να την κάνει πρώτη σύζυγό του, δίνοντάς της προνομιακή θέση. Το ακόλουθο απόσπασμα αποκαλύπτει την άτεγκτη στάση που διατηρεί η ηρωίδα:

*Σύζυγος του σφαγέως των αδελφών μου!!!...όχι! όχι! ηζεύρω ν' αποθάνω παρά
τοιαύτη ατιμία!*¹⁰⁰

Στην περίπτωση αυτή, όπως και με τη Φροσύνη, η σύναψη ερωτικής σχέσης της ηρωίδας με τον εχθρό του γένους της ισοδυναμεί με προδοσία του γένους και του έθνους. Το «αίμα» και εδώ διαδραματίζει τον δικό του ρόλο, καθώς για ακόμα μία φορά είναι αυτό που διακρίνει και διαχωρίζει τη φυλή της ηρωίδας από αυτή του εχθρού. Τέλος, στην *Τασσώ* του Αχιλλέα Λεβέντη δεν γίνεται ευθέως μέσα στο κείμενο μνεία στην διαφύλαξη της «εθνικής καθαρότητας» της ηρωίδας, ωστόσο, αυτό γίνεται αντιληπτό μέσα από το επεισόδιο της πάλης που διεξάγεται μεταξύ της Τασσώς και του Μουσταφά με σκοπό την προάσπιση της τιμής της πρώτης. Μάλιστα, ο αφηγητής αντιπαραθέτει χαρακτηριστικά της «άμωμης» ηρωίδας με αυτά του «ρυπαρού» Τουρκαλβανού αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «ο Μουσταφάς, δι' ισχυρωτάτης προσπαθείας κατόρθωσε να πλησιάση τοσούτον εις την Τασσώ, ώστε τα ρυπαρά του χεῖλη ησπάσθησαν φλογερώς την άμωμον της νεανίδος παρειάν».¹⁰¹

Τα παραπάνω παραδείγματα καταδεικνύουν ότι κάτω από την προοπτική του έθνους, η έννοια του φύλου δρα συμπληρωματικά ως προς αυτή της φυλής, διασφαλίζοντας τη

¹⁰⁰ Στέφανος Ξένος, ό.π., σελ. 353.

¹⁰¹ Αχιλλέας Λεβέντης, *Η Τασσώ*, ό.π., σελ. 124-125.

συνέχειά της σε πολλαπλά επίπεδα. Το στοιχείο αυτό καθίσταται περισσότερο εμφανές μέσα από το μοτίβο της απόρριψης αλλοεθνών και αλλόθρησκων ηρώων για φυλετικούς λόγους, μέσα από την αρνητική παρουσίαση του «άλλου», αλλά και μέσα από τις απαγορεύσεις και τους περιορισμούς στους οποίους υπόκειται η ερωτική επιθυμία των ηρωίδων, όπως θα καταδειχθεί στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα τέσσερα ρομαντικά κείμενα που εξετάζονται αν και δεν μπορούν να ενταχθούν ευθέως στα όρια αυτού που ονομάζει ο Smith «εθνική μυθολογία», όπως υποστηρίχθηκε στην προηγούμενη ενότητα, διαπιστώνεται ότι μέσω αυτών οι συγγραφείς τους επιχειρούν-με εντονότερο ή λιγότερο εμφατικό τρόπο κατά περίπτωση-την κατασκευή των ιδεολογικών και πολιτισμικών προγόνων του έθνους ή ορθότερα την κατασκευή της ιδέας αυτού που εκπροσωπεί το «εθνικό» παρελθόν.¹⁰² Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα και κάτω από την κανονικοποιητική αρχή του «εθνοσυμβολισμού», το γυναικείο σώμα λειτουργεί κατ' αρχάς ως μεταφορά του «εθνικού» σώματος και η έμφυλη αναπαράσταση της γυναικείας μορφής μέσα από τη σύνδεσή της με την έννοια της φυλής και της διατήρησης της καθαρότητας και της συνέχειάς της λειτουργεί σ' ένα δεύτερο επίπεδο ως προασπιστής του παρελθόντος και πιο συγκεκριμένα του «εθνικού» παρελθόντος.

Προς αυτή την κατεύθυνση, ο Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, αναφερόμενος στον τρόπο με τον οποίο καθίσταται αντιληπτό το παρελθόν υποστηρίζει ότι «το παρελθόν θεωρείται κατά κανόνα χαραγμένο πάνω στο μάρμαρο και αμετάβλητο για πάντα. Το πραγματικό παρελθόν είναι σίγουρα χαραγμένο πάνω στο μάρμαρο. Αλλά το κοινωνικό παρελθόν, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο κατανοούμε το πραγματικό παρελθόν, στην καλύτερη περίπτωση είναι χαραγμένο πάνω σε άργιλο».¹⁰³ Με δεδομένο ότι μέσα από την έμφυλη αναπαράσταση των «ηρωίδων» στην περίπτωση των τεσσάρων ρομαντικών συγγραφέων που απασχολούν την εργασία επιδιώκεται η επαναδιαπραγμάτευση του «εθνικού» παρελθόντος τόσο ο όρος του έθνους, όσο και οι έννοιες της φυλής και της εθνικής ομάδας χρησιμοποιούνται «για να υποδηλώσουν ένα μόνιμο φαινόμενο το οποίο [...] έχει τις ρίζες του στο παρελθόν». Με τον τρόπο αυτό, και στα τέσσερα ρομαντικά λογοτεχνικά κείμενα το παρελθόννοηματοδοτείται από τις έννοιες του «έθνους» και του «εθνικού», μετατρέπεται σε «εθνικό» παρελθόν και «παρέχει τη βάση πάνω στην οποία στηρίζονται οι πολιτικές διεκδικήσεις του

¹⁰² Anthony Smith, *ό.π.*, σελ. 58.

¹⁰³ Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, «Οικοδόμηση των λαών: ρατσισμός, εθνικισμός, εθνισμός» στο *Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες* (επιμ. Ετιέν Μπαλιμπάρ, Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, μτφ. Αγγελος Ελεφάντης, Ελένη Καλαφάτη), *Ο Πολίτης*, Αθήνα, 1991, σελ. 119.

παρόντος»,¹⁰⁴ οι οποίες, όπως επισημάνθηκε, στον ελληνικό 19^ο αιώνα συνδέονται άμεσα με την διαδικασία συγκρότησης της εθνικής ιδεολογίας και της εθνικής συλλογικής ταυτότητας των πρόσφατα απελευθερωμένων Ελλήνων.

Μέσα από τα στοιχεία που παρατέθηκαν πιο πάνω διαπιστώνεται ότι οι πολιτισμικές συνθήκες μέσα στις οποίες δημιουργούνται οι έμφυλες αναπαραστάσεις στα υπό εξέταση έργα, αλλά και οι «εθνοσυμβολιστικές» πρακτικές που συνέβαλαν καθοριστικά στην κανονικοποίησή τους, επιβάλλουν οπωσδήποτε την εξέτασή τους μέσα από το πρίσμα της εθνικής ιδεολογίας, προασπιστές της οποίας υπήρξαν και οι συγγραφείς τους. Στο σημείο αυτό, έχοντας καταδείξει την οργανική σύνδεση της έμφυλης ταυτότητας των ηρωίδων με τα χαρακτηριστικά της φυλής και του έθνους, τίθεται το ερώτημα αν και σε ποιο βαθμό οι ρομαντικές ηρωίδες που μας απασχολούν λειτουργούν μέσα στα υπό εξέταση κείμενα ως καταστατικές μορφές της εθνικής συλλογικής συνείδησης. Ωστόσο, η απάντηση σε αυτό το ερώτημα προϋποθέτει τόσο την εξέταση των ηρωίδων στο πλαίσιο της εθνικής συλλογικότητας μέσα στην οποία τοποθετούνται από τους συγγραφείς όσο και τη μελέτη της κάθε περίπτωσης ξεχωριστά. Η αναγωγή των λογοτεχνικών τύπων που εκπροσωπούν οι ρομαντικές ηρωίδες σε εθνικές συλλογικότητες πραγματοποιείται στο ακόλουθο κεφάλαιο μέσα από την εξέταση των συμβόλων του ρομαντικού λογοτεχνικού κανόνα που επιτρέπουν την κανονικοποίηση των αντιτιθέμενων εθνοπολιτισμικών στερεοτυπικών εικόνων του «εθνικού εαυτού» και του «αντεθνικού άλλου» και τη μετατροπή τους σε συλλογικές αναπαραστάσεις. Παράλληλα, επιχειρείται και η σκιαγράφηση ενός ξεχωριστού πλαισίου μέσα στο οποίο τίθεται η σχέση του φύλου με το έθνος από κάθε συγγραφέα, καθώς, όπως έχει ήδη επισημανθεί πρόκειται για τέσσερεις διαφορετικούς συγγραφείς ο καθ' ένας από τους οποίους προχωρά για διαφορετικούς λόγους στη θεματοποίηση αυτής της σχέσης, στοιχείο που έχει ήδη διαφανεί μέσα από τα διαφορετικά συμφραζόμενα μέσα στα οποία εντάσσονται οι έμφυλες αναπαραστάσεις των ρομαντικών ηρωίδων στην κάθε περίπτωση, αλλά και μέσα από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε η σύλληψή τους.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 118.

Κεφάλαιο 2.Ρομαντικά σύμβολα και εθνοπολιτισμικά στερεότυπα· οι αντικρουόμενες εικόνες του «εθνικού εαυτού» και του «αντεθνικού άλλου»

1. Οι «πολιτικές προθέσεις» του ρομαντικού λογοτεχνικού κανόνα και η χρήση τους στο εθνικό πεδίο του ελληνικού 19^{ου} αιώνα

Στις απαρχές του 19^{ου} αιώνα, ο Shelley στα θεωρητικά του κείμενα και ιδιαίτερα στην *Υπεράσπιση της ποίησης* (1821) συνδέει τον πολιτικό ριζοσπαστισμό και ειδικότερα το ενσυνείδητο αντιπολιτευτικό ήθος με την υπεράσπιση της μοναδικότητας του εαυτού, τον ρομαντικό υποκειμενισμό, έτσι όπως εκφράστηκε από τον Rousseau στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.¹⁰⁵ Όπως επισημαίνεται από τον Γιώργο Κόκκινο «οι ιδέες του ρομαντισμού, παρά την πολλαπλότητα των διαφορετικών διανοητικών παραδόσεων από τις οποίες συγκροτούνται, διασπείρονται σταδιακά σε όλο το φάσμα της διανοητικής πρακτικής του ευρωπαϊκού κόσμου και ανιχνεύονται τόσο στις ιδεολογίες του πολιτικού φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού όσο και σε αυτές του συντηρητισμού και της αντεπανάστασης».¹⁰⁶ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα διανοητικά εργαλεία που προκύπτουν από την προώθηση και την απήχηση των ρομαντικών ιδεών σε διαφορετικά ιστορικά περιβάλλοντα και πολιτισμικά συμφραζόμενα σε κάθε περίπτωση καλούνται να καλύψουν συγκεκριμένες ιδεολογικοπολιτικές ανάγκες που συνδέονται με τη σταδιακή υποχώρηση της προνοιακής αντίληψης της ιστορίας και την αντικατάστασή της είτε από την επαναστατική εκδοχή της γενικής βούλησης του λαού είτε από τη συντηρητική του έθνους.¹⁰⁷

Τα ζητήματα του φύλου και των έμφυλων αναπαραστάσεων, αλλά και ο συσχετισμός τους με την έννοια του έθνους τίθενται ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα και αφορούν ένα ευρύ φάσμα λογοτεχνικών κειμένων και ρομαντικών συγγραφέων. Το θεατρικό έργο του Friedrich Schiller με τίτλο *Μαρία Στιούαρτ* (1800) και η *Πενθεσίλεια* (1808) του Heinrich von Kleist αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα της εφαρμογής και της ταύτισης του ρομαντικού λογοτεχνικού προγράμματος με προθέσεις ιδεολογικά και πολιτικά φορτισμένες που αναπτύσσονται μέσα σε διαφορετικά πολιτικά περιβάλλοντα και ιστορικές συγκυρίες και εκφράζονται μέσα από τη θεματοποίηση της σχέσης του φύλου με το έθνος. Μέσα από την πραγμάτευση ακραίων θεμάτων μεταξύ των οποίων κυριαρχούν «δολοφονίες και αυτοκτονίες, εμμονές και ψυχοπάθειες, αποπλανήσεις και αιμομιξίες, πολιτικές τυραννίες και

¹⁰⁵ Martin Travers, ό.π., σελ. 73.

¹⁰⁶ Γιώργος Κόκκινος, «Η διασπορά του πολιτικού ρομαντισμού στην Ελλάδα. Η περίπτωση του Γιώργου Φιλάρετου (1848-1929)» στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 163-164.

¹⁰⁷ Στο ίδιο.

μαρτυρικές θυσίες» στα κείμενα αυτά τίθενται ζητήματα πολιτικού χαρακτήρα τα οποία εκδηλώνονται μέσα από τις «πολυπλοκότητες του πόθου» και τη «σύγκρουση του καθήκοντος με τη φυσική ηθική», ουσιαστικά δηλαδή μέσα από το πρόγραμμα του ρομαντισμού στον πυρήνα των ιδεολογικών πρακτικών του οποίου βρίσκεται η υποκειμενικότητα και η αντίληψη της δυναμικής που διαθέτει η ατομική συνείδηση.¹⁰⁸

Με αρκετή χρονική απόσταση να μεσολαβεί μεταξύ της έκδοσης των παραπάνω ρομαντικών κειμένων και της δεξίωσης του Ρομαντισμού στην Ελλάδα διαπιστώνεται ότι και στην ελληνική περίπτωση «πολιτική πρόθεση» του κινήματος καθίσταται εμφανής μέσα από τους κόλπους της «εθνικής λογοτεχνίας», καθώς, όπως επισημαίνει και ο εισηγητής του όρου Carl Schmitt, ο πολιτικός ρομαντισμός είχε την ικανότητα να προσαρμόζεται στα εκάστοτε μεταβαλλόμενα ιστορικά περιβάλλοντα.¹⁰⁹ Ο Παναγιώτης Μουλλάς υπογραμίζει ότι ένα σημαντικό μέρος της νεοελληνικής λογοτεχνίας του 19^{ου} αιώνα «υπακούει το κάλεσμα των καιρών γίνεται εθνεγερτήριο σάλπισμα, πατριωτικός ύμνος, επικαιρικός αυτοσχεδιασμός, διδασχία, παραίνεση, ρητορεία».¹¹⁰ Για την πρόσφατα απελευθερωμένη Ελλάδα που πασχίζει να βρει την εθνική της ταυτότητα στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα οι «αξιώσεις του ρομαντικού ατομικισμού, η επαναστατική διάθεση και η κατηγορηματική υπεράσπιση της φυσικής ηθικής»¹¹¹ μεταφέρονται στο εθνικό πεδίο μέσα από κείμενα που προάγουν το πατριωτικό φρόνημα και ενισχύουν την συλλογική εθνική συνείδηση μέσα από την ιστορική μυθοποίηση του παρελθόντος. Εντός των ορίων του πεδίου της «εθνικής λογοτεχνίας» που αναπτύσσεται κατά τον ελληνικό 19^ο αιώνα περιλαμβάνονται τα τέσσερα κείμενα που εξετάζονται στην παρούσα εργασία στο πλαίσιο των οποίων ο Ρομαντισμός και η εθνική ιδεολογία συμπλέκονται και πάλι στη βάση της σχέσης των έμφυλων αναπαραστάσεων με την έννοια του «έθνους».

Ο «εθνικός» χαρακτήρας των τεσσάρων λογοτεχνικών έργων που εξετάζονται στην παρούσα εργασία αν και υποδεικνύεται ευθύς εξ αρχής από τους ίδιους τους συγγραφείς τους μέσα από την παρουσίαση των προθέσεων και των προγραμματικών τους δηλώσεων να ασχοληθούν με «εθνικόν τι αντικείμενο» ουσιαστικά ανιχνεύεται και επαληθεύεται μέσα από τις ρομαντικές θεματικές των κειμένων τους. Στο σύνολό της, η «εθνική λογοτεχνία» της εποχής, αξιοποιεί τον ρομαντικό λογοτεχνικό κανόνα, εντάσσοντάς τον στο ιδεολογικό της πρόγραμμα. Οι

¹⁰⁸ Martin Travers, ό.π., σελ. 81.

¹⁰⁹ Κοσμάς Ψυχοπαίδης, «Πολιτικός ρομαντισμός και ρομαντική αμφισβήτηση» στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 204-205.

¹¹⁰ Παναγιώτης Μουλλάς, ό.π., σελ. 15.

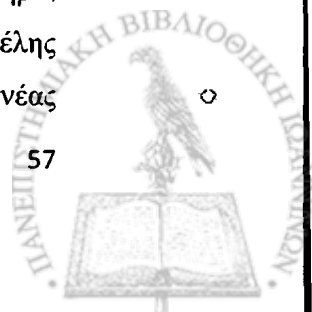
¹¹¹ Martin Travers, ό.π., σελ. 82.

ηρωίδες των έργων μέσα από τα σχήματα αναπαράστασής τους, όπως καταδείχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. αλλά και μέσα από την πολιτισμική σημασιοδότηση του έμφυλου ρόλου τους και τη σύνδεσή του με την εθνική ταυτότητα αποτελούν το πρώτο επίπεδο μέσα από το οποίο διαπιστώνεται η «εθνική» απόχρωση των κειμένων στο λογοτεχνικό πεδίο. Στη συνέχεια, ο ρόλος που διαδραματίζουν οι ηρωίδες μέσα στην πλοκή των έργων που μας απασχολούν ή διαφορετικά η εξέταση της σχέσης μεταξύ του φύλου και του έθνους έτσι όπως διαγράφεται μέσα από τη δράση των γυναικείων πρωταγωνιστικών προσώπων καθορίζει και τις «πολιτικές προθέσεις» του Ρομαντισμού, με την έννοια ότι η εφαρμογή του αισθητικού προγράμματος του Ρομαντισμού τοποθετείται σε «εθνικό» πλαίσιο.

Πριν καταδειχθούν τα κοινά ρομαντικά μοτίβα που «εθνικοποιούνται» στο πλαίσιο των κειμένων του Ραγκαβή, του Βαλαωρίτη, του Λεβέντη και του Ξένου θεωρείται επιβεβλημένο να αναφερθεί ότι και σε αυτό το σημείο διαπιστώνεται η διαφορετικότητα των τεσσάρων έργων που καταδείχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας. Αν στις προηγούμενες ενότητες η διαφορετικότητα των κειμένων εντοπίστηκε τόσο στις προθέσεις που οδήγησαν τους συγγραφείς στην έκδοσή των έργων τους όσο και στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους διαχειρίζονται και παρουσιάζουν τις ηρωίδες τους, στο κεφάλαιο αυτό οι διαφορές σχετίζονται με τα διαφορετικά λογοτεχνικά είδη που επιλέγονται από τους τέσσερις ρομαντικούς συγγραφείς και κατά επέκταση με τους κανόνες και τα πρότυπα που ακολουθούνται κατά περίπτωση. Οι διαφοροποιήσεις που διαπιστώνονται μεταξύ των κειμένων καταδεικνύουν από τη μία πλευρά τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους χειρίζονται τέσσερις διαφορετικοί συγγραφείς τα ρομαντικά μοτίβα, αλλά την ίδια στιγμή οδηγούν προς την ανάδειξη μίας κοινής ιδεολογικής γραμμής που ακολουθείται και στις τέσσερις περιπτώσεις, μέσω της οποίας το θέμα των έμφυλων αναπαραστάσεων αποκτά «εθνική» διάσταση και πολιτικό περιεχόμενο.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των κειμένων του Ραγκαβή και του Βαλαωρίτη που πραγματεύονται το ίδιο θέμα με ηρωίδα τη Φροσύνη Βασιλείου. Παρ' όλη τη θεματολογική συνάφεια των δύο κειμένων πρόκειται για δύο έργα με χαρακτηριστικές διαφορές μεταξύ τους. Από τη μία πλευρά, η *Κυρά Φροσύνη* του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη εντασσόμενη στο πλαίσιο της «εθνικής ποίησης», το λογοτεχνικό εκείνο είδος που αντιπροσώπευσε πιο emphaticά την «εθνική λογοτεχνία» του 19^{ου} αιώνα διαθέτει σαφέστατα επικό χαρακτήρα, ηρωικό τόνο και δραματική ένταση. Όπως, άλλωστε από την αρχή το θέτει ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, πρόκειται για «εποποιία» που υπηρετεί τους «εθνικούς» σκοπούς της νέας

ποίησης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αισθητικά, όπως επισημαίνει ο Α. Καραντώνης, ο Βαλαωρίτης δανείζεται από το Ρομαντισμό της Δύσης και ειδικά τον Ουγκώ «την αχαλίνωτη φαντασία, τα πολλά επίθετα, το στόμφο, τη μακρηγορία, τις επαναλήψεις, τον πληθωρισμό, τις μακριές περιγραφές, τις αντιθέσεις των εικόνων και των συμβόλων».¹¹² Επίσης αρκετά εμφανής είναι και η σχέση με το βυρωνικό πρότυπο των δαιμονικών ηρώων, έτσι όπως αποδεικνύεται μέσα από την σκιαγράφηση των λογοτεχνικών χαρακτήρων τόσο του Αλή πασά όσο και της Φροσύνης.¹¹³

Από την άλλη πλευρά, το έμμετρο δραματικό έργο του Ραγκαβή αν και χαρακτηρίζεται στα *Απομνημονεύματα* του συγγραφέα ως κείμενο με «εθνικό περιεχόμενο» είναι περισσότερο επηρεασμένο από τον ευρωπαϊκό ρομαντισμό και συγκεκριμένα από το ευρωπαϊκό θέατρο παρά εντάσσεται ξεκάθαρα στο πλαίσιο της «εθνικής» λογοτεχνίας του ελληνικού 19^{ου} αιώνα. Ο Ραγκαβής, καταρρίπτοντας τις δομές του τόπου και του χρόνου φαίνεται ότι εντάσσεται περισσότερο μορφικά στην αισθητική του Sturm und Drang, απηχώντας μ' έναν τρόπο το σιλλερικό υπόστρωμα.¹¹⁴ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Mario Vitti, «στη συλλογή του 1837, *Διάφορα ποιήματα*, ο Ραγκαβής προλογίζει το δράμα *Φροσύνη* διεκδικώντας ελευθερίες λογοτεχνικές που χαρακτηρίζουν το ρομαντισμό: κατάργηση των τριών ενοτήτων, πρόσωπα σύγχρονα και όχι βασιλικά, φαντασία ανυπότακτη στις συμβάσεις της επίσημης παράδοσης».¹¹⁵ Το γεγονός αυτό ομολογείται άλλωστε από τον ίδιο τον συγγραφέα στο «Προοίμιο» της πρώτης έκδοσης στο οποίο βάζει τον φανταστικό συνομιλητή του που έχει διαβάσει το κείμενό του να τον αποκαλεί «Ρομαντικό» αναφέροντας «Οι δε ρομαντικοί, αποστάτες θρασείς, απαρνηταί πάσης φύσεως εις κανόνας και αφορισμούς, αφηνιάζοντες προς πάντα χαλινόν κατ' αρεσκείαν φαντασίας ιδιοτρόπου, ούτε των ενοτήτων τηρούντες τα όρια, ούτε την εμβρίθειαν του δραματικού χαρακτήρος, ούτε τα παραδεδεγμένα σεβόμενοι, ούτε τας αρχάς σεβόμενοι νοθεύουσι την τέχνη».¹¹⁶ Μάλιστα το έντονα ρομαντικό υπόστρωμα του έργου φορτίζει ιδεολογικά το κείμενο της *Φροσύνης*, καθώς, όπως υποστηρίζει σχετικά ο Παναγιώτης Μουλλάς «στο λυρικό πεδίο

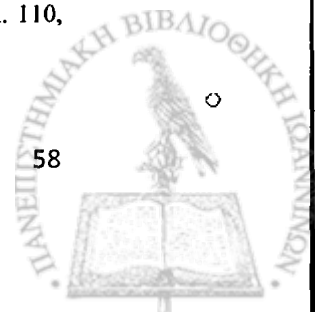
¹¹² Α. Καραντώνης, ό.π., σελ. 51.

¹¹³ Τη βυρωνική καταγωγή της Φροσύνης και του Αλή πασά επισημαίνουν τόσο ο Εμμανουήλ Ροΐδης όσο και ο Κωστής Παλαμάς. Βλ. Εμμανουήλ Ροΐδης, *Άπαντα*, τομ. Β', 1877, σελ. 309 και Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τομ. ΙΕ', 1896, σελ. 340 και τομ. Γ', 1924, σελ. 215. Βλ. και Αθηνά Γεωργαντά, *Αιών βυρωνομανής. Ο κόσμος του Βυρον και η νέα ελληνική ποίηση*, Εξάντας, Αθήνα, 1992, σελ. 112 και σελ. 120.

¹¹⁴ Στο ίδιο σελ. 20. Βλ. και Γιάννης Σιδέρης, «Ο Ρομαντισμός στο ελληνικό θέατρο», *Νέα Εστία*, τόμ. 110, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981, αφιέρωμα στον νεοελληνικό ρομαντισμό), σελ. 51-52.

¹¹⁵ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Οδυσσεύς, Αθήνα, 2003, σελ. 222.

¹¹⁶ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Άπαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ. 230.

συναντούμε και τα δύο βασικά μοτίβα του ρομαντισμού: τη συλλογική, ηρωική έξαρση από τη μία μεριά, και την ατομικιστική ζοφερή απόγνωση από την άλλη». ¹¹⁷

Ακόμα και τα έργα των Αγγλέα Λεβέντη και Στέφανου Ξένου, κείμενα που αμφότερα εντάσσονται στο πεδίο της πεζογραφίας παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Η *Ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασης* φαίνεται να λειτουργεί περισσότερο με βάση τα πρότυπα του ιστορικού μυθοστορήματος. Στο πλαίσιο του εν λόγω κειμένου τον πρώτο λόγο έχει η ιστορία, καθώς «πρέπει να συνυπολογιστεί και οστόχος του Ξένου να συμπεριλάβει στην αφήγησή του όσο το δυνατό περισσότερα ιστορικά επεισόδια του Αγώνα». ¹¹⁸ Ουσιαστικά, το μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου δεν συνιστά παρά μία δίτομη ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, η οποία εξελίσσεται με βάση τη διαπλοκή πραγματικών και μυθιστορηματικών προσώπων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους στο ίδιο πλαίσιο. Τα επεισόδια του μυθιστορήματος, ανταποκρινόμενα πλήρως στα πρότυπα των ρομαντικών ιστορικών μυθιστορημάτων περιλαμβάνουν τις περιπέτειες της Ανδρονίκης και του Θρασύβουλου σε διαφορετικούς τόπους της Ελλάδας, αλλά και του εξωτερικού. Ουσιαστικά, η πλοκή του εκτενούς μυθιστορήματος του Ξένου περιστρέφεται γύρω από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει το νεαρό ζευγάρι, η Ανδρονίκη και ο Θρασύβουλος με τις συνεχείς συναντήσεις και αποχωρισμούς τους ως και το επίσης ρομαντικό τέλος τους που επισφραγίζεται με το θάνατο των δύο πρωταγωνιστών.

Αντιθέτως, στην περίπτωση της Τασσώς η ιστορία δεν αποτελεί τον κανόνα κατασκευής του έργου, αλλά λειτουργεί κυρίως με τη μορφή του πλαισίου και διαδραματίζει μάλλον δευτερεύοντα ρόλο. Αντίθετα από την δαιδαλώδη πλοκή της *Ηρωίδας της Ελληνικής Επανάστασης*, η πλοκή της *Τασσώς* θεωρείται εξαιρετικά απλή για τα δεδομένα της ρομαντικής πεζογραφίας. Στο μυθιστόρημα του Λεβέντη οι συνεχείς περιπέτειες των ηρώων αντικαθίστανται από τις ψυχογραφικές περιπέτειες της ηρωίδας, τις οποίες παρακολουθούμε από την αρχή ως το τέλος του έργου. Υπό αυτή την έννοια η Τασσώ θα μπορούσε να χαρακτηριστεί περισσότερο ως ψυχογραφικό έργο, ενώ αρκετοί αναγνωρίζουν σε αυτό τα χαρακτηριστικά του ηθογραφικού διηγήματος, έτσι όπως αναπτύσσεται αργότερα από τον Γεώργιο Βιζυηνό. Ειδικότερα, αν στην *Ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασης* του Ξένου, οι ήρωες είναι κατά βάση στατικοί χαρακτήρες, η κινητικότητα των οποίων περιορίζεται στις συνεχείς μετακινήσεις τους και στις περιπέτειές τους, οι ήρωες του Λεβέντη χαρακτηρίζονται κυρίως για την «εσωτερική» τους δράση. Με αυτή την έννοια το μυθιστόρημα του Λεβέντη

¹¹⁷ Παναγιώτης Μουλλάς, *Ρήξεις και συνέχειες. Μελετές για τον 19^ο αιώνα*, ό.π., σελ. 51.

¹¹⁸ Στέφανος Ξένος, ό.π., σελ. 24.

στοχεύει κυρίως σε μία ψυχογραφική εξέλιξη της ιστορίας των κεντρικών προσώπων και ειδικότερα της Τασσώς που αποτελεί και το πρωταγωνιστικό πρόσωπο του έργου.

Παρά τις διαφορές αυτές που διαπιστώνονται στα τέσσερα κείμενα, οι συγγραφείς τους δεν παύουν να ακολουθούν πιστά τα μοτίβα των ρομαντικών λαϊκών μυθιστορημάτων. Ο Παναγιώτης Μουλλάς αναφέρει για το ρομαντικό πρότυπο που ακολουθούν πιστά σχεδόν στο σύνολό τους οι μυθιστοριογράφοι του 19^{ου} αιώνα:

Το πρότυπο αυτό, που είναι δύσκολο να περιγραφεί με συντομία, περικλείει στην ουσία του ό,τι διαρκές και σχεδόν αναλλοίωτο γοητεύει τη λαϊκή φαντασία: έρωτες και πάθη, βιαιότητες, συγκρούσεις και θανάτους, δάκρυα και φόβους, μία μανιχαϊκή διάκριση του καλού από το κακό και μία σειρά αισθηματικών, δραματικών, μελοδραματικών, φρικιαστικών, ιστορικών, κοσμοπολιτικών, ταξιδιωτικών και άλλων περιπετειών ή απιθανοτήτων. Ο ρομαντισμός λειτουργεί και εδώ ως υπέρβαση των ορίων.¹¹⁹

Από το παραπάνω ρομαντικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται ο Μουλλάς δεν ξεφεύγουν τα τέσσερα λογοτεχνικά κείμενα που εξετάζει η παρούσα εργασία, παρ' όλο που δεν πρόκειται σε όλες τις περιπτώσεις για μυθιστορήματα. Στα υπό εξέταση κείμενα διαπιστώνεται ότι γίνεται χρήση ορισμένων κοινών χαρακτηριστικών και μοτίβων που αποδίδονται στο κίνημα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού. Ο ρομαντικός έρωτας και δη ο αδιέξοδος και απαγορευμένος έρωτας, οι περιπλανήσεις και τα εμπόδια που συναντούν οι ερωτευμένοι, το στοιχείο του αποχωρισμού και του θανάτου, αλλά και η μανιχαϊκή διάκριση του κόσμου των ηρώων αποτελούν τα βασικότερα κοινά ρομαντικά χαρακτηριστικά των κειμένων. Η διάσταση του «εθνικού» διαπερνά και τα ρομαντικά μοτίβα που καταδείχθηκαν πιο πάνω με βάση τα οποία εξελίσσονται τα τέσσερα κείμενα. Συγκεκριμένα πρόκειται για τις σχέσεις που αναπτύσσουν οι ηρωίδες με τον αλλοεθνή κι ετερόθρησκο «άλλο», για τις πρακτικές παρουσίας του «άλλου» και για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται οι σχέσεις των ηρωίδων με αυτόν, τόσο από τις ίδιες όσο και από τα υπόλοιπα πρωταγωνιστικά πρόσωπα των έργων. Και τα τέσσερα έργα ταλαντεύονται ανάμεσα «στο ιδιωτικό στοιχείο της ερωτικής περιπέτειας όσο και στο δημόσιο της πατριωτικής έξαρσης», όπως επισημαίνει ο Παναγιώτης Μουλλάς ως

¹¹⁹ Παναγιώτης Μουλλάς, «Ιστορικό και λαϊκό μυθιστόρημα στον 19^ο αιώνα», *Νέα Εστία*, τόμ. 158, τεύχ. 1783 (Νοέμβριος 2005), σελ. 714.

χαρακτηριστικό της πλειοψηφίας των λαϊκών μυθιστορημάτων του 19^{ου} αιώνα,¹²⁰ για τα οποία σημειώνει επιπλέον:

Ο συνδυασμός πατριωτισμού και ερωτισμού είναι ό,τι καλύτερο μπορεί να παραχθεί (και να επισημανθεί με ανεξάντλητη επιμονή) ως χαρακτηριστικό στοιχείο της ελληνικής ιστορικής πορείας. Αλλά ο συνδυασμός συνήθως εμφανίζεται ως δίλημμα: πατρίς ή έρωσ. Και είναι βέβαιο πώς ο μυθιστορηματικός ήρωας επιλέγει την πατρίδα.¹²¹

Στα κείμενα που απασχολούν τη συγκεκριμένη εργασία το εν λόγω δίλημμα εξακολουθεί να τίθεται πειστικά, καθώς αποτελεί τον βασικό αφηγηματικό πυρήνα των τεσσάρων λογοτεχνικών έργων. Ωστόσο, η λειτουργία του εξετάζεται μέσα από το πρίσμα της σχέσης μεταξύ της έμφυλης και της εθνικής ταυτότητας των ηρωίδων, καθώς τα κείμενα εστιάζουν κατά κύριο λόγο στις προσωπικές τους ιστορίες, διαγράφοντας την πορεία κάθε μίας από αυτές παράλληλα με την πορεία του υπόδουλου ελληνισμού προς την απελευθέρωση. Με τον τρόπο αυτό οι ρομαντικές θεματικές των υπό εξέταση έργων φιλτράρονται από την «εθνική» ιδεολογία και διαπερνώνται από τις έννοιες του «έθνους», του «εθνικού» και του «αντεθνικού» αναλόγως με την πλοκή και τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα.

Πιο συγκεκριμένα και στα τέσσερα κείμενα το θέμα του έρωτα διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο, καθώς η πλοκή των ιστοριών διαγράφεται μεταξύ άλλων μέσα από την εξέλιξη των ερωτικών περιπετειών στις οποίες εμπλέκονται οι ηρωίδες. Σε όλα τα κείμενα οι ερωτικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των πρωταγωνιστικών προσώπων περιλαμβάνουν αδιέξοδα, απαγορεύσεις, περιπέτειες των ηρώων, τον αποχωρισμό των ερωτευμένων, αλλά και το θάνατο. Έτσι, τόσο στη *Φροσύνη* του Ραγκαβή όσο και στην *Κυρά Φροσύνη* του Βαλαωρίτη η ιστορία της ηρωίδας σ' ένα πρώτο επίπεδο εξελίσσεται με αφορμή την ερωτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ αυτής και του Μουχτάρ. Πρόκειται για μία εξ ορισμού ρομαντική σχέση, καθώς από την αρχή καθίσταται αντιληπτό ότι θεωρείται απαγορευμένη και ως εκ τούτου αδιέξοδη. Και στα δύο αυτά κείμενα το ζήτημα του έρωτα δεν περιορίζεται στα αμοιβαία αισθήματα των δύο ηρώων, αλλά επεκτείνεται και στο

¹²⁰ Παναγιώτης Μουλλάς, ό.π.,σελ. 711.

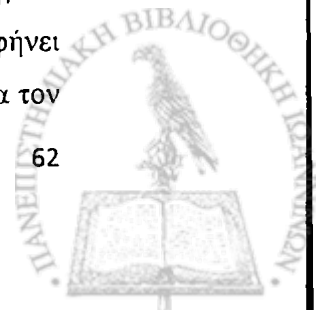
¹²¹ Στο ίδιο, σελ. 712.

μονόπλευρο πάθος του Αλή για τη Φροσύνη, στοιχείο που δρομολογεί και το τέλος της ιστορίας. Μάλιστα το τέλος των κειμένων δεν ξεφεύγει από τον ρομαντικό λογοτεχνικό κανόνα, καθώς ο αποχωρισμός της ηρωίδας από τον αγαπημένο της Μουχτάρ και ο θάνατός της κλείνουν και τις δύο ιστορίες.

Τα ρομαντικά μοτίβα του έρωτα, της απόρριψης και των περιπετειών των ηρώων που παρατηρήθηκαν στις δύο εκδοχές της Φροσύνης διαπιστώνονται και στα δύο πεζά κείμενα με τα οποία ασχολείται η εν λόγω εργασία. Στην *Ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασης* η πλοκή βασίζεται εν πολλοίς στις περιπέτειες ενός ερωτευμένου ζευγαριού, της Ανδρονίκης και του Θρασύβουλου που αποτελούν τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα του μυθιστορήματος και που αναγκάζεται ο ένας να αποχωριστεί τον άλλον εξ αιτίας του ξεσπάσματος της Επανάστασης, καθώς ο Θρασύβουλος πρέπει να μεταβεί στην και να υποστηρίξει το θείο του, Πατριάρχη Γρηγόριο Ε' στο πλαίσιο δράσης της Φιλικής Εταιρείας. Παράλληλα, εμφανίζεται και πάλι το μοτίβο της ερωτικής απόρριψης πλήθους επίδοξων εραστών από την ηρωίδα όταν η ίδια θεωρεί τον αγαπημένο της νεκρό, όπως στις περιπτώσεις του Βάρθακα, του αρχηγού των Λαλιωτών που φονεύει την οικογένεια της ηρωίδας, αλλά και του Καρα-αλή που της υπόσχεται να την προνομιακή θέση της πρώτης συζύγου του. Στο κείμενο του Ξένου ο αποχωρισμός του ερωτευμένου ζευγαριού, οι συνεχείς περιπέτειές τους και η αναπάντεχη συνάντησή τους αποτελούν ρομαντικά μοτίβα που ακολουθούνται κατά γράμμα, εξασφαλίζοντας την εξέλιξη της πλοκής της υπόθεσης του έργου. Το κείμενο μάλιστα και σε αυτή την περίπτωση κλείνει με τον θάνατο της Ανδρονίκης, ενώ πριν από αυτή πεθαίνει και ο αγαπημένος της Θρασύβουλος.

Στην *Τασσώ* του Λεβέντη τα ρομαντικά μοτίβα που διαπιστώνονται στα προηγούμενα τρία κείμενα αν και σε γενικές γραμμές ακολουθούνται παρουσιάζουν κάποιες μεταβολές κυρίως επειδή ο συγγραφέας δίνει βαρύτητα στην ψυχογραφική διεύδυση των χαρακτήρων και όχι στην εξέλιξη της υπόθεσης μέσω των περιπετειών τους και πάλι ο αναγνώστης παρακολουθεί τις περιπέτειες της ομώνυμης ηρωίδας εξ αιτίας της ερωτικής έλξης της από τον Μουσταφά. Η περίπτωση της Τασσώς θεωρείται διαφορετική από αυτές της Φροσύνης και της Ανδρονίκης, καθώς η ηρωίδα βιώνει τα συναισθήματα του απαγορευμένου έρωτα για τον Τουρκαλβανό, όπως η Φροσύνη, αλλά δε συνάπτει ποτέ σχέση μαζί του. Μάλιστα όταν έρχεται αντιμέτωπη με το ερωτικό του πάθος, η ίδια αναγκάζεται να τον οδηγήσει στο θάνατο παρά να του παραδωθεί. Έτσι, η Τασσώ εμπλέκεται στις περιπέτειες που την οδηγούν στη Λευκάδα εξ αιτίας της επιλογής της, ωστόσο σε κάθε περίπτωση ο αφηγητής αφήνει υπόνοιες ότι η ηρωίδα βασανίζεται συνεχώς από το ερωτικό συναίσθημα που βίωσε για τον

Τουρκαλβανό, αλλά και από τις ενοχές και τις τύψεις που κατατρέχουν τη συνείδησή της λόγω του ανόσιου έρωτα που αισθάνθηκε για τον αλλόθρησκο ήρωα. Το τέλος του μυθιστορήματος και των περιπετειών της Τασσώς έρχονται με τη σύναψη μίας ακόμα ερωτικής σχέσης, αυτής που δημιουργεί η ηρωίδα με τον Μπέη Βοεβόδα, μία σχέση που είναι ελεύθερη επιλογή της ηρωίδας, αλλά όχι και πραγματική της επιθυμία.

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω, η πλοκή και στα τέσσερα κείμενα βασίζεται κατά ένα σημαντικό μέρος της-αν όχι εξ ολοκλήρου σε ορισμένες περιπτώσεις-στην ερωτική επιθυμία και στο πλέγμα των ερωτικών συναισθημάτων και αδιεξόδων που βιώνουν οι ηρωίδες λόγω αυτής. Η Μαίρη Μικέ επισημαίνει ότι «Η ερωτική επιθυμία στο παρόν πλαίσιο συνδυάζεται αναπόφευκτα με την αναπαράσταση. Οι αναπαραστάσεις όμως διακρίνονται για τον ιστορικό τους χαρακτήρα και έτσι, καθώς οι τρόποι της ερωτικής επιθυμίας διαφοροποιούνται σε χώρο και χρόνο και αλλάζουν οι τρόποι εκδήλωσής της. Η ερωτική επιθυμία ιστορικοποιείται, δεν θεωρείται μεταφυσικό ιδεολόγημα, αλλά, αντίθετα, εντάσσεται σ' ένα σύστημα πολιτικής και συνιστά μια πρακτική σημασιодότησης».¹²² Στο πλαίσιο των τεσσάρων ρομαντικών κειμένων που μελετώνται, η ερωτική επιθυμία καθίσταται αντιληπτή ως πολιτισμική πρακτικής σημασιодότησης, καθώς σχετίζεται άμεσα τόσο με τις έμφυλες αναπαραστάσεις των ηρωίδων όσο και τον συσχετισμό του φύλου με το έθνος. Με άλλα λόγια, η ερωτική επιθυμία στα συγκεκριμένα ρομαντικά κείμενα πρέπει να διερευνηθεί μέσα στα πολιτισμικά συμφραζόμενα στα οποία την τοποθετούν οι συγγραφείς τους, στη βάση της σύνδεσης του έμφυλων χαρακτηριστικών των ηρωίδων με τα φυλετικά χαρακτηριστικά, αλλά και στη βάση της σχέσης του έμφυλου ρόλου τους με τον εθνικό. Μάλιστα, με δεδομένο ότι οι συγγραφείς των κειμένων που εξετάζουμε τοποθετούν τα κείμενά τους σε «εθνικό» πλαίσιο και προσδίδουν στις ηρωίδες τους περιχαρακωμένη «εθνική» ταυτότητα που συνοδεύεται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, αλλά και από τη σύνδεση με την έμφυλη ταυτότητα, «η ερωτική επιθυμία και ειδικότερα ο έλεγχος και η χαλιναγωγήσή της υποδηλώνει, σε μία αέναη διεγκυστίδα ατομικού-συλλογικού, [...] τις ιδεολογικές επιλογές των συγγραφέων για οριοθέτηση και περιχαρακωσή της».¹²³

Οι «πολιτικές προθέσεις» του ρομαντικούμοτίβουτου έρωτα καθίστανται περισσότερο σαφείς όταν η ερωτική επιθυμία σχετίζεται με αλλοεθνή και αλλόθρησκα υποκείμενα και συγκεκριμένα με τον χαρακτήρα του «Τούρκου» ή του «Τουρκαλβανού». Όπως παρατηρήθηκε και στις τέσσερις περιπτώσεις ο τύπος του «Τούρκου», του

¹²² Μαίρη Μικέ, ό.π., σελ. 30.

¹²³ Στο ίδιο.

«Τουρκαλβανού» ή του «Οθωμανού» εμφανίζεται να επιδιώκει σταθερά τη σύναψη ερωτικής σχέσης με τις Ελληνίδες ηρωίδες, ζήτημα που θεματοποιείται και στα τέσσερα κείμενα ανεξάρτητα από την επιτυχή ή αποτυχημένη έκβαση των προθέσεων και των προσπαθειών του. Στην νεοελληνική λογοτεχνική παράδοση, ο «Τούρκος» ανήκει στην κατηγορία των λογοτεχνικών τύπων ή των «τυποποιημένων, προσχηματικών προσώπων», όπως το θέτει η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου.¹²⁴ Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι ο χαρακτήρας του «Τούρκου» που συναντάται στα τέσσερα ρομαντικά έργα είναι αρκετά οικείος στη λογοτεχνική παράδοση τόσο των προεπαναστατικών χρόνων όσο και στη μεταγενέστερη.¹²⁵ Ο Ηρακλής Μήλλας εξετάζοντας την εικόνα του «Τούρκου» στη νεοελληνική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα και ειδικότερα στη μυθιστορηματική παραγωγή των μετεπαναστατικών χρόνων συμπεραίνει:

Ορισμένα χαρακτηριστικά απαντώνται σε όλα σχεδόν τα ελληνικά μυθιστορήματα. [...] Ο «Άλλος» είναι Οθωμανός, ο οποίος μπορεί να φέρει διαφορετικά ονόματα, όπως ο Τούρκος, ο μουσουλμάνος, ο Άραβας, ο Αγαρηνός, ο Ασιάτης, ο Τουρκαλβανός, κ.ά. και ο οποίος ταυτίζεται με την τουρκοκρατία και την εποχή της «σκλαβιάς μας», με το εμπόδιο της «ελευθερίας μας». [...] Ο «Άλλος» στις περισσότερες περιπτώσεις είναι αρνητικός, ειδικά όταν παρουσιάζεται με την «ιστορική» του διάσταση, δηλαδή με το ρόλο που έπαιξε στο «παρελθόν» και κάποτε «αφελώς θετικός». [...] Οι συγκεκριμένοι Τούρκοι, και ειδικά οι γυναίκες και τα παιδιά του «Άλλου», μπορεί να παρουσιάζονται αβλαβείς και θετικοί χαρακτήρες.¹²⁶

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, ο «άλλος» αποκτά κατά βάση-αν και όχι πάντα-αρνητικό πρόσημο με αποτέλεσμα να ευνοείται η μανιχαϊκή διάκριση του κόσμου των ηρώων σε καλό και κακό με κριτήριο τα φυλετικά χαρακτηριστικά. Άλλωστε, όπως σχετικά επισημαίνει η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, κατά τον 19^ο αιώνα «Ο επιστημονικός λόγος αφενός, το μυθιστόρημα αφετέρου, συνεργούν στο να μεταβληθεί γρήγορα ο τύπος σε στερεότυπο. Ο τύπος ως στερεότυπο πλέον, αποτελεί μια αναπαράσταση στην οποία επενδύονται όχι μόνο οι

¹²⁴ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθολογίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998, σελ. 112.

¹²⁶ Ηρακλής Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001, σελ. 329.

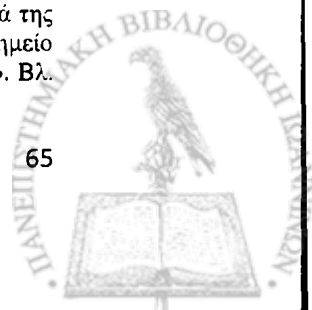
προκαταλήψεις αλλά και οι φαντασιώσεις και οι έμμονες ιδέες της κοινότητας. [...] Είναι η εποχή που η δυσανεξία για τον ξένο ανάγεται σε επιστήμη, στην επιστήμη του φυλετισμού». ¹²⁷ Η μανιχαϊκή διάκριση ανάμεσα στο καλό και το κακό με φυλετικά κριτήρια ακόμα κι όταν αυτή δε γίνεται με απόλυτους όρους εξακολουθεί να υφίσταται και να προσδιορίζει τις πράξεις, τις στάσεις και τις συμπεριφορές των ηρώων, τα πρόσωπα των έργων, ορίζοντας στην περίπτωση των ρομαντικών κειμένων που εξετάζει η εργασία τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις στις οποίες υπόκειται η ερωτική επιθυμία.

Στο σημείο αυτό υπογραμμίζεται ότι το μοτίβο της αρνητικής εικόνας του «Τούρκου» που συναντάται στα τέσσερα κείμενα και κατακλύζει την λογοτεχνική παράδοση του 19^{ου} αιώνα δεν κυριαρχούσε πάντα στην νεοελληνική λογοτεχνία. Όπως επισημαίνει ο Ηρακλής Μήλλας η σύνδεση της εικόνας του «Τούρκου» με τα αρνητικά χαρακτηριστικά της «βαρβαρότητας» και της «επιθετικότητας» διαπιστώνεται μετά τις αρχές του 18^{ου} αιώνα και κορυφώνεται κατά τα προεπαναστατικά χρόνια στα οποία «η θετική, η «ουδέτερη» ή η αρνητική εικόνα του Τούρκου ταυτίζεται με διαμετρικά αντίθετα πολιτικά μηνύματα και διαφορετικές ιδεολογικές κατευθύνσεις». ¹²⁸ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο επισημαίνεται ότι «οι εθνικές και δημοκρατικές δυνάμεις καλλιέργησαν την αρνητική εικόνα, ενώ οι φιλομοναρχικοί τη θετική ή τη σχετικά θετική εικόνα του Τούρκου» και ότι «με την τελική επικράτηση των εθνικών δυνάμεων ο αρνητικός «Άλλος» αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος της ιδεολογίας του νέου ελληνικού εθνικού κράτους». ¹²⁹ Στα λογοτεχνικά κείμενα που μας απασχολούν, τα σχήματα αναπαράστασης του «άλλου» και η εξέταση των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των ρομαντικών ηρωίδων και των αλλοεθνών ηρώων φωτίζουν περεταίρω τη σχέση που επικρατεί μεταξύ της έμφυλης και της εθνικής ταυτότητας των ρομαντικών ηρωίδων κυρίως διότι με τον τρόπο αυτό καθορίζονται οι βάσεις της αίσθησης «της διαφοράς ανάμεσα στον

¹²⁷ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σελ. 154.

¹²⁸ Στο ίδιο. Το θέμα της νεοελληνικής απόρριψης του «Τούρκου» τίθεται και από τον Σωκράτη Πεσμαζόγλου από την οπτική την ευρωπαϊκή οπτική αυτή τη φορά. Βλ. Σωκράτης Πεσμαζόγλου, «Η ευρωπαϊκή μήτρα της νεοελληνικής απόρριψης «του Τούρκου» στο *Ευρώπη και νέος ελληνισμός*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 2003, σελ. 187-196.

¹²⁹ Ηρακλής Μήλλας, ό.π. Ο Στέφανος Πεσμαζόγλου συνδέει το μοτίβο της νεοελληνικής απόρριψης του «Τούρκου» με την Ευρώπη, απ' όπου και υποστηρίζει ότι αντλεί την καταγωγή της αυτή η στερεοτυπική εικόνα του «άλλου» που συστηματικά αναπαράγεται. Με σημείο αναφοράς τις φράσεις δύο Ευρωπαίων λογοτεχνών αναφέρει συγκεκριμένα: «Η Ευρώπη από τη σκοπιά αυτή μοιάζει να έχει καταλήξει στην ετυμηγορία της: 500 χρόνια διατυπώσεων θα μπορούσαν να συμπυκνωθούν σε δυο αποφθέγματα που απέχουν ανάμεσά τους έναν αιώνα [...]: Το ένα του Βολταίρου (μέσα 18^{ου} αιώνα), στο οποίο αναφέρθηκε αρχικά «για τη βαρβαρότητα των Τούρκων» (*la barbarie des Turcs*), αλλά και αλλού, «Θα μισώ για πάντα τους Τούρκους» (*Je haïrai toujours les Turcs*). Το δεύτερο απόφθεγμα, έναν αιώνα αργότερα (στα μέσα του 19^{ου} αιώνα), προέρχεται από τον Victor Hugo: «Η κάθε κίνηση της Τουρκίας είναι ενάντια στον Πολιτισμό». Η Ευρώπη ως ιδέα, τα Πανεπιστήμιά της ως θεσμοί, η μακρά πορεία από τον ανθρωπισμό στις ανθρωπιστικές σπουδές, όλα ωριμάζουν με σημείο αναφοράς την οθωμανική επιθετικότητα (Αλωση της Πόλης, πτώση της Βούδας, πολιορκία της Βιέννης)». Βλ. Στέφανος Πεσμαζόγλου, ό.π., σελ. 191.

«εαυτό» και το «αντικείμενο», που γίνεται ο «Άλλος».¹³⁰ Υπό αυτή την έννοια, η αλληλεπίδραση των τεχνικών αναπαράστασης του «εθνικού εαυτού» με τις τεχνικές κατασκευής του «άλλου» αποκαλύπτει ζητήματα του πολιτισμικού και εθνικού φαντασιακού που θέτουν οι συγγραφείς των κειμένων μέσα από την αναγωγή των αναπαραστάσεων αυτών σε εθνικοπολιτισμικές στερεοτυπικές μορφές των έμφυλων, εθνικών και θρησκευτικών συλλογικών ταυτοτήτων.¹³¹

¹³⁰ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *ό.π.*, σελ. 161.

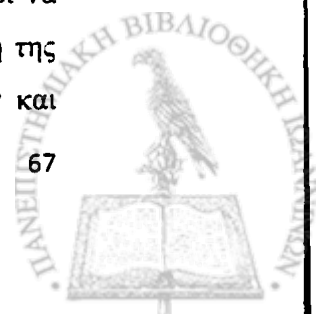
¹³¹ Στις ανθρωπιστικές επιστήμες και ειδικά σε κοινωνιολογικά λεξικά ο όρος «στερεότυπο» επεξηγείται ως «προκατασκευασμένο σχήμα αντίληψης ή σκέψης, που παρεμβάλλεται σαν ένα ψευδοπεριβάλλον ανάμεσα στην πραγματικότητα και στην αντίληψη που προσπαθούμε ν' αποκτήσουμε γι' αυτήν, προκαλώντας απλοποιήσεις, γενικεύσεις και διαστρεβλώσεις, μέσα από εκλογικεύσεις, προκαταλήψεις». Βλ. Θ. Α. Βασιλείου-Ν. Σταματάκης, *Λεξικό των επιστημών του ανθρώπου*, Αθήνα, 1992, σελ. 349-350. Προς την ίδια κατεύθυνση, ο Walter Lippmann αποδίδει την λειτουργία του στερεοτύπου στην ικανότητα του ανθρώπου να αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα διαμεσολαβημένη από εικόνες που είναι ήδη σχηματισμένες μέσα στο μυαλό του και που παρεμβάλλονται στη σχέση του με το πραγματικό. Πρόκειται για αντιλήψεις της πραγματικότητας ήδη διαμορφωμένες από τον πολιτισμό στο οποίο ανήκει ο άνθρωπος που αναπαράγονται από τις τέχνες, τους κώδικες επικοινωνίας, την κοινωνική φιλοσοφία και τις πολιτικές δραστηριότητες. Βλ. Walter Lippmann, *Public Opinion*, Macmillan, New York, 1965, σελ. 45.

2. Σχήματα αναπαράστασης του αλλοεθνούς κι ετερόθρησκου «άλλου»

Στο προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας προσδιορίστηκε μία συγκεκριμένη μορφή με βάση την οποία παρουσιάζεται ο λογοτεχνικός τύπος της Ελληνίδας ηρωίδας στο πλαίσιο των τεσσάρων ρομαντικών κειμένων, ένα σχήμα έμφυλης αναπαράστασης που είναι ιδεολογικά φορτισμένο, καθώς η γυναικεία μορφή προβάλλεται ως φορέας αναπαραγωγής του έθνους και ως μεταφορά του «εθνικού» σώματος. Αν μέσα από τα σχήματα αναπαράστασής τους οι ρομαντικές ηρωίδες λαμβάνουν μία συγκεκριμένη στερεοτυπική μορφή, το ίδιο παρατηρείται και για τον αλλοεθνή κι ετερόθρησκο «άλλο» που εμφανίζεται στα ρομαντικά έργα των Ραγκαβή, Βαλαωρίτη, Λεβέντη και Ξένου. Πρόκειται για τη δημιουργία ενός σχήματος αναπαράστασης που εμπίπτει στις κατηγορίες των έμφυλων, εθνικών και θρησκευτικών ταυτοτήτων, όπως ακριβώς συνέβη και με τα σχήματα κανονικοποίησης των γυναικείων μορφών που εμφανίζονται στα ρομαντικά κείμενα. Ωστόσο, στην περίπτωση της αναπαράστασης των αλλοεθνών αυτών χαρακτήρων τίθεται ένας πολύ σημαντικός περιορισμός που δεν ισχύει για τις ηρωίδες, μία παράμετρος που προσδιορίζει όχι μόνο την ιδεολογική λειτουργία της παρουσίας του «Τούρκου» στα κείμενα, αλλά και την πολιτισμική αναφορά του σχήματος αναπαράστασής του.

Όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, στο σύνολό τους, οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες των «Τούρκων» που προβάλλονται μέσα από τα τέσσερα ρομαντικά κείμενα παρουσιάζονται να επιθυμούν τη σύναψη ερωτικής σχέσης με τις Ελληνίδες ηρωίδες και σε πολλές περιπτώσεις να σχεδιάζουν και να εφαρμόζουν το δικό τους σχέδιο δράσης για την επίτευξη αυτής της σχέσης. Στις περισσότερες μάλιστα περιπτώσεις, η παρουσία των χαρακτήρων των «Τούρκων» μέσα στα κείμενα νοηματοδοτείται αποκλειστικά και μόνο μέσα από την ερωτική επιθυμία τους για τις ηρωίδες και ως εκ τούτου διαπιστώνεται ότι ο ρόλος τους δεν είναι αυθύπαρκτος, αλλά προσδιορίζεται μέσα από την αλληλεπίδρασή του με τα σχήματα αναπαράστασης των ρομαντικών ηρωίδων. Συγκεκριμένα, τόσο στο έμμετρο δράμα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή όσο και στο ποιητικό κείμενο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, ο Αλή πασάς εμφανίζεται ερωτευμένος με τη Φροσύνη και οι δράσεις του προσδιορίζονται από την επιθυμία του να την καταστήσει σύζυγό του. Αλλά και ο χαρακτήρας του Μουχτάρ και στα δύο κείμενα προσδιορίζεται από την ιδιότητα του εραστή, του αγαπημένου της ηρωίδας. Αντιστοίχως, ο Μουσταφά στην *Τασσώ* του Λεβέντη εμφανίζεται ερωτευμένος με την ομώνυμη ηρωίδα του μυθιστορήματος και προσπαθεί να την κατακτήσει με κάθε μέσο, αλλά και ο Χουρσίτ στο τέλος γοητεύεται από τα κάλλη της και την ερωτεύεται, προτείνοντάς της να γίνει σύζυγός του. Τέλος, η Ανδρονίκη αν και

παραμένει πάντοτε πιστή στον Έλληνα μνηστήρα της γίνεται αντικείμενο του πόθου του Καρα-αλή, ο οποίος της προτείνει τη θέση της συζύγου του με προνόμια τα οποία συγκρίνονται μόνο με εκείνα που είχε εκχωρήσει ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων στη δική του Ελληνίδα ερωμένη, τη Βασιλική. Κατά κανόνα ο «άλλος» είναι αυτός που εξομολογείται την ερωτική του επιθυμία για τις ρομαντικές ηρωίδες και οι τελευταίες δρουν και λαμβάνουν αποφάσεις που χαρακτηρίζονται αναλόγα με το περιεχόμενό τους ως «εθνικές» ή «αντεθνικές».

Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν πιο πάνω διαπιστώνεται ότι ο λογοτεχνικός χαρακτήρας του «Τούρκου» και στα τέσσερα κείμενα δεν κατέχει πρωταγωνιστικό ρόλο, αλλά μ' έναν τρόπο η παρουσία του στον μύθο και οι δράσεις του προσδιορίζουν τις επιλογές των ηρωίδων σχετικά με τη διατήρηση και τη συνέχεια της εθνικής τους καθαρότητας μέσα από το δύλλημα «πατρίς ή έρωας», έτσι όπως το θέτει ο Παναγιώτης Μουλλάς. Στις περιπτώσεις αυτές ισχύει η παρατήρηση της Αμπατζοπούλου για τη θέση του λογοτεχνικού τύπου του «Εβραίου» στη νεοελληνική λογοτεχνία για τον οποίο επισημαίνει: «συχνά ο ήρωας περιστοιχίζεται από τύπους που κύριο γνώρισμά τους είναι η γραφικότητα, ο υψηλός βαθμός κωδίκευσης, η απουσία σύγκρουσης και η απουσία εσωτερικής διείσδυσης. Είναι πλάσματα στα οποία, κατα τον Baruch Hochman, συνοψίζονται ορισμένες διαστάσεις εμπειρίας ή πόλωσης».¹³² Πράγματι, οι τέσσερεις ρομαντικοί συγγραφείς, ακολουθώντας πιστά το στερεότυπο του «Τούρκου», στα κείμενά τους αναπαράγουν χωρίς μεγάλες παρεκκλήσεις την αρνητική του εικόνα, έτσι όπως συνοπτικά περιγράφεται στην προηγούμενη ενότητα από τον Ηρακλή Μήλλα. Πρόκειται όμως για ένα σύστημα αναπαράστασης που τίθεται εξ αρχής σε συνάρτηση με αυτό των ηρωίδων, καθώς βρίσκεται συνεχώς σε μία διαδικασία αλληλεπίδρασης με τα σχήματα αναπαράστασής τους. Οι Tzvetan Todorov και Oswald Ducrot αναφέρουν ότι «μπορούμε να αποκαλέσουμε πρόσωπο το σύνολο των ιδιοτήτων που έχουν αποδοθεί στο υποκείμενο στη διάρκεια της αφήγησης».¹³³ Και σε αυτή την περίπτωση μέσα από τα κείμενα αναπαράγεται μία στερεότυπη μορφή, ένας λογοτεχνικός τύπος που έχει τα δικά του ιδιαίτερα γνωρίσματα και διακριτά χαρακτηριστικά, τα οποία όμως διαφέρουν σημαντικά από αυτά των ηρωίδων όχι μόνο ως προς την ποιότητά τους, αλλά επιπλέον και ως προς τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται και κανονικοποιείται το σχήμα αναπαράστασής του «Τούρκου».

¹³² Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σελ. 165.

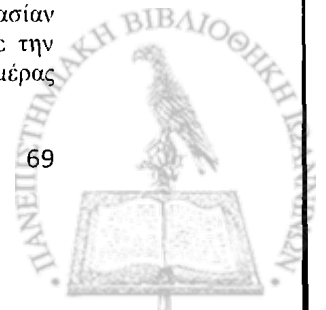
¹³³ Tzvetan Todorov-Oswald Ducrot, *Dictionnaire encyclopedique des sciences du langage*, Seul, Paris, 1972, σελ. 288.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο παρατηρείται ότι οι τρεις άξονες με βάση τους οποίους δομήθηκε το σχήμα αναπαράστασης των ηρωίδων όχι μόνο διαπιστώνεται ότι δεν υφίστανται στις περιπτώσεις της αναπαράστασης του «άλλου», αλλά επιπλέον καθίσταται εμφανής η πρόθεση των συγγραφέων να δημιουργήσουν έναν τύπο που απεκδύεται αυτά τα χαρακτηριστικά για να συνδεθεί σταδιακά με έναν λογοτεχνικό τύπο αρνητικά φορτισμένο και συνακόλουθα συνδεδεμένο με την έννοια του «αντεθνικού άλλου». Αν οι ρομαντικές ηρωίδες που πρωταγωνιστούν στα τέσσερα κείμενα της εργασίας παρουσιάζονται ως εξιδανικευμένα πρότυπα εξωτερικού κάλλους και εσωτερικής ομορφιάς, πιστές στην καταγωγή, τη θρησκεία και τη γλώσσα της πατρίδας τους, αλλά και ηρωϊκές, φροντίζοντας να διασφαλίσουν την εθνική τους συνέχεια και καθαρότητα, το αναπαραστατικό αυτό σχήμα καταλύεται εντελώς στις περιπτώσεις παρουσίασης των «Τούρκων». Ειδικότερα, όπως διαπιστώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας, τα θετικά ψυχικά χαρακτηριστικά των ρομαντικών ηρωίδων αντικατοπτρίζονται στην ελκυστική και εξιδανικευμένη εξωτερική τους εμφάνιση.¹³⁴ Αντίθετα με τα χαρακτηριστικά αυτά των ηρωίδων σε κανένα από τα τέσσερα κείμενα δεν διαπιστώνεται παρόμοια περιγραφή των «Τούρκων», επομένως, η εικόνα που αποκτά ο αναγνώστης για τον συγκεκριμένο λογοτεχνικό τύπο βασίζεται αποκλειστικά στα υπόλοιπα χαρακτηριστικά που του αποδίδονται και πρώτα απ' όλα στην καταγωγή και τη θρησκεία του.

Στο θέμα της καταγωγής και τη θρησκείας των αλλοεθνών κι ετερόθρησκων «άλλων» δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα από τους συγγραφείς, καθώς σε όλες τις περιπτώσεις γίνεται ρητή

¹³⁴ Στο σημείο αυτό επισημαίνεται η διαφορά που παρατηρείται μεταξύ των περιγραφών των «Τούρκων» με την περιγραφή του Έλληνα ήρωα που πρωταγωνιστεί στο μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου, τον Θρασύβουλο που εμφανίζεται ως μνηστήρας της Ηρωίδας της Ελληνικής Επανάστασης. Στην περίπτωση του Θρασύβουλου, ο Ξένος ακολουθεί το πρότυπο της περιγραφής της Ανδρονίκης και παρουσιάζει τα θετικά χαρακτηριστικά του ήρωα να αποτυπώνονται στην εξωτερική του εμφάνιση. Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα στο οποίο περιγράφεται με απόλυτα θετικό τρόπο ο αγαπημένος της Ανδρονίκης: «Οι πρώτοι της νεότητος χρόνοι περιέχουν την ιστορίαν του ανθρώπου, λέγει ο μέγας φυσιογνωμιστής Λαβατέρ. Τωόντι αν τις εξέταζε την φυσιογνωμίαν του Θρασύβουλου, τους λόγους και τας κινήσεις αυτού εις την εικοσαετή του τότε ηλικίαν, ήθελεν ανιχνεύσει τον ευγενή και γενναίον εκείνον χαρακτήρα, την ορθήν κρίσιν, την βαθύνοϊαν του πνεύματος, την ευαισθησίαν της ψυχής και την ατρόμητον καρδίαν, άτινα εξωράϊσαν το μέλλον στάδιον τούτου του νέου. [...] οι οφθαλμοί του κυανοί βαθείς και ουχί πολύ μεγάλοι, δεν απέπεμπον ούτε πυρ πολύ, ούτε με ταχείαν περιέργειαν έπιπτον εις τα περίξ τούτων, εισέδουν όμως με σκέψιν βαθυτάτην εις τας διανοίας των άλλων, και διέχεον μυστηριώδη μαγνητισμόν προς όντινα γλυκέως και με πλήρη εμπιστοσύνην ητένιζον». Βλ. Στέφανος Ξένος, *Η ηρωΐς της Ελληνικής Επανάστασεως...*, ό.π., σελ. 77. Στο ίδιο κείμενο αντίστοιχος είναι και ο τρόπος με τον οποίο ο Ξένος επιλέγει να αποδώσει τα χαρακτηριστικά των ηρώων της Επανάστασης. Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα μέσα από το οποίο περιγράφεται ο Αθανάσιος Διάκος: «Ήτο κομφός το ανάστημα, μελαχροινός την όψιν, με μύστακα καστανόχρουν και πάγωνα μικρόν. Είχε το βάδισμα ανδρικόν, το βλέμμα σοβαρόν και διαπεραστικόν και το μειδιάμα ολίγον τι μελαγχολικόν. Εις το όλον του προσώπου του ανεγίγνωσκες ψυχήν αποφασισικήν και καρδίαν λέοντος, υποκεκρυμμένην υπό θουμασίαν μετριοφροσύνη και κάλλη αγγέλου. Ο ανήρ τούτος είναι εκείνος, όστις κατά τας 28 μαρτίου ύψωσε την σημαίαν της ελευθερίας, εκτύπησε τους Τούρκους της Λεβαδίας, τους κατέστρεψε, και εις οκτώ μόνον ημέρας επανέστησεν όλην την ανατολικήν Ελλάδα». Στο ίδιο, σελ. 141.

αναφορά ότι πρόκειται για «Τούρκο» ή «Τουρκαλβανό», «Αλβανό» ή μουσουλμάνο, εντάσσοντάς τον απευθείας στους κόλπους της εθνικής και θρησκευτικής συλλογικής ταυτότητας στην οποία ανήκει. Αντίθετα όμως με τη σκιαγράφιση της «εθνικής» ταυτότητας των ρομαντικών ηρωίδων στο πλαίσιο της οποίας διαπιστώνεται η στενή και αδιάρρηκτη σχέση της καταγωγής, της θρησκείας και της γλώσσας τους που παρουσιάζεται με θετικό πρόσημο, η «εθνική» ταυτότητα του «Τούρκου» συνοδεύεται ευθύς εξ αρχής από αρνητικά χαρακτηριστικά, το σημαντικότερο εκ των οποίων αποτελεί ο βίαιος και επιθετικός χαρακτήρας του, όπως θα καταδειχθεί και στη συνέχεια. Έτσι, στην ηρωικότητα των γυναικείων μορφών, που, όπως αναφέρθηκε συναρτάται με την «εθνική» τους ταυτότητα αντιπαραβάλλεται ο βίαιος και επιθετικός χαρακτήρας του «Τούρκου» που συνδέεται με τη δική του «εθνική» ταυτότητα και που επαναλαμβάνεται με την ίδια συχνότητα και ένταση και στα τέσσερα κείμενα. Μάλιστα, τις περισσότερες φορές στα υπό εξέταση κείμενα ο «άλλος» καλείται emphatically ως «αλλόπιστος» ή «αλλόθρησκος», αποκτώντας με τον τρόπο αυτό αρνητική σημασιολογία που δεν σχετίζεται με την ατομική συνείδηση ή τα στοιχεία του χαρακτήρα του, αλλά συνδέεται με το αρνητικό στερεότυπο της θρησκευτικής και εθνικής συλλογικότητας στην οποία εντάσσεται.

Στα δύο κείμενα που πραγματεύονται την ιστορία της Φροσύνης, στο δραματικό κείμενο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή όσο και στο εκτενές ποίημα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη διαπιστώνεται ότι οι χαρακτήρες των «Τούρκων» σκιαγραφούνται στην πλειοψηφία τους με κατ' εξοχήν αρνητικά χαρακτηριστικά. Ο χαρακτήρας του Αλή συγκεντρώνει τα περισσότερα αρνητικά γνωρίσματα, καθώς και στις δύο περιπτώσεις παρουσιάζεται σχεδόν δαιμονικός, χαρακτηριστικό που του αποδίδεται λόγω της στάσης που εμφανίζεται να επιδεικνύει απέναντι στον υπόδουλο ελληνισμό.¹³⁵ Το στοιχείο αυτόμάλιστα επισημαίνεται και στα δύο κείμενα με παρόμοιο τρόπο, καθώς οι συγγραφείς παρουσιάζουν με την ίδια ένταση τον βίαιο και τυραννικό χαρακτήρα του. Στα προλεγόμενα του έργου του, ο Βαλαωρίτης αναφέρει για τον Αλή:

¹³⁵ Στο σημείο αυτό επισημαίνεται η άποψη του Αστέριου Αργυρίου, ο οποίος αναφέρει για τον τρόπο με τον οποίο αποδίδει ο Βαλαωρίτης τον χαρακτήρα του Αλή πασά: «Ο πατριωτικός οίστρος του ποιητή, το μίσος του για τον τύραννο της Ηλείου και οι θρησκευτικές του πεποιθήσεις τον βοηθούν να ζωγραφίσει ένα πολύ ζωντανό και φρικιαστικό πορτραίτο του Τούρκου πασά, ένα απάνθρωπο τέρας που στέκεται ανάμεσα στον υπεράνθρωπο του Νίτσε και τον Αντίχριστο της ορθόδοξης αποκαλυπτικής παράδοσης». Βλ. Αστέριος Αργυρίου, *Η Μεγάλη Ιδέα στο έργο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη*, ό.π., σελ. 54.

άγνωστος έχιδνα η Χάμκω συνελάμβανεν εν τη επαράτω αυτής κοιλία τον όφιν, όστις επί πενήκοντα περίπου έτη έμελλε να βασανίση το υγιέστερον μέλος του Ελληνικού σώματος. Εντός του ευτελούς και πτωχού Τεβελέν εβλάστανε τότε Αλβανός τις νεανίσκος, ο Αλής, αληθής ενσάρκωσις του κακού, ανταγωνισμός θανάσιμος του Ελληνισμού, καινοφανές και παράδοξον τέρας συγκεφαλαιούν εν εαυτώ πάντα τα ανοσιουργήματα. Ήλθεν εις τον κόσμον, ινά σφαγιάσει παν ιερόν και όσιον. Νόσος πανώλης, ήτις ολίγον έλειψε να καταφάγη άπασαν την Ελληνικήν καρδίαν.¹³⁶

Η προγραμματική σύνδεση του Αλή πασά με τον «όφι», το «κακό», το «καινοφανές και παράδοξον τέρας» και ο χαρακτηρισμός της μητέρας που τον συνέλαβε ως «έχιδνα» δίνει ένα πρώτο στίγμα της αρνητικής φόρτισης της καταγωγής του, το οποίο καθίσταται περισσότερο σαφές αμέσως μετά, μέσα από τη σύνδεση της αλβανικής καταγωγής του με τον «θανάσιμο εχθρό του Ελληνισμού» που βασάνισε και σφαγίασε το έθνος. Αλλά και στο κείμενο του Ραγκαβή σχηματίζεται παρόμοια εικόνα για τον Αλή μέσα από τις απόψεις και τη στάση που υιοθετεί απέναντι στο γένος. Η δαιμονική του εικόνα διαπιστώνεται μέσα από το παρακάτω απόσπασμα, το οποίο παραδίδεται στην αρχική έκδοση της *Φροσύνης*. Στο απόσπασμα αυτό Μελέτιος, πατέρας της ηρωίδας περιγράφει στην κόρη του την καταστροφή της γενέτειράς της, του Γαρδικίου και τη σφαγή των κατοίκων του, παρουσιάζοντας τον Αλή με τα μελανότερα χρώματα:

Αίμα διψών ο Πασάς εσηκώθη κ' εβγάζη την σπάθην [...]

Έπτυε τώρα κ' εμύκατ' ως λυσσώδες θηρίον.

«Πυρ, Αλβανοί μου, εφώναζε, πυρ, να μη μείνη κανείς των!

Αύριον θέλω η γη να ζητή το Γαρδίκι ματαιώς.»¹³⁷

¹³⁶ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π., σελ. 204.

¹³⁷ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, ό.π., σελ. 84. Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι η σκηνή αυτή έχει περικοπεί από την έκδοση του 1874. Όπως σχετικά αναφέρει η Κωνσταντίνα Ριτσάτου «Εξαφανίζεται [...] η αφήγηση, σε δακτυλικό εξάμετρο, του Μελέτιου για τη σφαγή στο Γαρδίκι (α' 81-87), το πιθανότερο γιατί ο Ραγκαβής αναγνωρίζει την ακαταλληλότητα αυτής της μετρικής επιλογής για τη σκηνική παρουσία του δράματος». Βλ. Κωνσταντίνα Ριτσάτου, ό.π., σελ. 24.

Η παρομοίωση του πασά με «θηρίον» και η βάνουση συμπεριφορά του απέναντι στο ελληνικό στοιχείο περιγράφεται με emphaticό τρόπο και στην τελική έκδοση του κειμένου της Φροσύνης, όταν η ηρωίδα εκληπαρεί τον Αλή να υιοθετήσει ηπιότερη στάση απέναντι στους υπόδουλους Έλληνες:

Να μεταβάλης μη ζητης την τύχην των απίστων.

Ας κλαίουν εις τα βάραθρα της μαύρης φυλακής των.

Ανάγκ' ειν' οι παρήκοοι να διδαχθούν, Φροσύνη,

ότι Πασάς των είμ' εγώ και δούλοι μου εκείνοι.

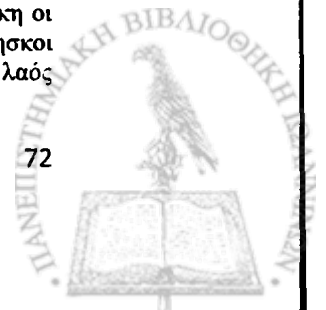
Ας μάθουν οι αλλόθρησκοι όπου γελούν, με ποίον

παίζουν. Χρειάζονται τροφήν τα ξίφη των δημίων.

*Των αλλοπίστων δι' αυτό είν' ο λαός πλασμένος.*¹³⁸

Ο Μουχτάρ, σε γενικές γραμμές παρατηρείται ότι και στα δύο κείμενα εμφανίζεται ως ένας χαρακτήρας λιγότερο αρνητικός σε σχέση με αυτόν του πατέρα του. Ο λόγος της πιο θετικής παρουσίας του έγγειται τόσο το νεαρό της ηλικίας του, όσο και στην ερωτική σχέση που διατηρεί με τη Φροσύνη, η οποία στηρίζεται σε συναισθήματα αμοιβαίου έρωτα. Ωστόσο, επισημαίνεται μία βασική διαφορά μεταξύ των δύο κειμένων. Στο κείμενο του Βαλαωρίτη ο Μουχτάρ σε καμία περίπτωση δεν απαλλάσσεται από τα αρνητικά χαρακτηριστικά που συνοδεύουν ευρύτερα τον τύπο του «Τούρκου», ενώ στην *Φροσύνη* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή ο γιος του Αλή πασά αποτελεί έναν κατά βάση θετικό χαρακτήρα που εμφανίζεται αρνητικός μόνο κάτω από την οπτική του οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος της ηρωίδας. Συγκεκριμένα, στην *Κυρά Φροσύνη* του Βαλαωρίτη παρ' όλο που ο Μουχτάρ παρουσιάζεται με ηπιότερα χαρακτηριστικά από εκείνα που αποδίδονται στον Αλή, δεν παύει να θεωρείται αρνητικός χαρακτήρας. Μάλιστα ο ποιητής στα προλεγόμενα του έργου

¹³⁸ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Άπαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ. 269-270. Η ίδια σκηνή παρουσιάζεται σχεδόν αμετάβλητη και στο αρχικό κείμενο της *Φροσύνης*, όπως φαίνεται από το ακόλουθο απόσπασμα: «Να μεταβάλλης μη ζητης την τύχη των απίστων/ Ας κλαίουν εις τα βάραθρα της μαύρης φυλακής των./Ανάγκη οι πάροικοι να διδαχθούν, Φροσύνη, /Ότι Πασάς των είμ' εγώ, και δούλοι μου εκείνοι./Ας μάθουν οι αλλόθρησκοι όπου γελούν, με ποίον /Παίζουν· χρειάζονται τροφή τα ξίφη των δημίων./Των αλλοπίστων δι' αυτό είναι ο λαός πλασμένος». Βλ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, ό.π., σελ. 49.

αποδίδει τη σχέση της Φροσύνης και του Μουχτάρ σε επιτυχία των σατανικών και δόλιων σχεδίων του δεύτερου, αναφέροντας χαρακτηριστικά:

Συνέπεσε τότε ο πρεσβύτερος υιός του Βεζίρου, ο Μουχτάρ, να ιδή την Ευφροσύνην και τρωθείς υπό φλογερού έρωτος επεχείρησε δια μυρίων τεχνασμάτων και προσφορών να δελεάση τη σωφροσύνη αυτής. Έτυχε τέλος του σατανικού σκοπού και έντρομα τα Ιωάννινα έμαθον την αισχύνην της Ελληνίδος και εισιόπων μη τολμώντα να αντιδράσωσι προς τας βουλάς της επαράτου εκείνης οικογενείας.¹³⁹

Η αρνητική εικόνα του Μουχτάρ επιβεβαιώνεται και από την αντίδραση που παρουσιάζεται να έχει μετά τον θάνατο της ηρωίδας. Το πρόσκαιρο μένος κατά του πατέρα του αποδίδεται περισσότερο στην ανταγωνιστική σχέση που έχει αναπτυχθεί μεταξύ πατέρα και γιού παρά στην πραγματική του οδύνη για τον θάνατο της αγαπημένης του:

Επανελθών ο Μουχτάρ έμαθε τον θάνατον της Ευφροσύνης και εν τη μανία αυτού ώμοσεν εκδίκισην κατά του πατρός. Αλλά τον Αλήν δεν κατέπληττον τα τοιαύτα και μετ' ολίγον νέαι ασέλγειαι, νέα κακουργήματα απέσβεσαν εκ της καρδιάς του Μουχτάρ την μνήμην της Ευφροσύνης.¹⁴⁰

Στη *Φροσύνη* του Ραγκαβή ο χαρακτήρας του Μουχτάρ δεν παρουσιάζεται τόσο αρνητικά όσο εμφανίζονται στην *Κυρά Φροσύνη* του Βαλαωρίτη. Αντίθετα, στο κείμενο του Ραγκαβή ο Μουχτάρ εμφανίζεται ως νεαρός που σέβεται τους άλλους λαούς, ενώ στο τέλος παρουσιάζεται να φυλακίζεται από τον πατέρα του, όταν ο Αλής συλλαμβάνει και φυλακίζει την αγαπημένη του. Αρχικά, αν και η τροφός της Φροσύνης, Δεβώρα προειδοποιεί την ηρωίδα για τα σατανικά σχέδια του Μουχτάρ-προειδοποίηση που θυμίζει αρκετά τον τρόπο με τον οποίο περιγράφει ο Βαλαωρίτης την παγίδα του Μουχτάρ με σκοπό την απώλεια της σωφροσύνης της ηρωίδας-αυτό δε συμβαίνει παρά λόγω των προκαταλήψεών της και τη

¹³⁹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π., σελ. 205.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 206.

γενική αποστροφή της για τους «Τούρκους» που αποκαλύπτεται μέσα από τους ακόλουθους στίχους:

Ε! Βλέπω πάλιν ήρχισες τα παλαιά να ψάλλης

Από τον νούν σου κόρη μου ω! πότε θα τ βγάλης;

Δια την ευτυχίαν σου και την υπόληψήν σου,

Ω, λάβε, λάβε συμβουλάς από τη φρόνησή σου.

Αυτά ειν' όλα, ήξευρε, παγίς του διαβόλου.

Απόφυγε τα δίκτυα του πονηρού του δόλου.

[...] Τί περιμένεις κόρη μου από τον έρωτά σου;

Πως αγαπάς αλλόθρησκον, αλλοίμονο!¹⁴¹

Στο πλαίσιο της *Φροσύνης* του Ραγκαβή αν εξαιρεθεί η αρνητική εικόνα του Μουχτάρ που προβάλλεται από τους Έλληνες ήρωες του έργου, όπως της Δεβώρας και του πατέρα της ηρωίδας, Μελέτιου, ο γιος του Αλή παρουσιάζεται ως θετικός χαρακτήρας και αποτελεί ίσως τη μοναδική περίπτωση «Τούρκου» που εμφανίζεται στα τέσσερα αυτά κείμενα ως εξαίρεση από τη στερεότυπη εικόνα του δαιμονικού, εγκληματικού και βάνουσου «άλλου». Η διαφορά του από τον Αλή έγκειται στο γεγονός ότι εμφανίζεται να θαυμάζει και να σέβεται τόσο την χριστιανική θρησκεία όσο και το ελληνικό έθνος, αντιλαμβανόμενος συνολικά το θέμα της «ελληνικότητας» διαφορετικά απ' ό,τι ο πατέρας του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ακόλουθο απόσπασμα το οποίο εμφανίζεται μόνο στην πρώτη έκδοση του κειμένου της *Φροσύνης*. Στη σκηνή αυτή ο Μουχτάρ εμφανίζεται να καθησυχάζει τις ανησυχίες της Δεβώρας, υπογραμμίζοντας ότι η προσήλωση της Φροσύνης στην ορθόδοξη πίστη δεν κινδυνεύει εξ αιτίας της σχέσης της με τον ίδιο. Δεν πρόκειται απλώς για την ομολογία του ίδιου ότι δέχεται και σέβεται τη θρησκεία της αγαπημένης του, αλλά επιπλέον τονίζεται η σχέση του με την Ορδοδοξία, καθώς μέσα από τους ακόλουθους στίχους

¹⁴¹ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Άπαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ. 262. Η ίδια σκηνή περιλαμβάνεται αυτούσια και στο συντομευμένο κείμενο του 1837. Βλ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, ό.π., σελ. 36.

εμφανίζεται να επιδιώκει την τέλεση του γάμου του με την Φροσύνη με βάση την ορθόδοξη πίστη:

Ησύχασε καλή κυρά και τόσον μη φοβείσαι.

Την αγαπά, κι επιθυμώ ανύποπτος να είσαι.

Ηξεύρω· δεν είν' αληθές; Ο Τούρκος σε πειράζει.

Καλά δεν ήύρα;...Διατί αυτό να σε τρομάζει;

Γνωρίζω την θρησκεία σας και την προσφέρω σέβας.

Ελλήνων αίμα ήξευρε πως έχω εις τας φλέβας

Χριστιανή μ' εθήλασε και είχε μ' αναθρέψει,

Και ιερέυς χριστιανός τώρα θα μας στέψη.

Δεν έχει η Φροσύνη σου να φοβηθη κανέναν.

Θενά λατρεύη το Θεό και ν' αγαπά εμένα.¹⁴²

Σε αυτό το πλαίσιο το ζήτημα της γαλούχησης του Μουχτάρ με βάση την ορθόδοξη πίστη υποδηλώνει την ίδια στιγμή και την ανατροφή του σύμφωνα με αυτή. Όπως σχετικά επισημαίνει η Μαίρη Μικέ «το γάλα, όπως άλλωστε το σπέρμα και το αίμα, αναδεικνύεται ως η κατεξοχήν εσώτερη, αναλοιώτη, ρευστή μεταφορά που μπορεί να εγγυηθεί την απαρασάλευτη κι αδιαμφισβήτητη συνέχεια, προικοδοτεί την εθνική μνήμη [...] υποδεικνύοντας ταυτοχρόνως το γυναικείο σώμα ως μεταφορά του εθνικού σώματος».¹⁴³ Με δεδομένο ότι ο Μουχτάρ φαίνεται να έχει γαλουχηθεί κυριολεκτικά και μεταφορικά από χριστιανή υποδεικνύει ότι στο κείμενο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή προσλαμβάνει μία εξελληνισμένη μορφή και η «εθνική καθαρότητα» της ηρωίδας δεν τίθεται σε κίνδυνο λόγω της σχέσης της μαζί του. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από το παρακάτω απόσπασμα που

¹⁴² Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, ό.π., σελ. 63.

¹⁴³ Μαίρη Μικέ, ό.π., σελ. 79.

εμφανίζεται στην τελική έκδοση του κειμένου στο οποίο ο Μουχτάρ προτείνει στη Φροσύνη να αναλάβει μαζί του το θρόνο, κυβερνώντας με δικαιοσύνη:

Καιρός θα έλθη ν' αναβής μαζί μου εις τον θρόνον

Τότε θα αρχ' εις τους λαούς δικαιοσύνη μόνον.

Ως νέος τότε άγγελος παντού θα προσκυνήσαι,

και προσφυγή και πρόνοια των δυστυχών θα είσαι.

Θα μας συνδέη ενταυτώ αγάπη αμοιβαία,

και η αγάπη των λαών.¹⁴⁴

Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι η θετική παρουσίαση του Μουχτάρ στο κείμενο του Ραγκαβή επιβεβαιώνει τους λόγους της αρνητικής παρουσίασης του «άλλου»: ο Μουχτάρ εδώ φαίνεται να μη συνδέεται ουσιαστικά με το στερεότυπο χαρακτήρα του εχθρού του «έθνους», στοιχείο που τον αποσυνδέει από την αρνητική φόρτιση που προσδίδεται στους υπόλοιπους «Τούρκους» λόγω της εθνικής και θρησκευτικής τους ταυτότητας. Και σε αυτή την περίπτωση βέβαια, που ο Μουχτάρ δεν εμφανίζεται με την τυπική εικόνα του αλλοεθνούς κι ετερόθρησκου «άλλου», η σχέση της Φροσύνης με τον ίδιο δεν γίνεται ποτέ αποδεκτή από την οικογένειά της και το κοινωνικό περιβάλλον, καθώς ο πατέρας της, αλλά και η τροφός της, η Δεβώρα την απορρίπτουν και την καταδικάζουν, εξακολουθώντας να αντιμετωπίζουν τον αγαπημένο της με βάση την παγιωμένη εικόνα που έχουν για τον «Τούρκο». Συνεπώς επαναλαμβάνεται και πάλι το μοτίβο της απόρριψης του «Τούρκου», ακόμα και όταν αυτός παρουσιάζεται ως θετικός ήρωας, ο χαρακτήρας του οποίου μάλιστα εμφανίζεται εκ διαμέτρου αντίθετος τόσο με την εικόνα του Αλή, όσο και ευρύτερα με την εικόνα του «άλλου».

¹⁴⁴ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Άπαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ. 277-278. Η ίδια σκηνή εμφανίζεται και στο κείμενο του 1837, μόνο που σε αυτή την πρώτη εκδοχή της Φροσύνης υπόσχεται στην ηρωίδα όχι μόνο να κυβερνήσει με δικαιοσύνη μαζί με αυτόν, αλλά επιπλέον να απελευθερώσει και το γένος της: «Καιρός θα έλθη ν' αναβής μαζί μου εις τον θρόνον/Τότε θα αρχ' εις τους λαούς δικαιοσύνη μόνον./Ως νέος τότε άγγελος παντού θα προσκυνήσαι./Και προσφυγή και πρόνοια των δυστυχών θα είσαι./Τότε εκπληρούσα ιερών καθήκον, θένα λύσης/Του έθνους του ηρωϊκού τας δουλικάς αλύσεις,/Του έθνους που σ' εγένησε, του έθνους που θαυμάζω». Βλ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, ό.π., σελ.64.

Αντίθετα με τον χαρακτήρα του Μουχτάρ, έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα από το έμμετρο δράμα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, οι «Τούρκοι» ήρωες που εμφανίζονται τόσο στην *Ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασης* του Στέφανου Ξένου, όσο και στην *Τασσώ* του Αχιλλέα Λεβέντη ακολουθούν πιστά την αρνητική στερεότυπη μορφή του «άλλου» σχεδόν χωρίς παρεκκλήσεις. Στην *Τασσώ* του Αχιλλέα Λεβέντη, ο αφηγητής από τις πρώτες σελίδες του κειμένου παραθέτει λεπτομέρειες που αφορούν την καταγωγή και τη θρησκεία του Μουσταφά:

Κατά δε το παρελθόν της θεραπείας διάστημα, ταύτα μόνον η σωτήριος προς αυτόν οικογένεια, ως προς τα κατ' αυτόν υπό του ιδίου πληροφόρηθη, ότι είναι Τούρκος Αλβανός εκ της πολεμικής των Καραμουρατάδων φυλής, ήτις προ εξηκονταετίας ηρνήθη του Χριστού την πίστην, ως μη ισχύσασαν εντός ωρισθείσης παρ' αυτών των ιδίων προθεσμίας, να τους απαλλάξει της των Οθωμανών ωμότητος· ότι διατελεί εις την υπηρεσίαν της αδελφής του σατράπου Αλή, Χαϊνίτσας, και ότι καλείται Μουσταφάς.¹⁴⁵

Και σε αυτή την περίπτωση διευκρινίζεται από τον αφηγητή ότι ο ήρωας είναι «Τούρκος Αλβανός», στοιχείο που συνδέεται με την «πολεμική» φυλή από την οποία κατάγεται, η οποία μάλιστα επισημαίνεται ότι «ηρνήθη του Χριστού την πίστη». Ο Μουσταφά από την αρχή χαρακτηρίζεται «άθλιος» και «ρυπαρός», ενώ παρουσιάζεται ως άνθρωπος χωρίς ηθικές αναστολές, αρχικά λέγοντας ψέμματα στον ευεργέτη του κι έπειτα προσπαθώντας να βιάσει την κόρη του, εξαπατώντας τη. Μάλιστα δεν διστάζει να στραφεί και κατά των συντρόφων του, δολοφονώντας τους όχι με σκοπό να σώσει την Τασσώ, αλλά για να εξυπηρετήσει τα δικά του ιδιοτελή σχέδια. Μάλιστα γίνεται σαφής αντιπαραβολή μεταξύ του Δημητρώ Σίνα, του πατέρα της Τασσώς και του Μουσταφά:

Αμφότεροι όμως ησθάνθησαν ότι φραγμός τους απεχώριζεν δια παντός· παρ' αμφοτέροις η παρουσία εκατέρου ήτο δυσάρεστος. Τοσούτον είναι βέβαιον ότι ψυχαί υπό αντιθέτων αισθημάτων ορμώμεναι δεν συνδιατίθενται, μ' όλον ότι ουδεμία

¹⁴⁵ Αχιλλέας Λεβέντης, *Η Τασσώ*, ό.π., σελ. 52.

*προφανής αιτίασις τας διαστέλλει. Ιδέ τον ειλικρινή κύνα, ιδέ και την ύπουλον γαλήνην· ουδέ μία και η αυτή στέγη, ουδέ ο πανδαμάτωρ χρόνος εξαλείψωσι την προς αλλήλους αποστροφήν.*¹⁴⁶

Δεν πρόκειται απλώς για δύο χαρακτήρες με εντελώς διαφορετικά στοιχεία, αλλά για τη σύγκρουση δύο πολιτισμών.

Στο μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου με τίτλο *Η ηρωΐς της Ελληνικής Επανάστασεως* χαρακτηρισμός του «Τούρκου» ως «βάρβαρου» και «ανόσιου» διαπερνά τις περιγραφές της πληθώρας των τουρκικών χαρακτήρων που εμφανίζονται μέσα από τα κεφάλαια του εκτενούς μυθιστορήματος του Ξένου. Οι χαρακτήρες του που εμφανίζονται σε διαφορετικά σημεία του κειμένου παρουσιάζονται με πανομοιότυπο τρόπο. Ωστόσο, στο κείμενο του Ξένου διαπιστώνεται ότι η απόρριψη του Τούρκου προσλαμβάνει μία μορφή περισσότερο διευρυμένη και ξεφεύγοντας από τα όρια της περιγραφής συγκεκριμένων τύπων προχωρά στην απόδοση γενικευμένων χαρακτηρισμών όχι μόνο στον Καρα-αλή, αλλά στους «Τούρκους» συνολικά. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα : «Ήσαν τότε οι Τούρκοι εις το ραμαζάνιόν των, δηλαδή την αλλόκοτον εκείνην εποχήν της προσευχής και μετανοίας, ην την μεν ημέραν ως χοίροι καθεύδουν, τη δε νύκτα ως χοίροι πάλιν κυλίνονται εις την μέθην, την πολυφαγίαν, την ηδυπάθειαν και την ακολασίαν».¹⁴⁷

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω αποσπάσματα, ο πυρήνας της εικόνας του αλλοεθνούς κι ετερόθρησκου «άλλου», κοινός και στα τέσσερα ρομαντικά κείμενα στοιχειοθετείται κατά πρώτο λόγο μέσα από τη στάση που υιοθετεί ο απέναντι στην «ελληνικότητα» και κατά δεύτερο λόγο μέσα από τη σύγκρισή του με τον «εθνικό εαυτό». Στο πλαίσιο των τεσσάρων κειμένων που εξετάζονται, τα σχήματα αναπαράστασης του «άλλου» τίθενται με όρους απόλυτης αντίθεσης σε σχέση με την εικόνα των ηρωίδων, όχι ως μόνο προς τη διαπίστωση του διαφορετικού έμφυλου ρόλου ή της διαφορετικής καταγωγής και θρησκείας, αλλά επιπλέον και ως προς τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, της συμπεριφοράς, του ήθους και της νοοτροπίας. Έτσι, στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις στα θετικά χαρακτηριστικά της αγνότητας, της ταπεινότητας και της αγγελικής αρετής των γυναικείων μορφών αντιπαραβάλλονται τα αρνητικά χαρακτηριστικά των «Τούρκων» που προβάλλονται κατά κανόνα ως αιμοδιψείς, βίαιοι και ανελέητοι τύραννοι.

¹⁴⁶ Αχύλλεας Λεβέντης, ό.π., σελ. 57.

¹⁴⁷ Στέφανος Ξένος, ό.π., σελ. 467-468.

Όπως επισημαίνει η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, «το στερεότυπο υποβάλλει σιωπηρά μια σταθερή ιεραρχία, μια πραγματική διχοτόμηση του κόσμου και των πολιτισμών.[...] Το στερεότυπο τίθεται αντιτιθέμενο».¹⁴⁸ Και στην περίπτωση αυτή ο «αντεθνικός άλλος» αναμετράται συνεχώς με τον «εθνικό εαυτό» τόσο μέσα από τη στερεότυπη εικόνα με βάση την οποία δομείται από τους ρομαντικούς συγγραφείς όσο και μέσα από τη διαχείριση της ερωτικής επιθυμίας, όπως θα καταδειχθεί στην επόμενη ενότητα.

¹⁴⁸ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *ό.π.*, σελ. 165-166.

3. «Πατρίς ή έρως» · η ερωτική επιθυμία ως πρακτική πολιτισμικής αναπαράστασης

Τα σχήματα αναπαράστασης του «Τούρκου» που κανονικοποιούν την εικόνα του λογοτεχνικού του τύπου στο πλαίσιο των τεσσάρων ρομαντικών κειμένων που εξετάζει η εργασία, όπως διαπιστώθηκε, συνδέουν τον «άλλο» και ειδικότερα την αρνητική εικόνα του με την εθνική και θρησκευτική συλλογική ταυτότητα στην οποία ευρύτερα εντάσσεται. Η ανάδειξη δύο διαφορετικών λογοτεχνικών τύπων, αυτών της Ελληνίδας ηρωίδας και του «Τούρκου» που συνιστούν τον θετικό «εθνικό εαυτό» και τον αρνητικά προσδιοριζόμενο «αντεθνικό άλλο» αντίστοιχα, ήδη, σηματοδοτούν την αναγωγή των ηρώων σε λογοτεχνικούς τύπους και εν συνεχεία σε συλλογικές αναπαραστάσεις των εθνικών και θρησκευτικών ταυτοτήτων. Στο σημείο αυτό, η σύνδεση της έμφυλης ταυτότητας του «άλλου» με την εθνική ολοκληρώνει το σύστημα της κατηγοριοποίησής του στις συλλογικότητες που εντάσσεται από τους ρομαντικούς συγγραφείς, κάτι που έχει ήδη πραγματοποιηθεί για τις Ελληνίδες ηρωίδες στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας. Μέσα από τη διαδικασία αυτή καθίσταται σαφές ότι όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που εμφανίζουν τους λογοτεχνικούς χαρακτήρες να δρουν με μία συνέπεια και συνοχή στο πλαίσιο των συλλογικών ταυτοτήτων που τοποθετούνται από τους ρομαντικούς συγγραφείς δεν αποτελούν γνώρισμα της ατομικής τους συνείδησης, αλλά νοούνται ως χαρακτηριστικά κοινωνικά θεσπισμένα και καθοριζόμενα από κανόνες και πολιτισμικούς κώδικες.¹⁴⁹

Προς αυτή την κατεύθυνση λειτουργεί η εξέταση των τρόπων με τους οποίους οι λογοτεχνικοί τύποι διαχειρίζονται την ερωτική επιθυμία στην παρούσα ενότητα. Η διαχείριση της ερωτικής επιθυμίας δεν αποτελεί ακόμαμία μορφή αντίθεσης που διαπιστώνεται μεταξύ των Ελληνίδων ηρωίδων και των «Τούρκων», αλλά επιπλέον επισφραγίζει την άποψη ότι το ζήτημα της ερωτικής επιθυμίας καθορίζει το σύστημα λειτουργίας των έμφυλων, εθνικών και θρησκευτικών συλλογικών ταυτοτήτων και το κανονικοποιεί μ' έναν τρόπο ανάγοντας το ατομικό στο συλλογικό. Υπό αυτή την έννοια, η από κοινού εξέταση του βιολογικού φύλου με την πολιτισμική του αναπαράσταση, αλλά και με την ερωτική επιθυμία, συμπεριλαμβανόμενων των αποτελεσμάτων αυτής, όπως το θέτει η Judith Butler, αναδεικνύει τους νόμους και τους κανόνες που επιβάλλουν την κανονικοποίηση των έμφυλων χαρακτηριστικών και συνακόλουθα νοηματοδοτούν τη διασύνδεσή τους με τις εθνικές ταυτότητες.¹⁵⁰ Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από την εξέταση της λειτουργίας ενός συστήματος περιορισμών και απαγορεύσεων στο οποίο υπόκεινται οι ερωτικές σχέσεις των

¹⁴⁹ Judith Butler, *Gender Trouble*, ό.π., σελ. 23.

¹⁵⁰ Στο ίδιο.

ηρωίδων με τον «άλλο» στα κείμενα που μελετώνται. Έτσι, μέσα από τον τρόπο διαχείρισης της ερωτικής επιθυμίας τόσο από τον ίδιο τον χαρακτήρα του «Τούρκου» όσο και από τις ηρωίδες επιχειρείται η ανάδειξη της ερωτικής επιθυμίας σε πρακτική πολιτισμικής αναπαράστασης που κανονικοποιεί τους λογοτεχνικούς τύπους και τους ανάγει σε συλλογικές αναπαραστάσεις.

Όπως αναφέρθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, ο λογοτεχνικός τύπος του «Τούρκου», αν και δεν διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στα τέσσερα ρομαντικά κείμενα διαπιστώνεται ότι αποτελεί εκείνον που κατά κανόνα εκφράζει την ερωτική του επιθυμία για τις ηρωίδες. Η παρατήρηση αυτή καθιστά σαφές το γεγονός ότι η ερωτική επιθυμία των «Τούρκων» δεν υπόκειται στο σύστημα περιορισμών και απαγορεύσεων που διαπιστώνεται για τις ρομαντικές ηρωίδες για λόγους διατήρησης της συνέχειας του έθνους. Κι αν κάποτε επιβάλλονται και σε αυτούς περιορισμοί, αυτό δε γίνεται λόγω της διατήρησης της εθνικής τους καθαρότητας, αλλά για τελειώς διαφορετικούς λόγους. Στην περίπτωση του Μουσταφά, για παράδειγμα, η ερωτική επιθυμία παροδικά παρεμποδίζεται από πρακτικές δυσκολίες της ύπαρξης των συντρόφων του, της διαταγής που πρέπει να εκτελέσουν, αλλά και το γεγονός ότι θα χάσει για πάντα την Τασσώ αν αποκαλύψει τα δόλια σχέδια του Αλή στην οικογένειά της. Όταν τα ζητήματα αυτά διευθετούνται μέσα από τη δολοφονία των δυο συντρόφων του και την παρουσίασή του ως σωτήρα στα μάτια της ηρωίδας, η ερωτική επιθυμία προς αυτή εκδηλώνεται απερίφραστα.

Μάλιστα, και στα τέσσερα ρομαντικά κείμενα-με εξαίρεση την περίπτωση του Μουχτάρ στο κείμενο του Ραγκαβή-ο βίαιος και επιθετικός χαρακτήρας του «Τούρκου» συνδέεται από τους συγγραφείς με την εθνική και θρησκευτική ταυτότητα στην οποία ανήκει, καθώς εκδηλώνεται και ως βασικό χαρακτηριστικό του έμφυλου ρόλου του. Συγκεκριμένα, η σύνδεση της εθνικής ταυτότητας του «άλλου» με την έμφυλη αναπαράστασή του έγκειται στο χαρακτηριστικό της βίας και της επιθετικότητας που υπογραμμίστηκε στην προηγούμενη ενότητα. Οι περισσότεροι άνδρες «Τούρκοι» στο πλαίσιο των τεσσάρων ρομαντικών κειμένων εμφανίζονται να εντάσσουν με τη βία στο χαρέμι τους αλλόθρησκες και αλλοεθνείς γυναικείες μορφές, χωρίς να τους δίνουν τις περισσότερες φορές το δικαίωμα της επιλογής. Στο εκτενές ποίημα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη με τίτλο *Κυρά Φροσύνη* ενδεικτικά είναι τα λόγια του Ταχέρ όταν ο Αλή Πασάς του εξομολογείται το ερωτικό του πάθος για την ηρωίδα:

Βιζήρη, πες μου, τι ποθείς; ποιά κόρη, ποιά γυναίκα

*Δε σ' είδε, δε σε ζήλεψε, δεν ήλθε στο πλευρό σου;
Ποιά μάνα μες στα Γιάννινα και ποιός και ποιός πατέρας
τολμά σ' εσένα ν' αρνηθή τα κάλλη του παιδιού του,¹⁵¹*

Στο ίδιο κείμενο με παρόμοιο τρόπο παρουσιάζεται και η στάση του Αλή πασά απέναντι στην ηρωίδα, όταν εκείνη αρνείται να συναινέσει στη σύναψη ερωτικής σχέσης με τον ίδιο:

*[...] Τσως στον άλλο κόσμο
Ναν ο Θεός σου δυνατός, εδώ κανένας άλλος
Μπρος το Βεζήρη τον Αλή, δε ζη και δεν ορίζει.
Είσαι δική μου, θα το ιδής. Έταξα της καρδιάς μου
Απόψε στο κρεββάτι μου χάρισμα να σε δώσω.
Μάθε κι εσύ πως ο Αλής το τάζει και το κάνει.¹⁵²*

Η στάση του Αλή απέναντι στην αρνητική απάντηση της Φροσύνης εκφράζεται με παρόμοιο τρόπο και στο ομώνυμο έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, όπως αποδεικνύεται μέσα από το ακόλουθο απόσπασμα:

*Τί λέγεις; τί παραλαλείς; πού φεύγεις απ' εμπρός μου;
Φοβήσου μήπως εκραγεί ο άγριος θυμός μου.
Χα! Χα! Περίεργος αυτή με τας παχείας λέξεις!
Ενόμισες, φιλτάτη μου, πως θα με περιπαίξης;
ή μήπως και φαντάζεσαι καλόγρια να γίνης;*

¹⁵¹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π., σελ. 218.

¹⁵² Στο ίδιο, σελ. 240.

Το ίδιο μοτίβο επαναλαμβάνεται στην *Τασσώ* του Αχιλλέα Λεβέντη, καθώς οι τρεις Τουρκαλβανοί βρίσκονται στο Λιμπόχωβο εκτελώντας τη διαταγή του Αλή Πασά των Ιωαννίνων να απαγάγουν την ηρωίδα και να την οδηγήσουν σε αυτόν. Ο Μουσταφά εξομολογείται στην Τασσώ «Ο Αλή Πασάς ήκουσε περί των θελγήτρων σου και τα επεθύμησεν»¹⁵⁴ λίγο πριν ο ίδιος με τον ίδιο επιτακτικό τρόπο απαιτήσει από την ηρωίδα να υποκύψει στην ερωτική του επιθυμία λέγοντας «-Δεν θα πηγαίνεις, δεν θα μ' αφήσεις πριν πληρώσεις προς εμέ το χρέος σου. Τασσώ, σε αγαπώ, σε θέλω, θα σ' απολαύσω!». ¹⁵⁵ Την ίδια βίαιη συμπεριφορά με τους προηγούμενους «Τούρκους» ήρωες που συνολικά αναπαριστούν τον λογοτεχνικό τύπο του «άλλου» επιδεικνύει και ο Καρα-αλή απέναντι στην Ανδρονίκη στο πλαίσιο του εκτενούς μυθιστορήματος του Στέφανου Ξένου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση μάλιστα, ο «Τούρκος» επιλέγει να παραχωρήσει κάποια προνόμια στην ηρωίδα, όπως τη διατήρηση της χριστιανικής της πίστης, αναγνωρίζοντας το θάρρος και τον ηρωισμό της. Το ακόλουθο απόσπασμα είναι ενδεικτικό των προθέσεων του Καρα-αλή στην *Ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασεως*:

*σ' εκλέγω ως πρώτη του χαρεμιού μου· [...] προς το παρόν έχε την θρησκεία σου. Και ο Αλή-Πασάς των Ιωαννίνων παρεχώρησε προς την Βασιλικήν του να μένη Χριστιανή.*¹⁵⁶

Όπως αποδεικνύεται από τα παραπάνω στοιχεία, η έμφυλη ταυτότητα του «άλλου», ο οποίος συνιστά και τον κατακτητή του γένους των ρομαντικών ηρωίδωνμέσα από την έκφραση της ερωτικής επιθυμίαςσυνδέεται με τον ηγεμονικό λόγο της εξουσίας. Όπως σχετικά υπογραμμίζεται από τον Foucault «μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, μπορεί κανείς να καταλάβει τη

¹⁵³ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Άπαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ.272.Η ίδια σκηνή ελάχιστα παραλλαγμένη παραδίδεται και στο κείμενο του 1837, όπως φαίνεται μέσα από το ακόλουθο απόσπασμα: «Τί λέγεις; τί παραλαλείς; πού φεύγεις απ' εμπρός μου;/Φοβήσου μήπως εκραγεί ο άγριος θυμός μου./Περίεργος με φαίνεται αυτή κ' η αρετή της/Θαρρεί πως είμαι ίσος της, ασήμαντος πολίτης!/Η μήπως και φαντάζεται καλόγρια να γίνη;/Ας περιμένη· μ' αυτόν τον στοχασμόν ας μείνη». Βλ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, ό.π., σελ. 51.

¹⁵⁴ Αχιλλεύς Λεβέντης, *Η Τασσώ*, ό.π., σελ. 119.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 122.

¹⁵⁶ Στέφανος Ξένος, ό.π., σελ. 474.

σημασία που πήρε το σεξ σαν πολιτικός στόχος», καθώς «συνδέεται με τη ρύθμιση των πληθυσμών διαμέσου όλων των γενικών συνεπειών που επιφέρει». ¹⁵⁷ Λαμβάνοντας ως δεδομένη τη διαπίστωση του Foucault ότι «στο σημείο όπου «σώμα» και «πληθυσμός» συναντιόνται, το σεξ γίνεται ο κεντρικός στόχος μιας εξουσίας που οργανώνεται γύρω από τη διαχείριση της ζωής», η πρόθεση του αλλοεθνούς κι ετερόθρησκου «άλλου» να συνάψει σχέσεις με τις ηρωίδες συνεπάγεται την άλωση της εθνικής ταυτότητας των ηρωίδων από το τουρκικό στοιχείο, την κατάκτηση του εθνικού εαυτού από τον «άλλο» και συνακόλουθα την υπονόμηση του εθνικού σώματος από τον κατακτητή του γένους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αναγκαιότητα της ύπαρξης δύο ξεχωριστών έμφυλων αναπαραστάσεων που προσδιορίζονται από διακριτά χαρακτηριστικά, αυτών της Ελληνίδας ηρωίδας που συνδέεται με τον «εθνικό εαυτό» και του «Τούρκου» που σχετίζεται με τον «αντεθνικό άλλο» στοιχειοθετεί τη λειτουργία της ερωτικής επιθυμίας ως δείκτη μεταξύ δύο διακριτών συλλογικοτήτων και ως καθοριστικό στοιχείο που σηματοδοτεί την πολιτισμική αναπαράστασή τους.

Η λειτουργία της ερωτικής επιθυμίας ως πρακτική πολιτισμικής αναπαράστασης που διακρίνει τον «εθνικό εαυτό» από τον αλλόθρησκο «Τούρκο» καθίσταται περισσότερο εμφανής μέσα από την εξέταση της στάσης των τεσσάρων ρομαντικών ηρωίδων απέναντι στην ερωτική επιθυμία που εκδηλώνει ο «άλλος» γι' αυτές. Σε όλες τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω οι ρομαντικές ηρωίδες αντιδρούν και αρνούνται τη σύναψη ερωτικής σχέσης με τον «άλλο» ακόμα και όταν οι προτάσεις του «Τούρκου» τίθενται με ευνοϊκούς όρους γι' αυτές. Σε αυτή ακριβώς την επιλογή συνίσταται η γενναιότητά τους και η ηρωική διάσταση μέσα από την οποία παρουσιάζονται από τους δημιουργούς τους, καθώς αρνούνται τη σύναψη ερωτικής σχέσης με τον «άλλο» προασπίζοντας την «εθνική» τους καθαρότητα και την «ελληνικότητά» τους. Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι η εξέταση των λόγων για τους οποίους η κάθε ηρωίδα αποφασίζει να απορρίψει την ερωτική σχέση με τον «Τούρκο» αποκαλύπτει το είδος της ηρωίδας που επιλέγει να προβάλλει ο κάθε ρομαντικός συγγραφέας και κατ' επέκταση αναδεικνύει το πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετείται η σχέση της έμφυλης αναπαράστασης με την έννοια του «έθνους» στην κάθε περίπτωση.

Στις περιπτώσεις της Φροσύνης-τόσο στο κείμενο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή όσο και στο ποίημα του Βαλαωρίτη-και της Ανδρονίκης δεν τίθεται ζήτημα ερωτικής επιθυμίας από την πλευρά των ρομαντικών ηρωίδων και το στοιχείο που τονίζεται είναι η πρόκριση της

¹⁵⁷ Μισέλ Φουκώ, «Η δίψα της γνώσης» στο *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμ. 1 (μετ. Γκλόρυ Ροζάκη, επιμ. μετάφρασης Γιάννης Κρητικός), Κέδρος, Αθήνα, 2005, σελ. 178.

επιλογής του θανάτου από μία ατιμωτική ζωή με τα προνόμια που τους προσφέρει ο «άλλος». Στη *Φροσύνη* του Ραγκαβή, η ομώνυμη ηρώιδα απορρίπτει την ερωτική πρόταση του Αλή θυμίζοντάς του ότι «Είμαι κι εγώ απ' αυτό το μισητό γένος», ενώ την ίδια στιγμή υπερασπίζεται τη σχέση με τον αγαπημένο της Μουχτάρ και τα συναισθήματα που τρέφει για εκείνον.¹⁵⁸ Από την άλλη πλευρά, η ηρώιδα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη αρνούμενη την πρόταση του Αλή φτάνει στο σημείο να του επιτεθεί με σκοπό να τον σκοτώσει, υπερασπίζόμενη την τιμή της και την εθνική της ταυτότητα, χωρίς όμως στην περίπτωση αυτή να γίνεται αναφορά στα συναισθήματά της για τον Μουχτάρ.

Μέσα από τους διαφορετικούς λόγους από τους οποίους υπαγορεύεται στις δύο αυτές περιπτώσεις η ερωτική απόρριψη του Αλή αναδεικνύονται δύο διαφορετικές υποστάσεις ηρώιδων, οι στάσεις των οποίων αναταποκρίνονται στις διαφορετικές στοχεύσεις των δημιουργών τους. Ενώ και στις δύο περιπτώσεις ο Αλή πασάς φαίνεται να απορρίπτεται ως αλλόθρησκος τύραννος του ελληνικού έθνους, στην πραγματικότητα η *Φροσύνη* του Ραγκαβή, απορρίπτοντας τον Αλή υπερασπίζεται ταυτόχρονα τη σχέση της με τον επίσης αλλόθρησκο Μουχτάρ και αναδεικνύεται στην κατεξοχήν ρομαντική ηρώιδα που θυσιάζεται για χάρη ενός απαγορευμένου και εξιδανικευμένου έρωτα. Η εικόνα αυτή της *Φροσύνης* ανταποκρίνεται, άλλωστε, τόσο στην καθαρά ρομαντική περιγραφή της αγγελικά αθώας μορφής μέσα από την οποία την παρουσιάζει ο Ραγκαβής, όπως καταδείχτηκε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, αλλά και στο ίδιο το λογοτεχνικό του πρόγραμμα στο πλαίσιο του οποίου οι θεματικές και τα μοτίβα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού αξιοποιούνται με σκοπό τη δημιουργία ενός έργου που φιλοδοξεί να καλλιεργήσει την λογοτεχνική συνείδηση του ελληνικού αναγνωστικού κοινού και να αποτελέσει άξια συνέχεια των έργων των εθνικών προγόνων.

Αντίθετα, στην περίπτωση της ηρώιδας του Βαλαωρίτη η απόρριψη του Αλή και η πάλη που διεξάγεται μεταξύ του ίδιου και της *Φροσύνης* δίνει ξεκάθαρα στη γυναικεία πρωταγωνιστική μορφή τη διάσταση της «εθνικής» ηρώιδας, η οποία μπορεί αρχικά να υπέκυψε στα συναισθήματα που έτρεφε για τον Μουχτάρ, αλλά το γεγονός ότι αντιστέκεται στον Αλή την εξυψώνει ηθικά και της προσδίδει ηρωική διάσταση. Το ακόλουθο απόσπασμα που περιγράφει την έκβαση της μάχης που συντελέστηκε μεταξύ του Αλή και της *Φροσύνης* αποδεικνύει τη γενναιότητα και το ηρωικό πνεύμα που εμφανίζεται να επιδεικνύει η ηρώιδα απέναντι στον «άλλο»:

¹⁵⁸ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Άπαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ. 270.

*Κ' εν ω τον εφοβέριζε, κ' εν ω νικά το φίδι,
Χωρίς να θέλη τον κεντά με το χρυσό λεπίδι.
Γνωρίζει το μαχαίρι του στο κρύο κέντημά του,
Η σάρκα του ανατρίγιασεν, επάγωσε η καρδιά του
Ρέει το αίμα του ζεστό, την τραχηλιά του βρέχει [...]
Εγνώρισε το θάνατο. Σαν άσπονδος εχθρός του
ο Χάρος στέκει εμπρός του.¹⁵⁹*

Προς την ίδια κατεύθυνση συναινεί και η άποψη που διατυπώνει ο Κωστής Παλαμάς για την *Κυρά Φροσύνη*, την ηρωίδα του ομώνυμου ποιήματος του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Ο Παλαμάς υποστηρίζει συγκεκριμένα:

Η Φροσύνη [...] συμβολίζει κι αυτή, την ίδια, τη νέα την ελληνική, τη ρωμαίικη ψυχή. Καθώς η εθνική ψυχή, ξεπεσμένη, αμαρτωλή, δεν αρχίζει να παίρνη καθαρή συνείδηση της υψηλής μοίρας της, παρά αμέσως έπειτ' από την άλωση, μέσα στον ξεπεσμό και στον εξευτελισμό της, με τη σκλαβιά της και με το μαρτύριο, όμοια και η ωραία παραστρατημένη Γιαννιώτισσα, εκεί που πολεμά να λυτρωθεί από τα χέρια του μισορού πασά, σα να φωτίζεται από θεία χάρη, αλλάζει έξαφνα η ρομαντική ερωτοχτυπημένη και ανυψώνεται και γίνεται ηρώισσα μυστικόπαθη.¹⁶⁰

Τη διάσταση της «εθνικής» ηρωίδας έχει την πρόθεση να προσδώσει και ο Στέφανος Ξένος στη δική του ηρωίδα, στην Ανδρονίκη Αθανασιάδου, η οποία απορρίπτει κάθε ερωτική πρόταση αλλόφυλου και αλλόθρησκου ήρωα. Η ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασεως αν

¹⁵⁹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π.,σελ. 243.

¹⁶⁰ Κωστής Παλαμάς, «Δύο ομιλίες στον όμιλο τον εκπαιδευτικό» στο *Κείμενα για τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη: εκατό χρόνια από το θάνατό του* (επιμ. Κωνσταντίνος Τσάτσος), Ευθύνη, Αθήνα, 1979, σελ. 132-133.

και προτιμά το θάνατο από την ατιμωτική ζωή στο πλευρό του Καρα-αλη διαφέρει από τις δύο προηγούμενες πρωταγωνιστικές μορφές, εφόσον η ηρωική της διάσταση δεν νοηματοδοτείται αποκλειστικά και μόνο μέσα από την απόρριψη του «Τούρκου», αλλά αποδεικνύεται ευθύς εξ αρχής μέσα από τα πολεμικά της κατορθώματα απέναντι στους εχθρούς της πατρίδας της, γεγονός που προκρίνει την εικόνα της αρρενωπής καλλονής με βάση την οποία προβάλλεται ήδη από την αρχή του μυθιστορήματος μέσα από την περιγραφή της εξωτερικής της εμφάνισης. Στο σημείο αυτό, η απόρριψη του «άλλου» μέσα από την επιλογή του θανάτου ενισχύει την ηρωική και δυναμική εικόνα της έμφυλης αναπαράστασης, δηλώνοντας emphatically για μία ακόμα φορά τόσο την αφοσίωσή της στο έθνος και την «ελληνικότητά» της όσο και την πίστη της στον Έλληνα αγαπημένο της, τον Θρασύβουλο.

Τέλος, η απόρριψη της ερωτικής επιθυμίας του «Τουρκαλαβνού» που εκδηλώνεται προς το πρόσωπο της Τασσώς θεωρείται διαφορετική περίπτωση από τις προηγούμενες τρεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω, καθώς η ηρωίδα αυτή τη φορά έλκεται ερωτικά από τον Μουσταφά. Ο αφηγητής επισημαίνει σχετικά ότι «ο παράφορος Μουσταφάς ουχί μόνον δεν τη επροξένει πλέον φόβον, αλλά προσείλκυσε και τον οίκτον αυτής, αίσθημα ουσιωδώς της των γυναικών καρδιάς, αναζωπυρούν και πολλά άλλα μεταβατικά ταύτης αισθήματα».¹⁶¹ Το ερωτικό αίσθημα που βιώνει η ηρωίδα μέσα σε λίγα λεπτά για τον Μουσταφά περιγράφεται ως «αρχήν πάθους [...] περιγραφέντος υπό τινών ιστορημάτων» και μετατρέπει την ηρωίδα από «ιδανικότητα της Ηπειρώτιδος» σε μορφή «συναισθηματικά δέσμια ενός ανήθικου, αλλόθρησκου ξένου».¹⁶² Η απόφαση της Τασσώς να αντισταθεί στα ερωτικά συναισθήματα του Μουσταφά για εκείνη, αλλά και στη δική της ερωτική επιθυμία για τον «άλλο» της προσδίδει ηρωική διάσταση για δύο βασικούς λόγους. Η πρωταγωνίστρια του κειμένου του Λεβέντη όχι μόνο εμπλέκεται σε μάχη επί ίσοις όροις με τον «Τουρκαλαβνό» και τον σκοτώνει προσπίζοντας την τιμή της και κατ' επέκταση την «ελληνικότητά» της, αλλά επιπλέον έρχεται σε σύγκρουση με τα ερωτικά της συναισθήματα για τον Μουσταφά τα οποία ματαιώνονται λίγο μετά τη γέννησή τους και τη στιγματίζουν σε όλη τη μετέπειτα πορεία του βίου της.

Όπως αποδεικνύεται από τα παραπάνω στοιχεία, η απόρριψη του «Τούρκου» από τις Ελληνίδες ηρωίδες αν και υπαγορεύεται από διαφορετικούς λόγους κάθε φορά αποτελεί κοινό τόπο σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις. Ωστόσο, οι γυναικείες πρωταγωνιστικές

¹⁶¹ Αχιλλεύς Λεβέντης, *Η Τασσώ*, ό.π., σελ. 114.

¹⁶² Στο ίδιο, σελ. 20.

μορφές των ρομαντικών κειμένων που μας απασχολούν δεν απορρίπτουν πάντα το ενδεχόμενο να ενδώσουν στην ερωτική επιθυμία του «άλλου», επιλέγοντας αρκετά συχνά τη σύναψη σχέσης με αυτόν. Ακόμα και στις περιπτώσεις αυτές, όμως, η σύναψη της ερωτικής σχέσης μεταξύ των Ελληνίδων ηρωίδων και του «άλλου» που συνδέεται άρρηκτα με τον εχθρό του έθνους πραγματοποιείται κάτω από πολύ συγκεκριμένες συνθήκες, καθώς πάντα εμφανίζεται ως προϊόν της ελεύθερης βούλησης των ηρωίδων κι επιπλέον η απόφασή τους αυτή σε κάθε περίπτωση λαμβάνεται κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις που δικαιολογούν κατά μία έννοια τη στάση τους και τις επιλογές τους. Στην περίπτωση της Φροσύνης και ειδικότερα όσον αφορά την εκδοχή του Ραγκαβή αυτό συμβαίνει λόγω των συναισθημάτων που εμφανίζεται να τρέφει η ηρωίδα για τον Μουχτάρ, με αποτέλεσμα να υιοθετεί μία εξιδανικευμένη εικόνα γι' αυτόν, θεωρώντας ότι ο αγαπημένος της αποτελεί εξαίρεση από τους κανόνες που διέπουν τους «Τούρκους». Η Φροσύνη στο κείμενο του Ραγκαβή προσπαθώντας να μεταβάλλει την εικόνα που έχει ο πατέρας της, αλλά και το κοινωνικό της περιβάλλον για τον αγαπημένο της αναφέρει συγκεκριμένα:

Το βλέπω, σε διέβαλαν, ω πάτερ, τον Μουκτάρην.

Ω! αν ιδής το ήθος του, την ευγενή του χάριν,

Και τις η αγαθότης του, και πόση η γλυκύτης,

ευδαίμονα θα με ειπής αντί να μ' επιπλήττης.

Υπό του πλήθους να ειδήσπώς αγαπάται πρέπει.

Είναι πατήρ των δυστυχών και των πασχόντων σκέπη [...]

Δεν έχουσι οι χριστιανοί θερμότερον προσιάτην.

Τους αγαπά, και σέβεται τον ιερόν σταυρόν μας,

αι μυστικάί του προσευχαί δοζάζουν το Θεό μας,

υπέρμαχος κηρύττεται των σεβαστών ναών του,

Μάλιστα, το γεγονός ότι ο Ραγκαβής παρουσιάζει τον Μουχτάρ ως χαρακτήρα θετικά φορτισμένοπου σέβεται τη χριστιανική θρησκεία και το ελληνικό έθνος μεταβάλλει την ποιότητα αυτής της σχέσης από «αντεθνική» σε ρομαντική, καθώς το γεγονός ότι ο Μουχτάρ είναι απόγονος του Αλή πασά και η ηρωίδα είναι η Ελληνίδα κόρη ενός ιερέα που έλκει την καταγωγή της από το Γαρδίκι δίνει στη σχέση των δύο νέων τη ρομαντική υπόσταση του αδιέξοδου έρωτα. Συνεπώς, μέσα από την ερωτική σχέση της Ελληνίδας ηρωίδας και του θετικού αυτή τη φορά «άλλου» προκρίνεται το ρομαντικό πρόγραμμα και όχι αποκλειστικά η ιδεολογική λειτουργία της ερωτικής επιθυμίας. Από την άλλη πλευρά, στην *Κυρά Φροσύνη* του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, η ομώνυμη ηρωίδα δεν φαίνεται να υιοθετεί μία εξιδανικευμένη αντίληψη για τον εραστή της, παραμόνο αποκαλύπτεται η εσωτερική της διαμάχη μεταξύ της ερωτικής επιθυμίας για τον Μουχτάρ και της «εθνικής» προδοσίας που διαπράττει, αλλά και της εγκατάλειψης της οικογένειάς της. Ωστόσο, στην περίπτωση της Φροσύνης του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη έμφαση δίνεται κυρίως στη μετάνοια και το μαρτύριο της ηρωίδας που την εξαγνίζουν από την «εθνική» προδοσία στην οποία οδηγεί η σύναψη ερωτικής σχέσης με τον «άλλο» και την ηρωοποιούν παρά στην ίδια τη σύναψη της «αντεθνικής» σχέσης.

Αντίθετα από τη Φροσύνη, τόσο στην εκδοχή του Ραγκαβή όσο και σε αυτή του Βαλαωρίτη, η επιλογή της Τασσώς στο ομώνυμο μυθιστόρημα του Λεβέντη να πωληθεί ως δούλα στο παλάτι του Χουρσίτ δεν καθορίζεται από την πρόκριση της ερωτικής επιθυμίας έναντι του «εθνικού» χρέους, αλλά υπαγορεύεται από τις ενοχές της για την κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι γονείς της, οι οποίες σταδιακά λαμβάνουν εφιαλτική διάσταση και την καταδιώκουν κάθε στιγμή της ημέρας και της νύχτας. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η ηρωίδα αποφασίζει να εξαγοράσει την ελευθερία της με αντάλλαγμα την επιβίωση της οικογένειάς της. Άλλωστε, όπως η ίδια ομολογεί στο ακόλουθο απόσπασμα μετά τη μετάβαση της

¹⁶³ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Άπαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ. 287. Στο ίδιο ακριβώς κλίμα εμφανίζονται και οι στίχοι μέσα από τους οποίους η Φροσύνη υπερασπίζεται τον αγαπημένο της στην πρώτη έκδοση του δραματικού κειμένου: «Το βλέπω, σε διέβωλαν, ω πάτερ, τον Μουκτάρην /Ω αν ιδής το ήθος του, την ευγενήν του χάριν/Εάν γνωρίσης την καλήν, γλυκείαν του καρδιαν/Αν μάθης πως με αγαπά με σέβας και λατρείαν [...] /Είναι πατήρ των δυστυχών και των πασχόντων σκέπη [...] /Δεν έχουν οι χριστιανοί θερμότερον προστάτην. /Τους αγαπά και σέβεται τον ιερόν σταυρόν μας /Αι μυστικάί του προσευχαί δοξάζουν τον θεόν μας /Αναφανδόν κηρύττεται προστάτης των ναών του /Των λειτουργών του άσυλον και φίλος των λαών του /Συχνά τας εναντίον του παιγίδας καταστρέφει, /Και την ελευτεριαν τους εις την ψυχήν τους τρέφει». Βλ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, ό.π., σελ. 78.

οικογένειας στη Λευκάδα και την ένδεια που υφίστανται οι γονείς της μοναδικός σκοπός της ζωής της αποτελεί η εξασφάλιση της επιβίωσής τους με κάθε κόστος για την ίδια:

Ισχυραί συνειδότος τύψεις κατέτρωγον τα σπλάχνα της, ώστε της ημέρας το προσπεποιημένον υπομειδιάμα και η βεβιασμένη ιλαρότις επροδίδοντο καθ' ύπνον δια φριακαλέων παραλαλημάτων· απέδιδεν εις αυτήν την των γονέων της κακοδαιμονίαν, και την εκ ταύτης απαλλαγὴν παρεδέξατο ως μόνον του βίου αυτής πόθον· αμηχανούσα δ' επί του πρακτέου, εζήτει ἔμπνευσιν παρά θεοῦ, και πολλάκις παρά δαιμόνων, ως ανήκουσα δήθεν, κατά την φαντασίαν της, πλειότερον εις τούτους.¹⁶⁴

Ανεξάρτητα πάντως από τις συνθήκες που οδηγούν τις ηρωίδες στη σύναψη ερωτικής σχέσης με τον «άλλο»το αποτέλεσμα προδιαγράφεται δυσσώωνο και κοινό σε όλες τις περιπτώσεις: οι σχέσεις των Ελληνίδων ηρωίδων με ετερόθρησκους είναι καταδικασμένες να αποτύχουν και οι ίδιες συντρίβονται κάτω από το βάρος της απαγορευμένης σχέσης οδηγούμενες είτε στο θάνατο είτε στη δυστυχία. Το τέλος τους ή η τελική έκβαση του βίου τους και στα τρία κείμενα προβάλλεται κατά μία έννοια ως θυσία, η οποία αν και προσλαμβάνει διαφορετικές μορφές στο καθ' ένα από αυτά εν τέλει συμβάλλει καθοριστικά στον εξαγνισμό των ηρωίδων από την προδοσία του έθνους τους μέσα από τη σύναψη ερωτικής σχέσης με τον εχθρό του. Κοινό σημείο και στα τρία αυτά κείμενα αποτελεί το γεγονός ότι οι αφηγητές σε γενικές γραμμές αποκαθιστούν τις ηρωίδες στα μάτια του αναγνώστη. Ειδικότερα, στο ποιητικό κείμενο του Βαλαωρίτη η Φροσύνη λίγο πριν το θάνατό της εξομολογείται τις αμαρτίες της στον πνευματικό της και μετανοεί για τις πράξεις της, ζητώντας συγχώρεση:

Δεσπότη μου, πνευματικέ, ραγίζετ' η καρδιά μου.

Πώς θα σου ειπώ το κρίμα μου κι εσύ πώς θα τ' ακούσεις!

Επίστευες η Φρόσω σου ν' αφήση τα παιδιά της,

Να λησμονήση το Θεό, του γάμου το στεφάνι,

¹⁶⁴ Αχιλλεύς Λεβέντης, *Η Τασσώ*, ό.π., σελ. 217.

Και να δωθή στην αγκαλιά, Δεσπότη, του Μουχτάρη;

Άλλο δεν έχω να σου ειπώ...Θεέ μου, σχώρεσέ με!¹⁶⁵

Στην περίπτωση της Φροσύνης η μετάνοια της ηρωίδας για τις επιλογές της δεν αρκεί για να την εξιλεώσει από την προδοσία και μόνο ο μαρτυρικός θάνατος που ακολουθεί είναι ικανός να την εξαγνίσει από τις πράξεις της, όπως αποκαλύπτεται μέσα από τα λόγια του Ιγνάτιου:

Είναι μεγάλο, φοβερό, το κρίμα σου παιδί μου

Και μόνο το μαρτύριο δύναται να το πλύνη.¹⁶⁶

Η μετάνοια της ηρωίδας για τις πράξεις και τις επιλογές της, αλλά επιπλέον και η γενναία στάση που επιδεικνύει απέναντι στον Αλή επιβεβαιώνει την καθιέρωση της Φροσύνης ως μαρτυρικής μορφής του έθνους, ως «εθνομάρτυρος». Την πρόθεση αυτή άλλωστε εκφράζει ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης στα προλεγόμενα του έργου του:

Τοιαύτη η Ευφροσύνη δεν ήθελεν είσθαι βεβαιώς αξία της Ελληνικής ποιήσεως. Αλλ' η μετάνοια, η ρυόμενη ψυχήν εκ θανάτου, δεν εβράδυνε να επέλθη προς ανάπλασιν της Ελληνίδος γυναικός. Μόλις ο εραστής απέρχεται και μόλις εκείνη απομονούται, ευθύς αναλαμβάνει τον αληθή αυτής χαρακτήρα. Αποκρούει τον Αλήν, αποποιείται τα δώρα αυτού, αδακρυτί δέχεται τον θάνατον, ως μόνον μέσον εξιλέσεως, και τοιουτοτρόπω καθίσταται αξία του μαρτυρικού στεφάνου, ον επί του μετώπου αυτής έθεσε πενθηφορούσα η ταλαίπωρος Ηπειρος.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π., σελ. 262.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 263.

¹⁶⁷ Ο Αστέριος Αργυρίου παραλληλίζει το κείμενο της *Κυρά Φροσύνης* με μαρτυρολογία και νέα μαρτυρολογία, κατατάσσοντάς το στην κατηγορία εκείνων που «αφορούν μάρτυρες οι οποίοι, σε μια ορισμένη στιγμή της ζωής τους και υπό συγκεκριμένες συνθήκες, αρνήθηκαν την πίστη τους στο Χριστό. Μετανόησαν όμως κατόπιν και επεδίωξαν το μαρτύριο ως τον μόνο τρόπο εξιλέωσής τους [...] Βέβαια η Φροσύνη δεν είχε αρνηθεί την πίστη της, είχε όμως προδώσει την ελληνικότητά της». Βλ. Αστέριος Αργυρίου, ό.π., σελ. 145.

Σε αντίθεση με την ηρωίδα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, η Φροσύνη του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή ακόμα και λίγο πριν το θάνατό της δεν μετανοεί για τη σχέση της με τον αλλόθρησκο Μουχτάρ, καθώς προκρίνει την ατομική του συνείδηση και τα θετικά του χαρακτηριστικά από την επικράτηση του αρνητικότερου τύπου του «Τούρκου» το οποίο ενστερνίζεται το κοινωνικό της περιβάλλον:

Ηγάπησα τον άριστον, κι εκείνουη λατρεία

εξώκγου την καρδίαν μου εν υπερηφανεία.

Ει κ' η ψυχή προς τον Θεόν βαθέως ηυγνωμόνει,

αλλά το πλάσμα βλέπουσα, τον πλάστην ελησμόνει [...]

Απέβαλα την ύλη ,

και η ψυχή μου αίρεται προς του φωτός την πύλην.

Αλλ' όταν αυτή ανοιχθή εν μέσω των ακτίνων

ελπίζω αύθις παρ' εμέ πως θα ιδώ εκείνον.

Αν τας καρδίας ο Θεός προ πάντων εξετάζει,

Του παραδείσου στέφανον θένα τω ετοιμάζη.¹⁶⁸

Το γεγονός ότι η ηρωίδα του Ραγκαβή δεν μετανοεί ως την τελευταία στιγμή για τη σχέση της με τον αλλοεθνή κι αλλόθρησκο Μουχτάρ την απομακρύνει από την παρουσίασή της ως «εθνομάρτυρα», ακόμα και όταν ο πατέρας της λίγο πριν το θάνατό της αναφέρει «κόρη

¹⁶⁸ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Άπαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ. 362. Το απόσπασμα που παρατέθηκε από την έκδοση του 1874 δεν απαντάται στην πρώτη έκδοση της Φροσύνης και αντ' αυτού η ηρωίδα παρουσιάζεται να λέει κατά την εξομολόγησή της στον πατέρα της: «Αλλόθρησκον πως αγαπώ προσμένης να προσθέσω./Και ως αμάρτημα εμπρός του πλάστου μου να θέσω/Πλήν όχι! εις το πρόσωπον ας κυρηχθεί του κόσμου/Τον αγαπώ με άδεια της συνειδήσεώς μου./Μην τον καλλής αλλόθρησκον· κι εκείνουη θρησκεία /Είναι λατρεία του Θεού, της αρετής λατρεία./Αν τας καρδίας ο Θεός προ πάντων εξετάζη/Επιεικέστερ' απ' αυτόν ουδένα δεν κυττάζη». Το συγκεκριμένο απόσπασμα όχι μόνο δεν αναιρεί την αμετανόητη στάση που διατηρεί η ηρωίδα λίγο πριν από το θάνατό της, όπως παρατηρήθηκε μέσα από το απόσπασμα της τελικής έκδοσης του δραματικού κειμένου, αλλά επιπλέον η άρνησή της να αποδεχθεί ότι η σχέση της με τον Μουχτάρ συνιστά «εθνική» προδοσία και αμαρτία απέναντι στην πίστη της προσλαμβάνει ακόμα πιο emphaticή μορφή. Βλ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, ό.π., σελ. 209.

φιλάτη, οι σφαγείς σε σφάζουν της Ελλάδος»,¹⁶⁹ αποκαλώντας της εμφαιτικά «των τυράννων θύμα». ¹⁷⁰ Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγούν και τα λόγια της ίδιας της ηρωίδας η οποία απαντά στη συμβουλή της τροφού της να εγκαταλείψει τον αγαπημένο της «θάνατον δος μοι θάνατον πλην θάνατον κοντά του». ¹⁷¹

Τέλος, στην περίπτωση της Τασσώς, η ελεύθερη απόφαση της ηρωίδας να ενταχθεί με τη θέλησή της στο χαρέμι του Χουρσίτ συνοδεύεται πρώτα απ' όλα από τις ενοχές που νοιώθει για την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η οικογένειά της. Η θυσία της συνίσταται στο γεγονός ότι για το υπόλοιπο της ζωής της θα ζει δυστυχισμένη και εξισλαμισμένη, κρύβοντας την πραγματική της ταυτότητα, την καταγωγή και τη θρησκεία της. Το γεγονός ότι η απόφασή της αποτελεί θυσία για την ίδια παρά πραγματική επιθυμία της αναδεικνύεται μέσα από το ακόλουθο απόσπασμα όταν ο Χουρσίτ, γοητευμένος από τα κάλλη της δέχεται να την αγοράσει αλλά ως σύζυγό του και όχι ως δούλα που εκείνη πρότεινε:

Η Τασσώ κατά την στιγμήν εκείνην σφοδρώς εταράχθη· παρ' ολίγον να κατασκορπίση το εξηγοράζον αυτήν αργύριον, αλλ' ήκουσε την ριγομαχούσαν της μητρός της φωνήν, λέγουσαν «Γενναιότης, γενναιότης, Δημήτριε» και τον σκληρόν ήχον των υπό του ψύχους συγκρουόμενων των γονέων της οδόντων· τότε τα χείλη της απεψυχράνθησαν, και ως μαρμάρινον άγαλμα απέμεινεν αναισθητός. ¹⁷²

Στον αντίποδα των ηρωίδων που τελικά και για διαφορετικούς λόγους ενδίδουν σε σχέσεις με αλλοεθνείς ήρωες τοποθετείται η Ανδρονίκη, η ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασεως, η οποία παραμένει ως το τέλος της ζωής της πιστή στον Έλληνα μνηστήρα της. Και η δική της ιστορία μπορεί να μην έχει ευτυχισμένη έκβαση, καθώς το τέλος του μυθιστορήματος του Στέφανου Ξένου βρίσκει την ηρωίδα «φθισική» να πεθαίνει σε ρωσικό μοναστήρι, μερικά χρόνια μετά το θάνατο του αγαπημένου της Θρασύβουλου. Ωστόσο, όπως επισημαίνεται στο ακόλουθο απόσπασμα που περιγράφει τις στιγμές που εκτυλίσσονται στο ρωσικό μοναστήρι μετά το θάνατο της ηρωίδας, ο ρομαντικός της θάνατος ακολουθείται από την εξίσου

¹⁶⁹ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Άπαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ. 360.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 364.

¹⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 263.

¹⁷² Αχιλλέας Λεβέντης, ό.π., σελ.225.

ρομαντική και μεταφυσική της συνάντηση «εις άλλον βίον μάλλον αληθέστερον και διαρκή» με τα αγαπημένα της πρόσωπα:

Περιττόν να είπωμεν ότι όλην την εσπέραν εκείνην άπασαι αι μοναχαί του μοναστηρίου Δουσιόη δια πολλάς ώρας εδέοντο υπέρ αναπαύσεως της ψυχής εκείνης, ήτις, διελθούσα ένα κόσμo περιπετειών, παγίδων και κινδύνων, αγνή, άσπιλος, ως των αγγέλων συν τοις αγγέλοις ήδη ανίπτατο κατά τας ώρας εκείνας εις την αιωνίαν του βασιλείαν εν η ο πατριάρχης Γρηγόριος μετά του μνηστήρος και του πατρός της την περιμένουν.¹⁷³

Μάλιστα, η Ανδρονίκη πεθαίνει με την ηθική ικανοποίηση ότι έχει δει την πατρίδα της ελεύθερη και η ίδια έχει συμβάλλει στην απελευθέρωση του γένους της, καθώς λίγες στιγμές πριν το τέλος της πληροφορείται την απελευθέρωση της Ελλάδας και την ανακήρυξή της σε βασίλειο, αναφέροντας χαρακτηριστικά «-Σ' ευχαριστώ, Παντοδύναμε, σ' ευχαριστώ Θεοτόκε! Η Ελλάς βασίλειον! η Ελλάς πάλιν εις την ζωήν! [...] Ω πόσον η τοιαύτη αμοιβή είναι ανωτέρα των κινδύνων, τους οποίους υποφέραμεν!».¹⁷⁴

Μέσα από την εξέταση της στάσης που διατηρούν οι Ελληνίδες ηρωίδες των κειμένων που μας απασχολούν απέναντι στον «Τούρκο» στο πεδίο της ερωτικής επιθυμίας πρώτα απ' όλα διαπιστώνεται ότι οι έμφυλες αναπαραστάσεις ακολουθούν μία στερεοτυπική συμπεριφορά που επιβεβαιώνει τη λειτουργία της ερωτικής επιθυμίας ως πρακτικής πολιτισμικής αναπαράστασης που διακρίνει τον «εθνικό εαυτό» από τον «αντεθνικό άλλο». Όπως επισημάνθηκε, η στάση των ηρωίδων μέσα στο πλαίσιο της σύναψης ερωτικής σχέσης με τον αλλοεθνή κι ετερόθρησκο «Τούρκο» διέπεται από ένα πλέγμα απαγορεύσεων και κανόνων που σχετίζονται με τη διατήρηση της «ελληνικότητάς» τους, υπαγορεύοντας είτε την ολοκληρωτική απόρριψη του «άλλου» είτε τη συντριβή των γυναικείων προσώπων μέσα από τη σύναψη ερωτικής σχέσης μαζί του. Το γεγονός αυτό συναινεί προς την παρατήρηση ότι στο πλαίσιο των κειμένων που μας απασχολούν το σώμα των Ελληνίδων ηρωίδων λειτουργεί ως μεταφορά του «εθνικού» σώματος, κάτι που επιβεβαιώνεται τόσο μέσα από την αρνητική παρουσίαση του «αντεθνικού άλλου» όσο και μέσα από την τελική συντριβή των

¹⁷³ Στέφανος Ξένος, *Η ηρωϊς της Ελληνικής Επανάστασεως...*, τόμ. Β', ό.π., σελ. 467.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 469.

πρωταγωνιστικών μορφών που επιλέγουν τη σχέση μαζί του. Υπό αυτή την έννοια η αρνητική εικόνα του «Τούρκου» προσδιορίζει και ενισχύει τη θετική εικόνα του «εθνικού εαυτού» η οποία διαφυλάσσεται ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες που οι ηρωίδες προδίδουν την «ελληνικότητά» τους ενδίδοντας στην ερωτική επιθυμία, εφόσον οι συγγραφείς τις παρουσιάζουν να πληρώνουν το τίμημα των επιλογών τους ή να εξαγνίζονται μέσα από τη μετάνοια και το μαρτύριο.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο καθίσταται σαφές ότι και στις τέσσερις περιπτώσεις οι ρομαντικοί συγγραφείς τοποθετούν τα γυναικεία πρωταγωνιστικά πρόσωπα των έργων τους όχι μόνο μέσα στο ίδιο ευρύτερο σχήμα της έμφυλης αναπαράστασής που νοηματοδοτείται από την έννοια του «έθνους» και του «εθνικού», αλλά επιπλέον διαπιστώνεται ότι τα εντάσσουν μέσα στα όρια της ίδιας εθνικής συλλογικότητας, η οποία έχει διακριτά χαρακτηριστικά και με σαφέστατο τρόπο διαχωρίζεται από την εθνική και θρησκευτική συλλογικότητα μέσα στην οποία τοποθετείται ο «Τούρκος». Ωστόσο, η κατασκευή των έμφυλων αναπαραστάσεων των ηρωίδων κάτω από την προοπτική της εθνικής ιδεολογίας, αλλά και η ένταξή τους μέσα στο ίδιο πλαίσιο της ίδιας έμφυλης, εθνικής και θρησκευτικής συλλογικής ταυτότητας δεν συναρτάται κατ' ανάγκην με την παρουσίασή τους μέσα από το ίδιο σχήμα. Η διαπίστωση αυτή διαχωρίζει τις περιπτώσεις των ηρωίδων του Βαλαωρίτη και του Ξένου που απηχούν ξεκάθαρα την πρόθεση των δημιουργών τους να τις προβάλλουν ως «εθνικά» σύμβολα από την περίπτωση του Ραγκαβή που προσδίδει στη Φροσύνη τη διάσταση της ρομαντικής ηρωίδας που συντρίβεται μέσα από την επιλογή του «αντεθνικού» έρωτα, αλλά και από την Τασσώ του Λεβέντη που παρουσιάζεται να αναμετράται συνεχώς και για διαφορετικούς λόγους με το δύλλημα των «εθνικών» και «αντεθνικών» επιλογών μέσα από τη σύγκρουση των επιθυμιών της και του χρέους της.

Για την ακρίβεια διαπιστώνεται ότι ο κάθε συγγραφέας τοποθετεί την ηρώδα του μέσα σ' ένα διαφορετικό πλαίσιο που ανταποκρίνεται στο λογοτεχνικό του πρόγραμμα και στις στοχεύσεις που έχουν καταδειχθεί από την αρχή. Έτσι, η κατασκευή της Φροσύνης του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη ανταποκρινόμενη πλήρως στο πρόγραμμα του δημιουργού της να ασχοληθεί με την «εθνική ποίηση» μέσα από τη θεματοποίηση μίας από τις χαρακτηριστικότερες ιστορικές στιγμές του ηρωικού παρελθόντος, όπως το θέτει ο ίδιος, προβάλλεται ως «μάρτυρας» και αποκτά «εθνική» διάσταση μέσα από το θάνατό της που την εξαγνίζει από την «εθνική» προδοσία και την ηρωοποιεί. Υπό αυτή την έννοια, μέσα από την «εθνική» κατασκευή της Φροσύνης συμπυκνώνεται η «διηνεκής του Ελληνισμού προς τον Ξενισμόν πάλη» και αποδεικνύεται «η νίκη του ελληνισμού και της Ορθοδοξίας κατά του

εξολοθρευτικού στοιχείου της Κατακτίσεως» μέσα από τη θυσία της ηρωίδας για το έθνος. Το ίδιο παρατηρείται και για την Ανδρονίκη Αθανασιάδου στο ιστορικό μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου. Ο ίδιος ο συγγραφέας, ήδη, μέσα από το προλογικό σημείωμα του δίτομου έργου του εκφράζει την πρόθεσή του να εξιστορήσει την πορεία του έθνους προς την απελευθέρωση, στόχος που πραγματοποιείται μέσα από την εξιστόριση των περιπετειών της ηρωίδας του, η οποία παρουσιάζοντας δράση ανάλογη με αυτή των ανδρικών ηρωικών μορφών του '21 εξυψώνεται σε «εθνική ηρωίδα». Ακριβώς όπως και η Φροσύνη στο κείμενο του Βαλαωρίτη, έτσι και η Ανδρονίκη θυσιάζεται στο βωμό του «εθνικού» χρέους, αλλά στη δική της περίπτωση η ηρωικότητα συναρτάται με την αρρενωπότητα και όχι με το μαρτύριο.

Από την άλλη πλευρά, ο Αχχιλέας Λεβέντης μέσα από την ρεαλιστική ψυχογραφική περιγραφή της ηρωίδας που χάνει την αθωότητά της και εγκλωβίζεται σε έναν φαύλο κύκλο τουρκικής καταπίεσης δίνει τη δική του διάσταση στην διαμάχη του «εθνικού» με το «αντεθνικό» που βιώνονται από την ίδια ως συνεχής εσωτερική σύγκρουση των επιθυμιών με το εθνικό και ηθικό της χρέος. Και σε αυτή την περίπτωση, μέσα από την αρρενωπή και δυναμική αλλά καθ' όλα ρεαλιστική έμφυλη κατασκευή της Τασσώς εκφράζονται τόσο οι αντιτουρκικές και αντιδυτικιστικές απόψεις του συγγραφέα, όσο και η προσδοκία της ανάκτησης της παλαιάς «εθνικής» αίγλης, η πραγματοποίηση της οποίας, όμως, αμφισβητείται συνεχώς. Τέλος, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής παραμένοντας πιστός στην πρόθεσή του να δημιουργήσει ένα έργο αντάξιο των προγόνων του έθνους, αποσκοπώντας κατά βάση στην καλλιέργεια της εθνικής λογοτεχνικής συνείδησης αξιοποιεί τον ευρωπαϊκό ρομαντισμό, κατασκευάζοντας μία έμφυλη αναπαράσταση που ανταποκρίνεται περισσότερο στο πρότυπο της ρομαντικής ηρωίδας που οδηγείται στην ατομική συντριβή μέσα από την επιλογή του «αντεθνικού» έρωτα παρά στην κατεξοχήν εικόνα της «εθνικής» ηρωίδας.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί η εξέταση των τρόπων με τους οποίους αξιοποιείται το ιστορικό παρελθόν από τους τέσσερις ρομαντικούς συγγραφείς ολοκληρώνει τη σκιαγράφηση της ιδεολογικής λειτουργίας μέσα στην οποία εγγράφεται η σχέση του φύλου με το έθνος στα κείμενα που μας απασχολούν τόσο στο επίπεδο της εθνικής ιδεολογίας κάτω από την κοινή προοπτική της οποίας εκδίδονται όσο και στο πλαίσιο που θέτει ξεχωριστά ο κάθε συγγραφέας μέσα από το έργο του. Με τον τρόπο αυτό προσδιορίζεται το πεδίο της γραφής και της ανάγνωσης που επιχειρεί να κατασκευάσει ο κάθε συγγραφέας μέσα από την πραγμάτευση της σχέσης του φύλου με το έθνος, ορίζοντας την «εθνική» προοπτική μέσα στην οποία τοποθετείται η έμφυλη κατασκευή των ρομαντικών ηρωίδων στην κάθε περίπτωση.

Κεφάλαιο 3. Οι κατασκευές της γραφής και της ανάγνωσης: λογοτεχνία, ιστορία και ιδεολογικό πρόγραμμα

1. Τα όρια της ιστορίας και της μυθοπλασίας: ο ρόλος της ιστορίας στην ιδεολογική διαμόρφωση της αφήγησης

Η χρήση της ιστορίας στο πλαίσιο της μυθοπλασίας αποτελεί μία ευρέως διαδεδομένη πρακτική που κυριαρχεί στο λογοτεχνικό πεδίο του ελληνικού 19^{ου} αιώνα και που εντατικοποιείται τόσο μέσα από την ανάδειξη της «εθνικής ποίησης» όσο και μέσα από την επικράτηση του ιστορικού μυθιστορήματος. Για την ακρίβεια, ένα μεγάλο μέρος των ρομαντικών συγγραφέων αναλαμβάνει το ρόλο του ιστορικού, καθώς από τα κείμενά τους δεν εξαιρείται σχεδόν καμία περίοδος της ελληνικής ιστορίας, της παλαιότερης, αλλά και της σύγχρονης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το ιστορικό παρελθόν-η ελληνική αρχαιότητα, η περίοδος των βυζαντινών χρόνων, αλλά και η περίοδος της πιο πρόσφατης ιστορίας που αναφέρεται στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης και στα γεγονότα του Αγώνα-κατά την περίοδο αυτή εντάσσεται συστηματικά στα ρομαντικά λογοτεχνικά έργα και σταδιακά μεταβάλλεται σε αναπόσπαστο κομμάτι του Ρομαντισμού. Από την εμμονική σχεδόν προσήλωση των ρομαντικών συγγραφέων στο ιστορικό παρελθόν δεν εξαιρούνται ούτε τα χρόνια της Ενετοκρατίας, καθώς ένα μέρος των λογοτεχνικών κειμένων του 19^{ου} αιώνα τοποθετείται χρονικά μέσα στην εποχή αυτή.¹⁷⁵ Ο Παναγιώτης Μουλλάς αναφέρει για τη χρήση της ιστορίας από το πλήθος των επίδοξων ρομαντικών συγγραφέων που εμφανίζεται κατά τον 19^ο αιώνα:

Η ιστορία εκ των κάτω: να πώς μπορεί να βοηθεί στο σύνολό της η ιστορικοφανής αυτή πεζογραφία. Εκ των κάτω: δηλαδή με πρωταγωνιστές κοινούς και καθημερινούς ανθρώπους, χωρίς καμία ιδιαίτερη σχέση με την εξουσία, την ιστοριογραφία ή τη μυθιστοριογραφία, απλούς αναγνώστες που δοκιμάζουν την εμπειρία της γραφής. Και εδώ ακριβώς αξίζει να σταθούμε: σε αυτήν την αυθόρμητη πρωτοβουλία όπου αναπαράγονται με αυθεντικότητα, χωρίς προσχεδιασμό ή διάθεση κριτικής, όλα τα γλωσσικά, αισθητικά, ιδεολογικά και λοιπά στερεότυπα που εναρμονίζονται με τις μαζικές ανάγκες, προσδοκίες ή δυνατότητες, κατοχυρώνοντας τη νομιμότητά τους.¹⁷⁶

¹⁷⁵ Βλ. και Μαίρη Μικέ, ό.π., σελ. 15.

¹⁷⁶ Παναγιώτης Μουλλάς, ό.π., σελ. 989.

Στην περίπτωση που αναφέρεται ο Παναγιώτης Μουλλάς στο παραπάνω απόσπασμα σίγουρα δεν ανήκουν οι τέσσερεις ρομαντικοί συγγραφείς για τους οποίους γίνεται λόγος στην παρούσα εργασία. Κοινό χαρακτηριστικό των τεσσάρων κειμένων αποτελεί το γεγονός ότι η ιστορία δεν χρησιμοποιείται αποκλειστικά και μόνο ως ένας κοινός τόπος του ρομαντικού λογοτεχνικού προγράμματος, όπως συμβαίνει σε πολλά κείμενα που εμφανίζονται την ίδια περίοδο και έχουν ιστορική θεματολογία. Ήδη από την πρώτη ενότητα της εργασίας επισημάνθηκε ότι για ένα μεγάλο μέρος της πνευματικής και πολιτικής ηγεσίας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους τα γεγονότα του Αγώνα αξιοποιήθηκαν και προβλήθηκαν με γνώμονα τη δημιουργία συλλογικής εθνικής συνείδησης. Στα τέσσερα λογοτεχνικά κείμενα που μας απασχολούν το ιστορικό παρελθόν διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο, καθώς προσδιορίζει σε σημαντικό βαθμό την ιδεολογική τους λειτουργία με την έννοια ότι οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τη λογοτεχνία ως μέσο προαγωγής της εθνικής συνείδησης, ιστορικοποιώντας τα κείμενά τους και μέσω αυτών τις έμφυλες, εθνικές και θρησκευτικές συλλογικότητες που κανονικοποιούν. Ο τρόπος με τον οποίο η ιστορία μετατρέπεται σε εργαλείο κατασκευής της εθνικής ταυτότητας που επιχειρούν να δημιουργήσουν οι συγγραφείς μέσα από τα κείμενά τους, αναδεικνύεται μέσα από τη χρήση ιστορικών θεματικών, μέσα από την προβολή ιστορικών πηγών, αλλά και μέσα από τη χρήση ανάλογων παρακειμενικών δεικτών. Στην παρούσα ενότητα καταδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο η παρουσία του ιστορικού παρελθόντος που διαπιστώνεται στα τέσσερα ρομαντικά κείμενα που μας απασχολούν συμμετέχει στη διαδικασία της πολιτισμικής σημασιοδότησης και της ιδεολογικής φόρτισης των μυθοπλαστικών χαρακτήρων που πρωταγωνιστούν σε αυτά.

Όπως διαπιστώθηκε στα δύο προηγούμενα κεφάλαια της εργασίας, η δημιουργία των λογοτεχνικών τύπων της Ελληνίδας ηρωίδας και του «Τούρκου» που αναπαράγονται συστηματικά και στα τέσσερα ρομαντικά κείμενα-παρ' όλες τις διαφορές που διαπιστώνονται μεταξύ τους-ανάγεται στο συλλογικό με αποτέλεσμα την πολιτισμική σημασιοδότηση των διακριτών έμφυλων, θρησκευτικών και εθνικών συλλογικών αναπαραστάσεων με αρνητικά και θετικά χαρακτηριστικά, αυτά του «εθνικού εαυτού» και του «αντεθνικού άλλου» αντίστοιχα. Υπό αυτή την έννοια, καθ' ένας από τους δύο αυτούς λογοτεχνικούς τύπους στα κείμενα των τεσσάρων ρομαντικών συγγραφέων που μας απασχολούν καθίσταται αντιληπτός ως «κατασκευή αρθρωμένη από ένα σύνολο δοσμένων ιδεών» με αποτέλεσμα τόσο οι χαρακτήρες των «Τούρκων» όσο και αυτοί των Ελληνίδων

ηρωίδων να αποτελούν «ένα σύνολο από κωδικοποιημένες συλλογικές παραστάσεις».¹⁷⁷ Μάλιστα, η αντιθετική παρουσίαση του «εθνικού εαυτού» από τον «αντεθνικό» και αρνητικό «άλλο» που αισθητοποιείται μέσα από τη διαχείριση της ερωτικής επιθυμίας αποτελεί ένα πρώτο επίπεδο της εφαρμογής του ιδεολογικού προγράμματος που είχε προεξαγγελθεί από τους ρομαντικούς συγγραφείς στους προλόγους και τα απομνημονεύματά τους για τη δημιουργία «εθνικής» λογοτεχνίας εντός του λογοτεχνικού πεδίου αυτή τη φορά. Με τον τρόπο αυτό ο «εθνικός εαυτός» προκρίθηκε από τον αρνητικό «άλλο».

Ωστόσο, η ιδεολογική κατασκευή των μυθοπλαστικών χαρακτήρων θα ήταν χωρίς περιεχόμενο και άνευ σημασίας αν δεν υπήρχε η αναφορά στην ιστορία. Πιο συγκεκριμένα, η θετική ή η αρνητική φόρτιση που προσδίδουν οι συγγραφείς στους μυθοπλαστικούς χαρακτήρες των έργων τους θα ήταν χωρίς νόημα αν δεν εντάσσονταν μέσα σ' ένα συγκεκριμένο πεδίο αναφοράς, εντός του οποίου οι λογοτεχνικοί τύποι θα μπορούσαν με σχετική ευκολία να γίνουν αντιληπτοί ως αρνητικοί ή θετικοί χαρακτήρες από το αναγνωστικό κοινό του 19^{ου} αιώνα και συνακόλουθα να συνδεθούν με τις έννοιες του «εθνικού» και του «αντεθνικού». Όπως σχετικά επισημαίνει η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου «πάντα η μετάβαση από το γεγονός στις λέξεις γίνεται μέσα από την τέχνη της επιλογής και της διάταξης, και η πράξη της αφήγησης προϋποθέτει τη γλωσσική οργάνωση: βάζω μια ιστορία δική μου ή άλλων σε λέξεις, σημαίνει ότι μια ιστορία στη σκηνή, τη σκηνοθετώ».¹⁷⁸ Στην περίπτωση αυτή το ρόλο της σκηνοθετημένης σκηνής έχει αναλάβει η ιστορία, η οποία διατηρεί εμβληματική θέση και κυρίαρχο ρόλο μέσα στα τέσσερα ρομαντικά κείμενα. Συγκεκριμένα, η παρουσία της ιστορίας στα ρομαντικά λογοτεχνικά κείμενα αποτελεί το δεύτερο επίπεδο μέσα από το οποίο εκληρώνεται το ιδεολογικό πρόγραμμα των τεσσάρων συγγραφέων που μας απασχολούν με την έννοια ότι η πλοκή των λογοτεχνικών κειμένων προκύπτει από τον διάλογο της ιστορίας και της μυθοπλασίας, ο οποίος διαπιστώνεται τόσο μέσα από την επιλογή των ίδιων των λογοτεχνικών χαρακτήρων όσο και μέσα από το χρονικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετείται η δράση τους.

Όσον αφορά τους λογοτεχνικούς χαρακτήρες που επιλέγουν οι ρομαντικοί συγγραφείς ως πρωταγωνιστικά πρόσωπα των έργων τους, διαπιστώνεται ότι και στις τέσσερις περιπτώσεις πρόκειται για ηρωίδες και ήρωες που σχετίζονται άρρηκτα με την ιστορία, καθώς είτε αποτελούν οι ίδιοι ιστορικά πρόσωπα είτε η μυθιστορηματική δράση τους συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με ιστορικά πρόσωπα του πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος. Ειδικότερα, τα

¹⁷⁷ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *ό.π.*, σελ. 170.

¹⁷⁸ Στο ίδιο.

πρόσωπα που εμφανίζονται τόσο στο έμμετρο δράμα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή όσο και στο ποιητικό κείμενο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη ανεξαρτήτως με τον τρόπο που τα αποδίδουν οι δημιουργοί τους αποτελούν ιστορικά πρόσωπα. Αν και ο κάθε συγγραφέας, όπως έχει ήδη αναφερθεί διεξοδικά σε προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας προσδίδει στα πρωταγωνιστικά του πρόσωπα διαφορετικά χαρακτηριστικά που ανταποκρίνονται στην πλοκή και το αισθητικό πρόγραμμα του έργου του, η Φροσύνη Βασιλείου, ο Αλή πασάς, ο γιος του Μουχτάρ, η αδελφή του Αλή, Χαϊνίτσα, αλλά και η πρώτη του σύζυγος, Εμινέ που πρωταγωνιστούν και στα δύο κείμενα συνιστούν υπαρκτά πρόσωπα της ιστορικής πραγματικότητα και αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του ιστορικού παρελθόντος. Ακόμα και όταν οι συγγραφείς χρησιμοποιούν ως πρωταγωνιστικά πρόσωπα των έργων πλαστούς χαρακτήρες, όπως στην περίπτωση της *Τασσώς* του Αχιλλέα Λεβέντη και της *Ηρωΐδος της Ελληνικής Επανάστασης* φροντίζουν πάντα για τη διαπλοκή των μυθοπλαστικών αυτών χαρακτήρων με πρόσωπα της ιστορίας. Στην περίπτωση της *Τασσώς*, τα πρόσωπα του Αλή πασά των Ιωαννίνων, της αδελφής του, Χαϊνίτσας, της συζύγου του Εμινέ, αλλά και του μπέη της Λευκάδας, Χουρσίτ εμπλέκονται συνεχώς με τα μυθοστορηματικά πρόσωπα της Τασσώς, της οικογένειάς της και του Μουσταφά. Το ίδιο παρατηρείται και στο εκτενές μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου, στο πλαίσιο του οποίου η δράση των μυθοπλαστικών χαρακτήρων της Ανδρονίκης και του Θρασύβουλου συμπλέκεται με τη δράση ιστορικών προσώπων που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στα γεγονότα του Αγώνα και της Ελληνικής Επανάστασης μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται οι μορφές του Αθανάσιου Διάκου, του Οδυσσέα Ανδρούτσου, του Κανάρη, της Μπουμπουλίνας και του Γρηγορίου Ε'.

Η ένταξη ιστορικών προσώπων στα κείμενα, αλλά και η επιλογή του '21 ως πλαίσιο δράσης τους καθιστά τα όρια μεταξύ λογοτεχνίας και ιστορίας δυσδιάκριτα. Για τα δυσδιάκριτα όρια της λογοτεχνίας και της ιστορίας κατά τον 19^ο αιώνα ο Παναγιώτης Μουλλάς αναφέρει:

Ωστόσο τα ερωτήματα παραμένουν. Γιατί το δυσκολότερο (ίσως όμως και το ουτοπικότερο) σε αυτές τις περιπτώσεις είναι να εντοπισθούν, αν υπάρχουν, οι όποιες διαχωριστικές γραμμές. Πού τελειώνει λ.χ. η δυναμική του '21 και πού αρχίζει η μυθοποίησή του; Με ποιές συγκεκριμένες διαδικασίες και διαμεσολαβήσεις (γνωστικές, ιδεολογικές, αισθητικές, θυμικές κ.ά.) ένα ιστορικό γεγονός μεταβάλλεται σε

λογοτεχνικό; Αισθητές στο λαϊκό και στο λόγιο πεδίο, οι ωσμώσεις φανερώνουν, άλλη μια φορά, τη λειτουργικότητά τους.¹⁷⁹

Και στις περιπτώσεις των τεσσάρων ρομαντικών συγγραφέων η επιλογή των χαρακτήρων, αλλά και του χρονικού πλαισίου μέσα στο οποίο αυτοί δρουν δεν είναι τυχαίος. Ο λόγος της επιλογής της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου είναι προφανής, καθώς πρώτα απ' όλα πρόκειται για ένα ιστορικό παρελθόν που δε χρειάζεται ιδιαίτερες ιστορικές αναλύσεις, ούτε σχετική κατάρτιση του αναγνωστικού κοινού. Ο Παναγιώτης Μουλλάς αναφέρει συγκεκριμένα για τους συγγραφείς του 19^{ου} που επιλέγουν να εντάξουν στα λογοτεχνικά τους έργα την πρόσφατη ιστορία:

Ο Έλληνας λαϊκός αναγνώστης δεν χρειάζεται ιστορική πληροφόρηση: σε γενικές γραμμές (με τη βοήθεια μάλιστα της προφορικότητας) έχει διαμορφωμένη άποψη για τους Τούρκους, τους Γεντισάρους, τις θηριωδίες του Αλή πασά, την Επανάσταση του '21 κ.λ.π. Γνώριμο και ιδεολογικά ενεργό, το ιστορικό σκηνικό έχει ως κύριο προορισμό να θυμίζει πρωτίστως την παρουσία του· δηλαδή την προτεραιότητά του. Σε τελευταία ανάλυση, το παρελθόν υπάρχει για να ενεργεί ως σημασιοδότηση, ερμηνεία, εδραίωση ή νομιμοποίηση του παρόντος.¹⁸⁰

Παράλληλα, το παρελθόν αυτό είναι διαδεδομένο και μέσα από την προφορική παράδοση, τόσο με τη μορφή αφηγήσεων και διηγήσεων όσο και μέσα από το δημοτικό τραγούδι. Η περίπτωση της Φροσύνης Βασιλείου που επιλέγεται να θεματοποιηθεί μέσα από τα κείμενα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή και του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη εντάσσεται σ' αυτή την παράδοση των δημοτικών τραγουδιών. Ο Βαλαωρίτης μάλιστα δε διστάζει να αναφερθεί σε τέτοιου είδους τραγούδια μέσα από τα οποία αντλεί την ποιητική του έμπνευση. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα το οποίο εμφανίζεται στην πρώτη σελίδα των *Προλεγόμενων της Κυρά Φροσύνης*:

¹⁷⁹ Παναγιώτης Μουλλάς, ό.π., σελ. 987.

¹⁸⁰ Στο ίδιο.

Φυσάει Βοριάς. φυσάει Θρακιάς· τ' είν' το κακό που εγίνη

στα Γιάννινα στη λίμνη;

Δέτε, κυράδες θάλασσες;, τ' είν' το κακό που εγίνη!

Επνίζανε τις Δεκαεφτά με την Κυρά Φροσύνη.

Αχ! Χαλασμός που εγίνη!¹⁸¹

Μέσα από τα παραπάνω στοιχεία καθίσταται σαφές ότι για το αναγνωστικό κοινό του 19^{ου} αιώνα και ειδικότερα του πρώτου μισού του, η ιστορική περίοδος που επιλέγεται από τους συγγραφείς για να πλαισιώσει τα λογοτεχνικά τους έργα θεωρείται όχι μόνο οικεία και γνώριμη, αλλά επιπλέον θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι είναι και φορτισμένη τόσο ιδεολογικά όσο και συναισθηματικά. Ως εκ τούτου συμπεραίνεται ότι η τοποθέτηση των λογοτεχνικών τύπων που αναλύθηκαν στα προηγούμενα δύο κεφάλαια της εργασίας μέσα σε ιδεολογικά γνώριμες ιστορικές συγκυρίες, για τον αναγνώστη του 19^{ου} αιώνα αυξάνει τις πιθανότητες της «αναφορικής ψευδαίσθησης» των προσώπων και των κειμένων, όπως το θέτει η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου.¹⁸² Αλλά σε κάθε περίπτωση, τα πρόσωπα των έργων, ακόμα και όταν είναι ιστορικά πρέπει πάντα να αντιμετωπίζονται ως πρόσωπα επινοημένα και κατασκευασμένα για να επιτελέσουν συγκεκριμένες λειτουργίες. Όπως επισημαίνεται «τα πρόσωπα ενός έργου, ιστορικά ή επινοημένα, μπαίνουν σε δράση αποκλειστικά και μόνο χάρη στους χειρισμούς του συγγραφέα και μέσα από την οπτική ενός αφηγητή».¹⁸³ Στις περιπτώσεις των κειμένων που μας απασχολούν οι συγγραφείς δομούν τα λογοτεχνικά τους έργα με βάση τις επιταγές της εθνικής ιδεολογίας και η ιστορία αξιοποιείται σε συνάρτηση με τα πρόσωπα των έργων για την εξυπηρέτηση αυτού του προγράμματος. Ωστόσο, «η «παρελθοντολογία» δεν ταυτίζεται ποτέ αποκλειστικά με τη νοσταλγική αναβίωση κάποιου μυθικού παρελθόντος. Η ρομαντική “παρελθοντολογία” μπορεί να είναι ταυτόχρονα ένα βλέμμα προς το μέλλον», και υπό αυτή την έννοια, να οργανώνεται ως διανοητική στάση και ως πολιτική συμπεριφορά που υπενθυμίζει διαρκώς τις ατελείς κοινωνικές και πολιτικές

¹⁸¹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π., σελ. 209.

¹⁸² Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σελ. 172.

¹⁸³ Στο ίδιο.

δομές του παρόντος, ή ακόμη και την αλλοτροίωση του «εθνικού εαυτού» μέσα στη συγχρονία». ¹⁸⁴

Στις περιπτώσεις που μας απασχολούν, το λογοτεχνικό κείμενο με τη διαμεσολάβηση της ιστορίας «ενσωματώνει, μορφοποιεί και μεταμορφώνει τα στοιχεία του υποσυνειδήτου, του συλλογικού φαντασιακού αλλά και τα οράματα των κοινωνικών ομάδων, στη βάση πάντα μύθων αναφοράς». ¹⁸⁵ Με άλλα λόγια, το «εθνικό όραμα» και το «συλλογικό φαντασιακό» που εκφράζονται μέσα από τη θεματοποίηση της σχέσης του φύλου με το έθνος, όπως καταδείχθηκε, σχετίζονται άρρηκτα με τις εθνικές διεκδικήσεις του παρόντος που επιβάλλουν μεταξύ άλλων και την καλλιέργεια της εθνικής συλλογικής συνείδησης. Υπό αυτή την έννοια, η προβολή του παρελθόντος- και μάλιστα ενός παρελθόντος που στις περισσότερες περιπτώσεις εμφανίζεται ως ηρωικό και ένδοξο- στο παρόν ή ορθότερα στις ιδεολογικοπολιτικές ανάγκες του παρόντος σχετίζεται άμεσα με την ιδέα του «αναγεννητικού εθνικισμού» με την έννοια ότι το παρελθόν ενός έθνους σχετίζεται τόσο με το παρόν όσο και με το μέλλον του. Ο Παντελής Λέκκας αναφέρει σχετικά ότι «Βασισμένο στην επίκληση του περασμένου μεγαλείου του έθνους το μήνυμα της αναγέννησης συμπυκνώνει το πραξολογικό ή δεοντολογικό πρόταγμα της εθνικιστικής ιδεολογίας και δηλώνει τη διδακτική σκοπιμότητα της ενασχόλησης με το παρελθόν». ¹⁸⁶ Όπως έχει αναφερθεί ήδη από το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας στο βαθμό που οι έμφυλες αναπαραστάσεις των ρομαντικών ηρωίδων συνιστούν τους ιδεολογικούς προγόνους του έθνους και το γυναικείο σώμα λειτουργεί ως μεταφορά του εθνικού σώματος, η αναφορά τους και η προβολή τους στο παρόν συνδέεται άρρηκτα με τις «πολιτικές διεκδικήσεις» που αφορούν τη συγχρονία και τους πολλαπλούς λόγους που επιβάλλουν την περίοδο αυτήτην εδραίωση της εθνικής ιδεολογίας.

Με δεδομένο ότι τα κείμενα που μας απασχολούν αφορούν τέσσερις ξεχωριστές περιπτώσεις συγγραφέων που κινούνται στο ευρύτερο πεδίο της εθνικής ιδεολογίας είναι ευνόητο ότι η ιστορία αξιοποιείται κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο σε συνάρτηση με τα πρόσωπα των έργων για την εξυπηρέτηση του προγράμματος που έχει θέσει ο καθ' ένας από αυτούς. Στην ενότητα που ακολουθεί εξετάζεται σ' ένα δεύτερο επίπεδο η ιδεολογική λειτουργία της ιστορίας, εστιάζοντας στους τρόπους με τους οποίους αξιοποιείται το ιστορικό παρελθόν από κάθε συγγραφέα ξεχωριστά, αλλά και στους λόγους από τους

¹⁸⁴ Γιάννης Παπαθεοδώρου, ό.π., σελ. 411.

¹⁸⁵ Στο ίδιο.

¹⁸⁶ Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με το Χρόνο. Εθνικισμός και Νεοτερικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, σελ. 202.

οποίους υπαγορεύεται σε κάθε περίπτωση η προβολή του στο παρόν, ολοκληρώνοντας με αυτό τον τρόπο τη σκιαγράφιση του πεδίου της γραφής και της ανάγνωσης μέσα στο οποίο τοποθετείται η σχέση του φύλου με το έθνος στην κάθε περίπτωση.

2. Η προβολή του ιστορικού παρελθόντος στις εθνικές διεκδικήσεις του παρόντος

Όπως έχει επισημανθεί οι τέσσερις ρομαντικοί συγγραφείς επιλέγουν σε γενικές γραμμές το ίδιο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετούν την πλοκή των έργων τους και τη δράση των λογοτεχνικών χαρακτήρων που πρωταγωνιστούν σε αυτά, θεματοποιώντας το πρόσφατο ιστορικό παρελθόν και ειδικότερα τα ύστερα προεπαναστατικά χρόνια και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης στα *Προλεγόμενα* της εκτενούς ποιητικής του σύνθεσης τοποθετεί ο ίδιος χρονικά την εξέλιξη του μύθου επισημαίνοντας ότι «Κατά το χιλιοστόν οκτακοσιοστόν πρώτον έτος επί της ήδη καθημαγμένης σκηνης των Ιωαννίνων παριστάνετο ανήκουστον δράμα επιγραφόμενον εν τοις Ηπειρωτικοίς χρονικοίς *Οι δεκαεφτά με την Κυρά Φροσύνη*».¹⁸⁷ Στην *Τασσώ* του Αχλλέα Λεβέντη ο αναγώστης αρχίζει παρακολουθεί την ιστορία της ηρωίδας από το 1806, όταν η Τασσώ έχει μόλις συμπληρώσει το δέκατο έκτο έτος της ηλικίας της. Τέλος, το εκτενές μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου, όπως δηλώνεται και από τον τίτλο του θεματοποιεί τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1828), ωστόσο η αφήγηση διευρύνεται προς τα πίσω, ως τα 1919, όποτε και τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα της ιστορίας η Ανδρονίκη και ο Θρασύβουλος συναντιούνται στην περιοχή της Δημητσάνας, ενώ επιυλέον ο χρόνος της αφήγησης εκτείνεται και προς το 1833, έτος κατά το οποίο η ηρωίδα πεθαίνει σ' ένα μοναστήρι της Μόσχας.¹⁸⁸ Αν και τα τέσσερα κείμενα κινούνται στην ίδια περίπου περίοδο της πρόσφατης ιστορίας, το ιστορικό παρελθόν χρησιμοποιείται ή προβάλλεται με διαφορετικούς τρόπους σε κάθε περίπτωση από τους συγγραφείς τους. Στην παρούσα ενότητα, η προσεκτική παρατήρηση της θέσης που καταλαμβάνει το ιστορικό παρελθόν μέσα σε καθ' ένα από τα τέσσερα λογοτεχνικά κείμενα, αλλά και η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους οι συγγραφείς αναφέρονται σε αυτό, το διαχειρίζονται και το προβάλλουν μέσα στο πλαίσιο των έργων τους αποκαλύπτουν τις ιδεολογικές στοχεύσεις του καθ' ενός από αυτούς και το πρόγραμμα μέσα στο οποίο εντάσσουν τα κείμενά τους.

Η χρήσιμη ιστορία καθίσταται περισσότερο έντονη στην *Κυρά Φροσύνη* του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη και στο μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου με τίτλο *Η ηρώς της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828*. Στο πλαίσιο των κειμένων του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη και του Στέφανου Ξένου το ιστορικό παρελθόν όχι μόνο παραμένει παρόν στην πλοκή των κειμένων, αλλά επιυλέον διαπιστώνεται ότι οι συγγραφείς κάνουν λόγο για τις ιστοριογραφικές πηγές που αξιοποιούν, χρησιμοποιώντας μάλιστα

¹⁸⁷ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *ό.π.*, σελ. 205.

¹⁸⁸ Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Στέφανος Ξένος», *ό.π.*, σελ. 387.

εκτενέστατα παρακειμενικούς δείκτες, παραπομπές και υποσημειώσεις μέσα από τις οποίες φροντίζουν να επεξηγούν πλήρως όλα τα γεγονότα και τα ιστορικά πρόσωπα που εμφανίζονται στα έργα τους, επενδύοντάς τα με ένα κάλυμα επιστημονικότητας. Από την παρατήρηση της θέσης που καταλαμβάνει η ιστορία στα δύο αυτά λογοτεχνικά κείμενα, αλλά και του τρόπου με τον οποίο τη διαχειρίζονται οι συγγραφείς τους διαπιστώνεται ότι τόσο ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης όσο και ο Στέφανος Ξένος εντάσσονται στη γενιά εκείνη των ρομαντικών συγγραφέων «της πρώτης μετεπαναστατικής περιόδου» που «αισθάνονται την ανάγκη να διαβεβαιώσουν τους αναγνώστες τους ότι η ιστορία που αφηγούνται δεν αποτελεί προϊόν της φαντασίας τους αλλά πραγματικό γεγονός», όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Παντελής Βουτουρής.¹⁸⁹ Ο τρόπος με τον οποίο αισθητοποιείται η παρουσία της ιστορίας μέσα στα δύο αυτά κείμενα αποκαλύπτει όχι μόνο το ιδεολογικό πρόγραμμα των συγγραφέων και τους τρόπους με τους οποίους το ιστορικό παρελθόν συνδέεται με το παρόν, αλλά επιπλέον και τους ειδικότερους λόγους που οδηγούν τους δύο ρομαντικούς συγγραφείς σε αυτή τη σύνδεση.

Για τη θέση που κατέχει το ιστορικό παρελθόν στην *Κυρά Φροσύνη* του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη διαφωτιστικές είναι οι πληροφορίες που παραθέτει με λεπτομέρεια ο ποιητής τόσο στα *Προλεγόμενα* της ποιητικής του σύνθεσης όσο και στις σημειώσεις που συνοδεύουν το κείμενο. Ήδη από τα *Προλεγόμενα* της *Κυρά Φροσύνης* καθίσταται σαφής η προσπάθεια του ποιητή των *Μνημοσύνων* να ιστορικοποιήσει το λογοτεχνικό του κείμενο, αλλά και η πρόθεσή του να αναλάβει τον ρόλο του ιστορικού-ποιητή ο οποίος επιδιώκει να διαφωτίσει την εποχή «μεθ' ης συνάπτεται η πρώτη σελίς της εθνικής ημών ιστορίας», όπως το θέτει ο ίδιος.¹⁹⁰ Στο ίδιο σημείο ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης επισημαίνει ότι «η ιστορική παράδοση υπήρξεν η πυξίς, ήτις με ωδήγησεν απ' αρχής μέχρι τέλους», υπογραμμίζοντας ότι το ποιητικό του κείμενο ακολούθησε κατά γράμμα την πραγματική ιστορία που σχετίζεται με το πρόσωπο της ηρωίδας του έργου του.¹⁹¹ Μάλιστα, ο ποιητής επιδιώκοντας την ιστορική ακρίβεια αναφέρεται με λεπτομέρειες στο μοναδικό σημείο που διαφέρει η υπόθεση του έργου του από την πραγματική ιστορία της Φροσύνης Βασιλείου, αιτιολογώντας τους λόγους για τους οποίους προχώρησε στην παρέμβαση αυτή:

¹⁸⁹ Παντελής Βουτουρής, *Ως εις καθρέπτην...προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα, 1995, σελ. 152.

¹⁹⁰ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *ό.π.*, σελ. 202.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 209.

Έκρινα εύλογον ν' αντικαταστήσω αντί του Γαβριήλ θείου της Ευφροσύνης, ουχί ισχυρώς βαστάσαντος την ποιμαντικήν ράβδον, τον Άρτης αείμνηστον Ιγνάτιον, αρχιερατεύοντα από του 1798 και γνωστόν εν πάση τη Ελληνική γη δια τε την αγιότητα των ηθών και την καρτερίαν, ην έδειξε διώκων την μεγάλην περί εθνικής αποκαταστάσεως ιδέαν. Ο μέγας ούτος συνωμότης, ο θαυμασίως διαφυγών μετά ταύτα τους όνυχας του Αλή, δύνатаι δικαίως να απαιτήση θέσιν εν τη Ελληνική ποιήσει. Την αλήθειαν ταύτην ησθάνθην εξ αρχής, φοβούμαι δε μη τα άνθη, όσα έρρανα επί το ιερόν χώμα το καλύπτον τα οστά αυτού, δεν είναι ούτε τόσον ευώδη ούτε τόσον ευθαλή, όσον η καρδιά μου επεθύμει.-Αιωνία αυτού η μνήμη!¹⁹²

Ο κυρίαρχος ρόλος της ιστορίας στην εκτενή ποητική σύνθεση του Βαλαωρίτη αναδεικνύεται πιο καθαρά και με περισσότερες λεπτομέρειες στις σημειώσεις του ποιητή, στις οποίες γίνεται αναφορά στην ιστορική πηγή από την οποία αντλεί τις πληροφορίες του. Στο σημείο αυτό, ο Βαλαωρίτης αποκαλύπτει ότι η λογοτεχνική κατασκευή της κυρά Φροσύνης στηρίζεται στα «όσα περί του μαρτυρίου αυτής έγραψεν ο Πουκεύλος»,¹⁹³ ενώ επιθυμώντας να παραμείνει πιστός στα ιστορικά στοιχεία που αφορούν τόσο την ηρωίδα του έργου του όσο και στα γεγονότα που την περιέβαλαν σε σχετική σημείωση δε διστάζει να επισημάνει ότι «Δεν με λανθάνει ότι άλλοι άλλως διηγούνται τα κατά την Ευφροσύνην».¹⁹⁴ Με τον τρόπο αυτό επιδεικνύεται η ιστορική ακρίβεια του συγγραφέα, ο οποίος στη συνέχεια παραθέτει τη διαφορετική εκδοχή της ιστορίας, όπως φαίνεται ακολούθως:

Κατά τινας ο Αλής ουδέποτε ηράσθη της Ελληνίδος ταύτης, αλλά κατεδίκασεν εις θάνατον υπό μόνης της επιθυμίας να ικανοποιήση τας γυναίκας του Μουχτάρ δια την άνομον σχέση, ήτις εφ' ικανόν χρόνον αποσπάσασα τον άνδρα αυτών από του γυναικωνίτου, εγνώσθη τελευταίον εκ της εξής τυχαίας περιστάσεως. Απελθόντος του Μουχτάρ επιταγή του πατρός εις καταδίωξιν του Γιωργήμπασα, η Ευφροσύνη, διάγουσα μεμεονωμένη εν Ιωαννίνοις, περιεθλίβετο ήδη υπό παντοίων στερήσεων. Η δε πενία, προελθούσα μέχρις απορίας των προς τον βίον, ηνάγκασε τέλος αυτήν να προσκαλέση γραίαν τινά, ινά πωλήσει δι' αυτής το πολύτιμο δακτύλιον. Η γραία επορεύθη και προς

¹⁹² Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π.

¹⁹³ Στο ίδιο, σελ. 211.

¹⁹⁴ Στο ίδιο.

τα γυναίκας του Μουχτάρ, αίτινες αναγνωρίσασαι τον δακτύλιον και μαθούσαι παρ' αυτής όσα περί της Ευφροσύνης έτι ηγνούν, έδραμον παραχρήμα προς τον Αλήν και θρηνούσαι και οδυρόμεναι ηζΐουν παρ' εκείνου εκδίκισιν. Ο δε πρόθυμος εξετέλεσε αυτήν συμπεριλαβών και δεκαεξ' άλλας αθώας γυναίκας φίλας της Ευφροσύνης.¹⁹⁵

Ο Βαλαωρίτης στις σημειώσεις του εκτός από την παράθεση της έτερης ιστορικής εκδοχής δε διστάζει να κρίνει την ιστορική της αληθοφάνεια, τη συγκρίνει με την εκδοχή που υιοθετεί και εξηγεί τους λόγους για τους οποίους την απορρίπτει, προκρίνοντας την ιστορική εκδοχή του Rouqueville:

- Ίσως η διήγησις αυτή εκκυκλοφóρει τότε εν Ιωαννίνοις και ίσως αυτός ο τύραννος επίτηδες έπλασε και διέσπειρε τον μύθον. Αλλ' άπιστον φαίνεται προς εμέ ότι εις ικανοποίησιν των παλλακίδων του υιού ετιμώρησεν ο Αλής τοσούτον ωμώς τας γυναίκας εκείνας και αυμβίβαστον όλως προς τους λίαν περιπαθείς του δημοτικού άσματος λόγους περί μιας μόνης τούτων, και ταύτης παραιτίου του ολέθρου τοσούτον άλλων αθώων. εάν μηδεμία προηγήθη ηθική πάλη μηδέ κατορθώθη δι' αυτής, υπό της μίας εκείνης, επίσημος τις της θρησκείας και της εθνικότητος θρίαμβος. Ομολογώ δε ότι και ελάχιστος περί τούτου δισταγμός ήθελε αναδείξει την υπόθεσιν και του μάλιστα πεζού καλάμου αναζΐαν.¹⁹⁶

Όπως αποκαλύπτεται από το παραπάνω απόσπασμα ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης θεωρεί αναληθή ιστορικά τη δεύτερη εκδοχή που σχετίζεται με τον θάνατο της Φροσύνης, στοιχείο που το αποδίδει τόσο στην έλλειψη λογικής και αληθοφάνειας, όσο και στην αναντιστοιχία της εκδοχής αυτής με το δημοτικό τραγούδι που θεματοποιεί το τραγικό τέλος της ηρωΐδας. Μάλιστα, ο ποιητής των *Μνημοσύνων* αποδίδει τη δημιουργία και την αναπαραγωγή της εκδοχής αυτής σε δόλιο σχέδιο του Αλή πασά. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο ποιητής φιλοδοξώντας να υπερασπιστεί την ιστορικότητα και την αληθοφάνεια της εκδοχής που ακολουθεί στο ποιητικό του κείμενο αναφέρεται σε μία δεύτερη ιστορική πηγή την οποία όμως δεν προσδιορίζει. Μάλιστα είναι προφανές ότι απορρίπτει την δεύτερη ιστορική

¹⁹⁵ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 211-212.

εκδοχή, καθώς τα όσα αναφέρει δεν συνάδουν με το «εθνικό» περιεχόμενο της ποίησής του, πρώτα απ' όλα επειδή δεν αναδεικνύει τον θρίαμβο του έθνους και της Ορθοδοξίας κι επιπλέον δεν είναι αρκετά δραματική. Άλλωστε, ο ίδιος αρχικά υποστηρίζει ότι υιοθετεί την εκδοχή του Rouquerville «διότι εύρον την διήγησιν δραματικωτέραν».¹⁹⁷ Επομένως, σ' ένα πρώτο επίπεδο ο Βαλαωρίτης μέσα από τις συνεχείς αναφορές του στην ιστορία, αλλά και μέσα από τις προσπάθειές του να αποδεικνύεται ιστορικά ακριβής υπερασπίζεται την ιστορικότητα του κειμένου του για να επιτευχθεί η σύνδεση του έργου με τον «εθνικό» χαρακτήρα που έχει εξ αρχής την πρόθεση να του προσδώσει.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί και το γεγονός ότι ο Βαλαωρίτης παραθέτει και αποσπάσματα από δημοτικά τραγούδια που θεματοποιούν την ιστορία της *Κυρά Φροσύνης* και οδηγούν προς την ίδια κατεύθυνση, όπως έχει ήδη αναφερθεί στην προηγούμενη ενότητα του κεφαλαίου. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα υποστηρίζει στα 1854 ο Ευγένιος Γεμενής, ο οποίος αναφέρει: «Του Κλεφτισμού το πνεύμα και αι τάσεις συγκαιφαιολούνται, ηθικώς μεν, εις μίσος αδιάλλακτον κατά του ξένου δεσπότη, φυσικώς δε, εις αγώνας διαρκείς κατ' αυτού εκ μέρους των ορεβασίων ανταρτών. Ταύτα δι' άλλων λέξεωνωνομάσθησαν βραδύτερον Μεγάλη Ιδέα, ό εστί, διεκδίκησις άπαστος της εθνικής αυθυπαρξίας μέχρι της παντελούς απελευθερώσεως πάσης ελληνικής γης. Εξ όσων ποιητών παρήγαγε μέχρι τούδε ο νεώτερος ελληνισμός, οι μάλλον πρωτότυποι, οι μόνοι οίτινες έδώκαν τύπον ιδιάζοντα εις την αναγέννησιν των εκ αυτών ως η δημοτική ποίησις πηγών, οι διερμηνεύσαντες το πατριωτικόν αίσθημα δια της εξυμνήσεως του Κλεφτισμού και της διαδόσεως της Μεγάλης Ιδέας. Κράτιστος δε των τοιούτων ποιητών δύναται να θεωρηθή ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης».¹⁹⁸

Ο Στέφανος Ξένος, εκπροσωπώντας ένα λογοτεχνικό είδος διαφορετικό από αυτό της «εθνικής ποίησης» που εκπροσωπεί ο Βαλαωρίτης αξιοποιεί το ιστορικό παρελθόν όχι απλά ενσωματώνοντας στο κείμενό του τις αρχές του ιστορικού μυθιστορήματος, όπως αυτές εκφράστηκαν από τον Walter Scott, αλλά προχωρά ένα βήμα πιο πέρα, μετατρέποντας ουσιαστικά το λογοτεχνικό του έργο του σε μία δίτομη ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης που εξιστορείται με το πρόσχημα της αφήγησης των περιπετειών της Ανδρονίκης Αθανασιάδου, της Ηρωίδας της Ελληνικής Επαναστάσεως. Η Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη στον πρόλογο του κειμένου επισημαίνει σχετικά:

¹⁹⁷ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π., σελ. 211.

¹⁹⁸ Αστέριος Αργυρίου, ό.π., σελ. 24.

Ιδιαίτερα κουραστική είναι η επίμονη επίδειξη αρχαιογνωσίας κατά την εξιστόριση των περιηγήσεων των ηρώων σε διάφορους ιστορικούς τόπους της Ελλάδας. [...] Ίσως ο έντονος αυτός ιστορισμός του Ξένου δεν είναι εντελώς άσχετος με τον τρόπο που μετουσίωσε τις επιδράσεις που δέχτηκε από τον Walter Scott (1771-1832): Ο Scott συνδύαζε τις πλασματικές υποθέσεις των έργων του με την άψογη ένταξή τους σε τεκμηριωμένο ιστορικό περίγυρο. Ο Ξένος προχώρησε πολύ περισσότερο: Θέλοντας να πλέξει την υπόθεση της Ηρωΐδος του με πραγματικά γεγονότα και πρόσωπα της περιόδου που εξιστορεί, ξεπέρασε τα όρια ανάμεσα στο ιστορικό πλαίσιο και στο περιεχόμενο του μύθου.¹⁹⁹

Ο Στέφανος Ξένος στο πλαίσιο της *Ηρωΐδας της Ελληνικής Επανάστασης*, παραμένοντας πιστός στην πρόθεση που εκφράζει προγραμματικά στον πρόλογο του έργου του αποδίδει με λεπτομέρεια ολόκληρο το ιστορικό του Αγώνα και της Ελληνικής Επανάστασης. Ο συγγραφέας στο κείμενό του αναφέρεται διεξοδικά σε όλες τις μάχες και τα σημαντικότερα γεγονότα της επανάστασης, ενσωματώνοντάς τα στην πλοκή του μυθιστορηματικού του έργου. Ειδικότερα, η τεχνική που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να ενσωματώσει και για να αποδώσει την ιστορική πραγματικότητα του '21 στα μυθιστορηματικά επεισόδια της *Ηρωΐδας της Ελληνικής Επανάστασης* συνίσταται στην παρακολούθηση των γεγονότων του Αγώνα μέσα από τις περιπέτειες των τριών βασικών πρωταγωνιστικών χαρακτήρων, της Ανδρονίκης, του αγαπημένου της, Θρασύβουλου και του δόλιου δάσκαλού της, Βάρθακα.

Όπως επισημαίνεται χαρακτηριστικά στον πρόλογο του έργου «Η Ανδρονίκη [...] είναι παρούσα στην κήρυξη της Επανάστασης στην Αγία Λαύρα, παίρνει μέρος στις μάχες της Αλαμάνας και της Γραβιάς δίπλα στον Αθανάσιο Διάκο και τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, παρευρίσκεται στην πυρπόληση της τουρκικής ναυαρχίδας από τον Κανάρη στη Χίο, παρακολουθεί τη μάχη της Σφακτηρίας και τέλος, συμμετέχει κι αυτή στην εποποιία της πολιορκίας και της εξόδου του Μεσολογγίου».²⁰⁰ Η προσπάθεια διασύνδεσης της μυθοπλασίας με την ιστορική πραγματικότητα ολοκληρώνεται μέσα από την διαγραφή της πορείας των υπόλοιπων δύο πρωταγωνιστικών χαρακτήρων του έργου, του Θρασύβουλου και του Βάρθακα. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, ο αναγνώστης παρακολουθεί το Θρασύβουλο να

¹⁹⁹ Στέφανος Ξένος, ό.π., σελ. 25.

²⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 23.

συμμετέχει ως Ιερολοχίτης στη μάχη του Δραγατσανίου, να φυλακίζεται στο Munkatz μαζί με τον Υψηλάντη, να λαμβάνει μέρος στην εκστρατεία του Μαυροκορδάτου στην περιοχή του Πέτα και να μάχεται στο Κεφαλόβρυσο μαζί με τον Μάρκο Μπότσαρη. Η πορεία του Θρασύβουλου ολοκληρώνεται με την άφιξη και την παραμονή του στο Μεσολόγγι, όπου παρουσιάζεται να ζει και να συμμετέχει τα γεγονότα της πολιορκίας της πόλης και της εξόδου και τελικά με το θάνατό του στο Ναύπλιο στα 1826. Η περιγραφή της ιστορικής πραγματικότητας του '21 ολοκληρώνεται μέσα από τις περιπέτειες του Βάρθακα, με αφορμή τις οποίες ο συγγραφέας περιγράφει την πολιορκία της Τριπολιτσάς, την κατάσταση που επικρατεί στο στρατόπεδο του Ιμπραήμ, αλλά και τα όσα διαδραματίζονται στον τουρκοαιγυπτιακό στόλο κατά τη διάρκεια της ναυμαχίας του Ναυαρίνου. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Παναγιώτης Μουλλάς «ό,τι ως τώρα ήταν χρονικό και ιστορικό πλαίσιο γίνεται κύριο αντικείμενο αφήγησης». Ο μυθιστοριογράφος δεν πλάθει μόνο φανταστικά πρόσωπα, αλλά επίδοξος ιστορικός, ζωντανεύει συνάμα πραγματικές φυσιογνωμίες και πραγματικά επεισόδια του Εικοσιένα».²⁰¹

Όλα τα παραπάνω στοιχεία στο έργο του Στέφανου Ξένου υποδηλώνουν την πρόθεσή του να διατηρήσει μία ιδιαιτέρως στενή σχέση μεταξύ της μυθιστορηματικής πλοκής του έργου του και της ιστορικής πραγματικότητας. Όπως το θέτει ο Μουλλάς «η επιμονή στην αυθεντικότητα των γεγονότων είναι αξιοπρόσεκτη σε μια στιγμή, όπου [...] ο μυθιστοριογράφος θέλει να παρουσιάσει ως γνήσιος υπηρέτης του πραγματικού».²⁰² Ωστόσο διαπιστώνεται ότι η παρουσία του ιστορικού παρελθόντος στο κείμενο του Στέφανου Ξένου δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στην πιστή απεικόνισή του μέσα από τα διαφορετικά επεισόδια του έργου, αλλά επεκτείνεται και στους παρακειμενικούς δείκτες που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, αποκαλύπτοντας τις ιστορικές πηγές από τις οποίες αντλεί το υλικό του. Ο Στέφανος Ξένος εκτός από τον Rouqueville το έργο του οποίου αξιοποιεί ως ιστορική πηγή, ακριβώς όπως και ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης χρησιμοποιεί πλήθος άλλων κειμένων που είχαν γραφτεί και εκδοθεί από ευρωπαίους περιηγητές, αλλά επιπλέον και την *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως* που είχε εκδώσει ο Σπυρίδων Τρικούπης στα 1857 στο Λονδίνο.²⁰³

²⁰¹ Παναγιώτης Μουλλάς, *Ρήξεις και Συνέχειες...*, ό.π., σελ. 69.

²⁰² Στο ίδιο.

²⁰³ Από τη μελέτη των παραπομπών και των υποσημειώσεων που συνοδεύουν το κείμενο της *Ηρωϊδος της Ελληνικής Επανάστασως* διαπιστώνεται ότι ο Στέφανος Ξένος χρησιμοποιεί εκτενέστατα μαρτυρίες, ταξιδιωτικές εντυπώσεις και απομνημονεύματα ξένων περιηγητών που επισκέφθηκαν την Ελλάδα κατά τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά και σε προγενέστερες ή μεταγενέστερες χρονικές περιόδους. Ενδεικτικά αναφέρεται το κείμενο του φιλέλληνα Louis-Maxime Raybaud με τίτλο *Memoirs sur la Grece pour servir l' Histoire de la guerre de l' Independence, accompagnies des planstropographiques* που εκδίδεται στο Παρίσι στα 1824, το *Journal of a voyage up the Mediterranean* του Charles Swan που εκδίδεται στο Λονδίνο

Και σε αυτή την περίπτωση, όπως ακριβώς συνέβη και με τη χρήση των σημειώσεων στην *Κυρά Φροσύνη* του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, το πλήθος των παραπομπών και των υποσημειώσεων που συνοδεύει το κείμενο του Ξένου εκφράζει την προσδοκία του συγγραφέα του να προσδώσει μία χροιά επιστημονικότητας στο έργο του. Για μία ακόμα φορά ο ρομαντικός συγγραφέας αναλαμβάνει το ρόλο του ιστορικού και μέσα από τη συστηματοποίηση της χρήσης των παραπομπών και των υποσημειώσεων φροντίζει να παρέχει στον αναγνώστη διεξοδικές επεξηγήσεις και παρατηρήσεις που αναφέρονται σε όλα τα ιστορικά γεγονότα αλλά και στα πρόσωπα τα οποία εντάσσει στο κείμενό του.

Η Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη στον πρόλογο της *Ηρωϊδας της Ελληνικής Επανάστασεως* επισημαίνει άλλωστε ότι στην τόσο έντονη προβολή του ιστορικού παρελθόντος στο κείμενο της *Ηρωϊδας της Ελληνικής Επανάστασεως* «συντέλεσε ίσως η επιθυμία του να «αξιοποιήσει οπωσδήποτε και το υλικό που συγκέντρωσε-με μόχθο και συστηματική έρευνα σε βιβλιοθήκες και ιστορικά αρχεία του Λονδίνου-για μερικές σημαντικές φάσεις του Αγώνα. Μέσα λοιπόν από το πρίσμα αυτό θα πρέπει να ερμηνευθεί η μεγάλη έκταση που καταλαμβάνει ο συνεχής και συχνά υπερβολικός συνδυασμός πλασματικών επεισοδίων με τα ιστορικά συμβάντα. Αν τα πρώτα θα πρέπει να εκτιμηθούν ως δημιουργήματα μιας ζωηρής και δημιουργικής φαντασίας, τα δεύτερα ήταν αναμφισβήτητα καρπός επιμελούς ιστοριοδιφικής εργασίας, που, κατά την εκτίμηση του συγγραφέα, δεν έπρεπε να θυσιαστούν για χάρη μιας συμμετρικότερης αφηγηματικής δομής».²⁰⁴ Ωστόσο, η έντονη παρουσία της ιστορίας στο κείμενο του Ξένου δεν οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στην «ιστοριοδιφική εργασία» του συγγραφέα και στην επιθυμία του να εντάξει το υλικό που «συγκέντρωσε με μόχθο» στις «βιβλιοθήκες» και τα «ιστορικά αρχεία του Λονδίνου».

Οι λόγοι που οδηγούν τους δύο ρομαντικούς συγγραφείς, τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη και τον Στέφανο Ξένο στη στενή διασύνδεση των λογοτεχνικών τους έργων όχι μόνο με την ιστορική πραγματικότητα του πρόσφατου παρελθόντος, αλλά επιπλέον και με την επιστήμη της ιστοριογραφίας η οποία προβάλλεται ως εγγυητής της ιστορικής τους εγκυρότητας πρέπει να αναζητηθούν τόσο στις προθέσεις τους που εκφράζονται προγραμματικά στα προλογικά σημειώματα των έργων τους, όσο και στα λογοτεχνικά είδη με τα οποία επιλέγουν να

στα 1826 και τα κείμενα του James Emerson Tennent, όπως το *Picture of Greece* (1826), *Letters from the Aegean* (1829) και το *History of Modern Greece* (1830). Επίσης αρκετά συχνά χρησιμοποιείται από τον Ξένο το έργο του Marie-Gabriel-Florent-August de Choiseul Gouffier με τίτλο *Voyage pittoresque en Grèce* (1782), αλλά και το κείμενο του Richard Pococke, *A Description of the East and some Other Countries* (1745) στο δεύτερο μέρος του οποίου γίνεται εκτενής αναφορά στην Ελλάδα.

²⁰⁴ Στέφανος Ξένος, ό.π., σελ. 24.

ασχοληθούν. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ήδη από τα *Προλεγόμενα* της *Κυρά Φροσύνης* αναφέρεται στην πρόθεσή του να ασχοληθεί με την ηρωική ποίηση και η ιστορία της κυρά Φροσύνης αποτελεί «υλικό κατάλληλο για εποποιία» καθώς, η ιστορία τίθεται στην υπηρεσία της «εθνικής ποίησης». Αλλά και ο Στέφανος Ξένος εκτός από τη ρητή αναφορά στον τίτλο του έργου του, αλλά και στις προθέσεις που ανακοινώνει προγραμματικά στον πρόλογο της *Ηρωϊδας της Ελληνικής Επαναστάσεως* ότι πρόκειται να ασχοληθεί με τα σημαντικότερα γεγονότα του Αγώνα που οδήγησαν τον ελληνισμό στην ανατροπή του τυράννου του, εντάσσοντας ευθέως το έργο του στον πυρήνα της «εθνικής λογοτεχνίας». Επομένως η πρόθεση και των δύο συγγραφέων να ασχοληθούν με την «εθνική» λογοτεχνία και επιπλέον η «εθνικοσυμβολιστική» πρακτική της πολιτισμικής αναπαράστασης του παρόντος μέσα από την ανάδειξη του ηρωικού παρελθόντος που επιχειρείται και στις δύο περιπτώσεις επιβάλλει την αδιάρρηκτη σχέση της ιστορίας με το λογοτεχνικό κείμενο.

Επιπλέον, όπως υποστηρίχθηκε και στην προηγούμενη ενότητα του κεφαλαίου, η χρήση της ιστορίας σχετίζεται με το «εθνικό φαντασιακό», με την προσδοκία της αναγέννησης του έθνους, ακριβώς όπως και στο παρελθόν, εκπληρώνοντας κατά μία έννοια τον «εθνικό» του προορισμό. Διαφορετικά, η χρήση του ιστορικού παρελθόντος στις «πολιτικές διεκδικήσεις του παρόντος» δεν αφορά μόνο την προάσπιση της εθνικής ιδεολογίας, που φαίνεται να προσδοκούν οι δύο ρομαντικοί συγγραφείς μέσα από τα λογοτεχνικά τους έργα, αλλά επιπλέον σχετίζεται και με τις «εθνικές διεκδικήσεις» του παρόντος αλλά και του μέλλοντος χρόνου. Όπως υποστηρίχθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, ο Βαλαωρίτης στα *Προλεγόμενα* της *Κυρά Φροσύνης* συνδέει άμεσα την πλοκή του έργου που εκτυλίσσεται στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο με την διακαή επιθυμία της προσάρτησης της περιοχής αυτής στον εθνικό κορμό, αίτημα το οποίο προασπίστηκε ενθέρμως μέσα από τις πολιτικές του θέσεις. Επομένως, το κείμενο της *Κυρά Φροσύνης* δεν εκφράζει αποκλειστικά και μόνο τις ιδεολογικές αντιλήψεις του ποιητή, αλλά επιπλέον επισημαίνεται ότι το έργο αποτελεί φορέα των θέσεων του πολιτικού προσώπου, του βουλευτή που συντάσσονται απόλυτα με την ιστορική και ιδεολογική κατασκευή της Μεγάλης Ιδέας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αναφορά στο ένδοξο «εθνικό» παρελθόν δεν προσδιορίζει αποκλειστικά και μόνο «την πολιτισμική βάση του σύγχρονου έθνους», αλλά επιπλέον αντιμετωπίζεται και ως «σημάδι της προσδοκώμενης εθνικής αναγέννησης».²⁰⁵

²⁰⁵ Γιάννης Παπαθεοδώρου, ό.π., σελ. 416.

Ακριβώς το ίδιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί για τον Στέφανο Ξένο, παρ' όλο που εκείνος δεν κατάφερε ποτέ να εμπλακεί ενεργά στην πολιτική ζωή του «πρότυπου βασιλείου» αν και κατέβαλε αρκετές προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση. Οι «εθνικές» δράσεις του Ξένου τόσο στο Λονδίνο, όπου έζησε και το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του, όσο και αργότερα στην Ελλάδα, η άτυπη διπλωματική εμπλοκή του στις σημαντικότερες στιγμές των «εθνικών διεκδικήσεων», αλλά και η έντονη δημόσια παρουσία του μέσα από τον τύπο της εποχής συναινούν-εκτός από την προσδοκία της εκπλήρωσης των προσωπικών του φιλοδοξιών-στην αναγωγή των ένδοξων ιστορικών στιγμών του παρελθόντος μέσα από το κείμενο της *Ηρωϊδας της Ελληνικής Επανάστασεως* στις πολιτικές βλέψεις του παρόντος. Ο Στέφανος Ξένος φροντίζει να συνδέσει ήδη από τον πρόλογο της *Ηρωϊδας της Ελληνικής Επανάστασεως* το βυζαντινό παρελθόν με την μετεπαναστατική ελληνική παραγματικότητα αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Υπήρξε ποτε εποχή τρισευδαίμων, καθ' ην άπαντες οι υπό δουλείαν του Οθωμανικού Κράτους Χριστιανοί από Ίστρου μέχρι Ευρώτα, δράξαντες τα όπλα, και μηδεμίαν άλλην φέροντες ονομασίαν ή ΕΛΛΗΝΕΣ, επειράθησαν να συντρίψωσι τον ζυγόν της δουλείας και εγείρωσι το Βυζαντινόν Κράτος».²⁰⁶ Αλλά και μέσα από το κείμενο της *Ηρωϊδασης Ελληνικής Επανάστασεως* ο Στέφανος Ξένος αναφέρεται συνεχώς στην ελληνική αρχαιότητα, συνδέοντας πρώτα απ' όλα τη γεωγραφία του νεοελληνικού κράτους με την ελληνική αρχαιότητα, σημειώνοντας «Εις την τερπνήν και ευκραή της Πελοποννήσου επαρχίαν Αρκαδίαν, την εξ ορέων και ρυακίων γέμουσαν· εις την μικράν ταύτην Ελβετίαν, εν η και το πάλαι ήτο και σήμεραν έτι είναι η Άρτεμις και ο Παν των κατοίκων η ήσυχος λατρεία».²⁰⁷ Με τον τρόπο αυτό καθίσταται σαφής ο αλυτρωτισμός του Ξένου, αλλά και η ελπίδα της «εθνικής αναγέννησης» που εκφράζει μέσα από το κείμενό του, προβάλλοντας τις ηρωικές στιγμές του παρελθόντος ως «σημάδι» που επιβάλλει την αναγκαιότητα της διεκδίκησης των ευσεβών πόθων του παρόντος.

Αν στα κείμενα του Βαλαωρίτη και του Ξένου, η χρήση της ιστορίας υπαγορεύεται από τις ιδεολογικοπολιτικές προθέσεις των συγγραφέων και επιβάλλεται ως ένα βαθμό από τα λογοτεχνικά είδη στα οποία εντάσσονται τα έργα τους, στα δύο επόμενα κείμενα που μας απασχολούν, στη *Φροσύνη* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή και στην *Τασσώ* του Αχιλλέα Λεβέντη οι όροι της χρήσης της ιστορίας, αλλά και της διαπλοκής της με τη μυθοπλαστική φαντασία σ' έναν βαθμό ανατρέπονται. Στα δύο αυτά λογοτεχνικά κείμενα δεν θα μπορούσε να γίνει λόγος για πλήρη απουσία της ιστορίας από την πλοκή των υποθέσεων, καθώς το

²⁰⁶ Στέφανος Ξένος, ό.π., σελ. 2.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 67.

ιστορικό παρελθόν εξακολουθεί να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και στα δύο αυτά έργα, παρ' όλα που αρκετά συχνά φαίνεται να παραμερίζεται ή να κατέχει μία θέση λιγότερο κεντρική σε σχέση με τα προηγούμενα δύο λογοτεχνικά κείμενα, μετατοπίζοντας με τον τρόπο αυτό το ενδιαφέρον από την ιστορική πραγματικότητα στην ίδια την πλοκή της υπόθεσης των έργων.

Ένα πρώτο κοινό στοιχείο που διαπιστώνεται τόσο στη *Φροσύνη* του Ραγκαβή όσο και στην *Τασσό* του Λεβέντη αποτελεί το γεγονός ότι κανένας από τους δύο συγγραφείς δεν επιχειρεί να αποδείξει την ιστορική του ακρίβεια ούτε και να προβάλλει με επιστημονικά έγκυρο τρόπο την ιστορική πραγματικότητα της εποχής μέσα στην οποία τοποθετεί την πλοκή του έργου. Το στοιχείο αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι κανένας από τους δύο συγγραφείς δεν χρησιμοποιεί παρακειμενικούς δείκτες με ιστορικές πληροφορίες, όπως συνέβη με τα κείμενα των Αριστοτέλη Βαλαωρίτη και Στέφανου Ξένου, αλλά ούτε διαπιστώνεται και οποιαδήποτε αναφορά στις ιστοριογραφικές πηγές από τις οποίες αντλούν πληροφορίες. Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι εξαίρεση αποτελεί η *Τασσό* του Αχιλλέα Λεβέντη στο πλαίσιο της οποίας ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ελάχιστες υποσημειώσεις ειδικά όταν αναφέρεται σε αμιγώς ιστορικά ζητήματα, τοποθετείται σχετικά με αυτά και μέσα από τις υποσημειώσεις υποστηρίζει ιστορικά και τεκμηριώνει επιστημονικά τις θέσεις που εκφράζει. Παρ' όλα αυτά, οι ελάχιστες υποσημειώσεις του Λεβέντη αν και μαρτυρούν την επιθυμία του συγγραφέα να συνδέσει την ηρωίδα του με τα προεπαναστατικά χρόνια σε καμία περίπτωση δεν αποδεικνύουν την εμμονή του να προβάλλει την ιστορική εγκυρότητα του κειμένου του, όπως συνέβη στις περιπτώσεις του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη και του Στέφανου Ξένου.

Ο Αχιλλέας Λεβέντης, επιλέγοντας να χρησιμοποιήσει ένα πλαστό πρωταγωνιστικό πρόσωπο διανθίζει τη διήγησή του με τα πραγματικά πρόσωπα του Αλή πασά, της Χαινίτσας και του Μπέη Χουρσίτ; ενώ η πλοκή της υπόθεσης του έργου του στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη μυθοπλαστική φαντασία του συγγραφέα, καθώς τα ιστορικά γεγονότα των ύστερων χρόνων της Τουρκοκρατίας εμπλουτίζουν το κείμενο, χωρίς όμως να δίνεται σε αυτά η προτεραιότητα και η έμφαση που παρατηρήθηκε στις περιπτώσεις του Βαλαωρίτη και του Ξένου. Στο κείμενο του Λεβέντη παρατηρείται ότι το ιστορικό παρελθόν χρησιμοποιείται τόσο ως χρονικό πλαίσιο της ιστορίας της νεαρής Τασσώς όσο και ως ιδεολογικό πλαίσιο που τοποθετεί «εθνικά» την ηρωίδα και τον Μουσταφά σε δύο αντιτιθέμενους πόλους, «στον ιδεατό χριστιανικό κόσμο του παραδείσου και της κόλασης».²⁰⁸ Στο κείμενο του

²⁰⁸ Αχιλλέας Λεβέντης, ό.π., σελ. 20.

Λεβέντηπροτεραιότητα δίνεται στην ψυχογράφιση της ηρωίδας και στην περιγραφή της εσωτερικής της δράσης μέσα από την βίωση μίας συνεχούς σύγκρουσης συναισθημάτων και σκέψεων που σχετίζεται με τις «εθνικές» και «αντεθνικές» επιλογές. Με τον τρόπο αυτό, όπως σχετικά επισημαίνει η Αθηνά Βογιατζόγλου «χάριν στις ψυχογραφικές ικανότητες του Λεβέντη ξεφεύγει από τη συμβατικότητα, υπερβαίνει την προφανή ιδεολογική του στόχευση και μετατρέπεται σε ένα πλούσιο σε εσωτερικές συγκρούσεις Bildungsroman. Αν και δεν αποτελεί αστικό μυθιστόρημα, ούτε ασκεί κριτική στα κακώς κείμενα της εποχής της, η Τασσώ σηματοδοτεί και αυτή, με τον ψυχογραφικό ρεαλισμό της, τις απαρχές μιας ρεαλιστικής συνείδησης στη νεοελληνική πεζογραφία».²⁰⁹

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το κείμενο της *Τασσώ*ς μαρτυρά τις αντιλήψεις του συγγραφέα του για την ιστορία και τα ιστορικά γεγονότα, συνδέοντας ιδεολογικά την εποχή στο πλαίσιο της οποίας τοποθετεί την πλοκή του έργου του με την εποχή στην οποία το γράφει. Πρώτα απ' όλα ο Λεβέντης περιγράφει την περίοδο της τυραννίας του Αλή στην Ήπειρο, ιστορική περίοδο στην οποία εξελίσσεται η πλοκή του μυθιστορήματος με τα μελανότερα χρώματα. Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα στο οποίο ο Λεβέντης αναφέρει συγκεκριμένα:

Την Ήπειρον και σχεδόν άπασαν την λοιπήν Ελλάδα εδιοίκει ο εκ του Τεπελενίου Βεζύρης Αλής. [...] Αυτόν ουδέν κατά την διάρκειαν του βίου του εσεβάσθη, ουδενός εφείσθη οσάκις επρόκειτο να κορεσθή και το ελάχιστον πάθος του. Η ιδιοκτησία, η τιμή, η ζωή, η φιλία, το φίλτρον ή ο έρωσ, η θλίψις, ο πόνος ή η αγωνία, τα πάντα κατεπατήθησαν ή εβεβηλώθησαν παρ' αυτού. Σύνταγμα του υπήρξεν ο τρόμος ή η διαφθορά, και νόμον εθεώρει την άλογον θέλησίν του. Υπό τοιούτον άρχοντα το παν εξηχρειώθη, καθόσον συνταράξασας τον βόρβορον, ανέσυρε τα καθάρματα, άτινα δίδασκον ή μάλλον επέβαλλον την κακουργίαν αντί της αρετής».²¹⁰

Το ίδιο μελανά, όμως είναι και τα χρώματα με τα οποία περιγράφει ο συγγραφέας τη στάση της Δύσης απέναντι στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, όπως φαίνεται αμέσως πιο κάτω:

²⁰⁹ Αχιλλέας Λεβέντης, ό.π., σελ. 29.

²¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 42.

*Άρα γε σεις τα σοφά και ισχυρά της Δύσεως έθνη
δεν αφήκατε κηλίδα τινα επί του δέκατου ένατου αιώνας
(δι' ον οι μεταγενέστεροί σας θα εγκαυχώνται ως δι'
αιώνα προγονικής αυτών ευκλείας), ουχί μόνον ως
επιτρέψαντα παρά τα φώτα υμών τοιαύτα τερατώδη
κοινωνικά γεγονότα, αλλ' υποστηρίζαντα και επαινέ-
σανατα πολλάκις τον αυτουργόν, ένεκεν πολιτικών δήθεν
συμφερόντων σας!*²¹¹

Το σημείο αυτό, που μαζί με το παραπάνω απόσπασμα αποτελεί μία από τις ελάχιστες άμεσες τοποθετήσεις του συγγραφέα για το ιστορικό παρελθόν δεν επισημαίνεται μόνο ο αρνητισμός του συγγραφέα απέναντι στον κατακτητή, αλλά επιπλέον και απέναντι στη Δύση που κατά τη γνώμη του επέτρεψε τη διαιώνιση της τυραννίας. Οι αντιλήψεις που εκφράζει ο Αχιλλέας Λεβέντης μέσα από την *Τασσώ* ευθυγραμμίζονται με το περιεχόμενο των τεσσάρων πολιτικοποιημένων ποιημάτων του, στο πλαίσιο των οποίων εκφράζεται απερίφραστα ο αντιδυτικισμός του, αλλά και η πεποίθηση ότι η χώρα θα πρέπει να βγει από το καθεστώς της διπλής τυραννίας που επιβάλλεται τόσο από τη Δύση όσο και από την Ανατολή για να κατακτήσει την παλιά «εθνική» της αίγλη. Με τον τρόπο αυτό η προσδοκία της «εθνικής αναγέννησης» της Ελλάδας εκφράζεται και πάλι μέσα από τη θεματοποίηση του ιστορικού παρελθόντος, αυτή τη φορά όχι μέσα από την προβολή του ένδοξου ηρωικού παρελθόντος κατά το οποίο συντελέστηκε η νίκη του ελληνισμού και της Ορθοδοξίας κατά του κατακτητή, όπως συνέβη στα κείμενα του Βαλαωρίτη και του Ξένου, αλλά μέσα από την έκφραση του σκεπτικισμού του συγγραφέα σχετικά με την πραγματοποίηση του μεγαλοϊδεατικού του οράματος.

Τέλος, ο συγγραφέας της *Φροσύνης* μακριά από την πρόθεση του Βαλαωρίτη και του Ξένου να ιστοριοποιήσουν τα κείμενά τους θολώνοντας τα όρια μεταξύ της ιστορίας και της μυθοπλασίας, αλλά και από την περίπτωση του Λεβέντη που χρησιμοποιεί την ιστορία ως

²¹¹ Αχιλλέας Λεβέντης, ό.π., σελ.43.

χρονικό και ιδεολογικό πλαίσιο του έργου του, διαπιστώνεται ότι παραποιεί ή παραλλάσσει τα ιστορικά γεγονότα και τα πρόσωπα για χάρη της μυθοπλαστικής φαντασίας και της οικονομίας του έργου. Η πρόθεση αυτή αρχίζει να γίνεται αντιληπτή ήδη πριν από την πρώτη σκηνή του έμμετρου δράματος, καθώς ο συγγραφέας παρουσιάζοντας τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα περιγράφει την ηρωίδα του έργου του, τη Φροσύνη ως νεαρή παρθένο και τον Μουχτάρ ως νέο που βρίσκεται σε εφηβική ηλικία επίσης. Στην πλοκή του έργου η ιστορικότητα των προσώπων και των γεγονότων συνεχίζει να καταλύεται από τον συγγραφέα, καθώς η ηρωίδα παρουσιάζεται να έχει ανατραφεί από την πρώτη σύζυγο του Αλή πασά, την Εμινέ στο παλάτι. Μάλιστα στην εκδοχή της *Φροσύνης* του Ραγκαβή αποκαλύπτεται ότι η ηρωίδα αντλεί την καταγωγή της από το Γαρδίκι και πατέρας της εμφανίζεται ο ιερέας Μελέτιος, ο οποίος την παρέδωσε στην Εμινέ λίγο μετά το θάνατο της μητέρας της κατά την επίθεση των Τούρκων στη γενέτειρά τους. Παράλληλα, ο Μουχτάρ εμφανίζεται να έχει ανατραφεί από χριστιανή και παρουσιάζεται να σέβεται τόσο τη χριστιανική θρησκεία όσο και το γένος της Ελληνίδας αγαπημένης του, ενώ επιπλέον παρουσιάζεται ως το αντικείμενο του πόθου της Χαϊνίτσας, αδελφής του πατέρα του, η οποία μάλιστα του προτείνει να ανατρέψουν την εξουσία του Αλή, καταλαμβάνοντας οι δυο τους το θρόνο.

Στην περίπτωση αυτή, το γεγονός ότι ο συγγραφέας παρ' όλο που χρησιμοποιεί ιστορικά πρόσωπα ως χαρακτήρες του έργου του αποφασίζει να τους παραλλάξει σημαντικά οφείλεται στην προτεραιότητα που δίνεται στο ρομαντικό αισθητικό πρόγραμμα έναντι της διατήρησης της ιστορικής εγκυρότητας των γεγονότων. Όπως υποστηρίχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας, ο Ραγκαβής καταλύει τις δομές του χώρου και του χρόνου, όπως συμβαίνει με τους ρομαντικούς συγγραφείς δραματικών κειμένων, κάτι που αποδεικνύεται μέσα από τον φανταστικό διάλογο του συγγραφέα με ένα φιλικό του πρόσωπο μέσα από τον οποίο δομείται και το «Προοίμιο» του δράματος. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, επισημαίνεται ότι «Αι δύο έτεροι, η του τόπου και χρόνου, συντελούσι ίσως κατά τι του δράματος την ομοιαλήθειαν και την σκηνικήν απάτην», καθιστώντας σαφές το γεγονός ότι η ιστορικότητα του κειμένου δεν προκρίνει τη «φαντασία του θεατού» στην οποία δίνει προτεραιότητα ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής.²¹² Άλλωστε, η πρόκριση της ρομαντικής φαντασίας από την ιστορικότητα αποδεικνύεται μέσα από τα λεγόμενα του ίδιου του ποιητή που αναφέρει ότι «η ποίησις [...] είναι εξόχως ηθοποιητική και διαγραφική χαρακτήρων και ατομικών παθών και

²¹² Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Άπαντα τα φιλολογικά*, ό.π., σελ. 232.

αισθημάτων».²¹³ Στόχος του συγγραφέα, όπως άλλωστε τονίζεται και στο πρόλογο του έμμετρου δραματικού του έργου αποτελεί η δημιουργία νεοελληνικής φιλολογίας και η καλλιέργεια λογοτεχνικής παραγωγής ανάλογης με αυτής των προγόνων του έθνους. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις ο νεαρός Ραγκαβής όταν γράφει το κείμενο δεν αποσκοπεί στην καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης αποκλειστικά με την έννοια που το θέτουν οι δύο προηγούμενοι ρομαντικοί συγγραφείς, αλλά προσδοκά κυρίως στην καλλιέργεια της εθνικής λογοτεχνικής συνείδησης.

Μέσα από την εξέταση των τρόπων με τους οποίους αξιοποιείται το ιστορικό παρελθόν από τους τέσσερις ρομαντικούς συγγραφείς ολοκληρώνεται η σκιαγράφηση της ιδεολογικής λειτουργίας μέσα στην οποία εγγράφεται η σχέση του φύλου με το έθνος στα κείμενα που μας απασχολούν τόσο στο επίπεδο της εθνικής ιδεολογίας κάτω από την κοινή προοπτική της οποίας εντάσσονται τα τέσσερα λογοτεχνικά κείμενα όσο και στο πλαίσιο που θέτει ξεχωριστά ο κάθε συγγραφέας μέσα από το έργο του. Με τον τρόπο αυτό διαπιστώνεται ότι η ιστορία σε κάθε περίπτωση παραμένει παρούσα μέσα στα κείμενα, επιτελώντας πολλαπλές λειτουργίες, καθώς σ' ένα πρώτο επίπεδο αποτελεί το κατάλληλο πεδίο επάνω στο οποίο οικοδομείται η ιδεολογική ανάγνωση των συλλογικών αναπαραστάσεων του «εθνικού εαυτού» και του «αντεθνικού άλλου» κάτω από την προοπτική του έθνους. Υπό αυτή την έννοια οι έμφυλες αναπαραστάσεις των ηρωίδων που εμπίπτουν στην ίδια εθνική συλλογική ταυτότητα, νοηματοδοτούμενες από ένα ιστορικά γνώριμο πλαίσιο μετατρέπονται σε καταστατικές μορφές της εθνικής συνείδησης. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, οι διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους οι τέσσερις συγγραφείς διαχειρίζονται το ιστορικό παρελθόν, αλλά και οι διαφορετικοί λόγοι που υπαγορεύουν σε κάθε περίπτωση την προβολή του στο παρόν, συγκεκριμενοποιούν τις «εθνικές διεκδικήσεις» στις οποίες αποβλέπει ο κάθε συγγραφέας, αιτιολογώντας τα διαφορετικά συμφραζόμενα μέσα στα οποία τίθεται η σχέση του φύλου με το έθνος στην κάθε περίπτωση και αναδεικνύοντας έναν διαφορετικό τύπο Ελληνίδας ηρωίδας κάθε φορά που ανταποκρίνεται στις διαφορετικές πτυχές της εθνικής ιδεολογίας ή ορθότερα στις διαφορετικές οπτικές που επιβάλλουν την αποκρυστάλλωσή της.

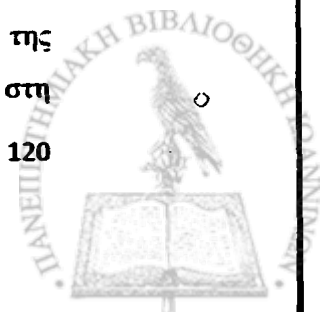
²¹³ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ό.π.

Επιλογές

Στην παρούσα εργασία η σχέση του φύλου με το έθνος εξετάστηκε συγκριτικά μέσα από τη μελέτη της λειτουργίας των γυναικείων πρωταγωνιστικών προσώπων στα ρομαντικά λογοτεχνικά κείμενα των Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, Αχλλέα Λεβέντη και Στέφανου Ξένου που γράφονται και εκδίδονται κάτω από το κοινό αίτημα της κατασκευής και της αποκρυστάλλωσης της εθνικής ιδεολογίας που κυριαρχεί στον ελληνικό 19^ο αιώνα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η σχέση του φύλου με το έθνος στα κείμενα που μας απασχόλησαν προσεγγίστηκε με βάση την διπλή εγγραφή της στα πεδία της λογοτεχνίας και της ιδεολογίας, επιχειρώντας με αυτόν τον τρόπο τη σκιαγράφηση της πορείας μίας θεματικής που χρησιμοποιήθηκε ευρέως στο λογοτεχνικό πεδίο μέσα από την προοπτική του «εθνοσυμβολισμού» με σκοπό να καθιερώσει και να αναπαράξει τον «εθνικό μύθο». Σ' ένα πρώτο επίπεδο καταδείχθηκαν τα κοινά χαρακτηριστικά των κειμένων που κανονικοποιούν τη σχέση μεταξύ των έμφυλων αναπαραστάσεων των ρομαντικών ηρωίδων και της έννοιας του «έθνους» και την ανάγουν σε «εθνοσυμβολιστική» πρακτική που αποσκοπεί στην καλλιέργεια της εθνικής ιδεολογίας μέσα από την προβολή του γυναικείου σώματος ως μεταφορά του εθνικού σώματος. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο προσδιορίστηκε το ειδικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο καθ' ένας από τους ρομαντικούς συγγραφείς τοποθετεί τη σχέση αυτή, αποκαλύπτοντας τους λόγους της ενασχόλησής τους με το πεδίο της «εθνικής λογοτεχνίας» και διαφωτίζοντας τις στοχεύσεις που ικανοποιεί στην κάθε περίπτωση η πραγμάτευση της σχέσης του φύλου με το έθνος.

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μελετήθηκε ο τρόπος με τον οποίο συμπλέκονται οι έννοιες του «φύλου» και του «έθνους» στα ρομαντικά λογοτεχνικά κείμενα που μας απασχόλησαν, αποδεικνύοντας ότι οι έμφυλες αναπαραστάσεις των ηρωίδων και στις τέσσερις περιπτώσεις διαμεσολαβούνται τόσο από την εθνική ταυτότητα όσο και από τη θρησκευτική συλλογικότητα στην οποία εντάσσονται, χαρακτηριστικά που συναποτελούν το στοιχείο της «ελληνικότητάς» τους. Η εμφατική προβολή της «ελληνικότητας» των ρομαντικών ηρωίδων, ευθύς εξ αρχής τοποθετεί τις έμφυλες αναπαραστάσεις τους στο πλαίσιο ενός ευρύτερου λογοτεχνικού τύπου Ελληνίδας ηρωίδας θετικά φορτισμένου και με διακριτά χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Με τον τρόπο αυτό, ο λογοτεχνικός τύπος της Ελληνίδας ηρωίδας συνδέεται άρρηκτα με την έννοια της φυλής, καθώς προσδιορίζεται από τα χαρακτηριστικά που οριοθετούν διαχρονικά την ύπαρξή της, την ελληνική γλώσσα, την πίστη στην Ορθοδοξία και την ένταξη στην ίδια εθνική ομάδα. Η πρόθεση της «εθνοκοποίησης» των τεσσάρων ρομαντικών ηρωίδων αποδεικνύεται πιο εμφατικά στη

συνέχεια, μέσα από τη σύνδεση των έμφυλων αναπαραστάσεών τους με τις έννοιες της διατήρησης της συνέχειας και της καθαρότητάς της φυλής, καθιστώντας περισσότερο εμφανή την προσπάθεια της αναγωγής τους σε βιολογικούς και πολιτισμικούς φορείς αναπαραγωγής του έθνους. Μάλιστα, η τοποθέτηση της δράσης των γυναικείων πρωταγωνιστικών προσώπων στο πρόσφατο ιστορικό παρελθόν επιβεβαιώνει την πρόθεση της προβολής τους με την μορφή των ιδεολογικών προγόνων του έθνους, αποσκοπώντας όχι απλώς στην εξύμνηση του παρελθόντος, αλλά κυρίως στην δημιουργία της εθνικής ιδεολογίας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους μέσα από τη χρήση παραδειγμάτων από το πρόσφατο ηρωικό παρελθόν που συμβάλλουν κατά μία έννοια στη σύνθεση του μύθου της ιστορικής, εθνικής και πολιτισμικής γενεαλογίας του.

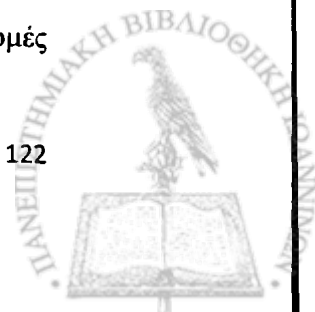
Προς την ίδια κατεύθυνση, η αξιοποίηση των μοτίβων και των συμβόλων του ρομαντικού λογοτεχνικού κανόνα συναινεί όχι μόνο προς την κανονικοποίηση ενός συγκεκριμένου λογοτεχνικού τύπου της Ελληνίδας ηρωίδας, αλλά επιπλέον προς την αναγωγή του τύπου αυτού σε συλλογικότητες που εμπίπτουν στις κατηγορίες των έμφυλων, εθνικών και θρησκευτικών συλλογικών αναπαραστάσεων. Με τον τρόπο αυτό, ο ρομαντικός λογοτεχνικός κανόνας αξιοποιείται για να «εθνικοποιησει» το ρομαντικό μοτίβο του έρωτα, με την έννοια ότι η ερωτική επιθυμία στα υπό εξέταση λογοτεχνικά έργα λαμβάνει την μορφή της πολιτισμικής αναπαραστάσης, καθώς και στις τέσσερις περιπτώσεις που εξετάζονται θεματοποιείται η σχέση του «εθνικού εαυτού» που αντιπροσωπεύεται από τις αναπαραστάσεις των Ελληνίδων ηρωίδων με τον «αντεθνικό άλλο» που εκπροσωπείται κατά κανόνα από τις ανδρικές μορφές των «Τούρκων». Μάλιστα στο βαθμό που η πλειοψηφία των «Τούρκων» παρουσιάζεται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και με αρνητική φόρτιση στο πλαίσιο των κειμένων συμπεραίνεται ότι οι «Τούρκοι» συνιστούν έναν λογοτεχνικό τύπο, ανάλογο με τον τύπο της Ελληνίδας ηρωίδας, έναν χαρακτήρα που έχει δημιουργηθεί για να αναδείξει και να προσδιορίσει περεταίρω τον «εθνικό εαυτό». Άλλωστε, η αντιπαράθεση του «εθνικού εαυτού» με τον «αντεθνικό άλλο» καθίσταται περισσότερο σαφής όταν διεξάγεται μέσα από το πεδίο της ερωτικής επιθυμίας, πεδίο μέσα από το οποίο η ερωτική επιθυμία των ηρωίδων υπόκειται σε απαγορεύσεις που σχετίζονται με τα φυλετικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά του «άλλου», τα οποία καθιστούν τη σχέση απαγορευτική, τοποθετώντας με αυτόν τον τρόπο τις γυναικείες πρωταγωνιστικές μορφές των κειμένων μέσα στα απαραβίαστα όρια του έθνους και της φυλής που εγγυώνται την «εθνική τους καθαρότητα». Ακόμα και όταν οι ηρωίδες ενδίδουν στην ερωτική επιθυμία, συνάπτοντας σχέση με τον

«άλλο», η σχέση αυτή είναι καταδικασμένη να αποτύχει και οι ίδιες είτε οδηγούνται στο θάνατο είτε στη στέρηση της ευτυχίας τους, επιβεβαιώνοντας .

Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζεται η δράση της κάθε γυναικείας πρωταγωνιστικής μορφής στα κείμενα, όπως ακριβώς και ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάστηκαν τα σχήματα αναπαράστασής τους οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η κάθε μία από τις έμφυλες αναπαραστάσεις δημιουργήθηκε από τους ρομαντικούς συγγραφείς κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις και με σκοπό να επιτελέσει διαφορετικές λειτουργίες στην κάθε περίπτωση. Με άλλα λόγια συμπεραίνεται ότι αν και το γυναικείο φύλο στο πλαίσιο των τεσσάρων ρομαντικών λογοτεχνικών κειμένων λειτουργεί κάτω από την ίδια «εθνοσυμβολιστική» προοπτική, ο κάθε συγγραφέας θέτει την έμφυλη κατασκευή της ηρωίδας του μέσα σε ένα διαφορετικό πλαίσιο που ανταποκρίνεται τόσο στο ιδεολογικοπολιτικό του πρόγραμμα όσο και στις λογοτεχνικές του στοχεύσεις. Υπό αυτή την έννοια, το θέμα της σχέσης του φύλου με το έθνος αποκτά διαφορετική διάσταση σε κάθε κείμενο, καθώς το είδος της θηλυκότητας που επιλέγεται κάθε φορά να προβληθεί διαμορφώνει ένα ξεχωριστό πεδίο γραφής και ανάγνωσης μέσα στο οποίο τοποθετεί ο κάθε συγγραφέας το ζήτημα της εθνικής ιδεολογίας. Το ζήτημα αυτό τίθεται σε όλες τις επιμέρους ενότητες της εργασίας, καθώς παράλληλα με την εξέταση των έμφυλων αναπαραστάσεων που κανονικοποιούνται κάτω από την προοπτική του «έθνους» καταδείχθηκαν όλα εκείνα τα στοιχεία που διαφοροποιούν τα έργα και προσδίδουν διαφορετική υπόσταση στην κάθε αφήγηση.

Για την ακρίβεια διαπιστώνεται ότι πρόκειται για τέσσερις διαφορετικούς συγγραφείς οι οποίοι διαχειρίζονται με διαφορετικό τρόπο το ζήτημα του έθνους και της εθνικής ιδεολογίας, στοιχείο που αποδεικνύεται τόσο μέσα από τα διαφορετικά λογοτεχνικά είδη που επιλέγουν να προβάλλουν τις ιστορίες των ηρωίδων τους όσο και μέσα από τα διαφορετικά συμφραζόμενα εντός των οποίων τοποθετούν τους λογοτεχνικούς τους χαρακτήρες. Με άλλα λόγια διαπιστώνεται ότι κάτω από την προοπτική σύνδεσης του φύλου με το έθνος ο κάθε ρομαντικός συγγραφέας προσδίδει μία συγκεκριμένη μορφή θηλυκότητας στην ηρωίδα του, η οποία διαφοροποιείται περισσότερο ή λιγότερο σε κάθε περίπτωση και σίγουρα συνάδει με τις στοχεύσεις του και ανταποκρίνεται στο ιδεολογικό πρόγραμμά του. Προς αυτή την κατεύθυνση η Μαίρη Μικέ υπογραμμίζει ότι «αν θεωρήσουμε ότι η θηλυκότητα είναι μια κατασκευή που υπακούει σε ταξικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά μοντέλα, τότε θα πρέπει να δούμε ποιο είδος θηλυκότητας κατασκευάζεται και ποιες ιδεολογικές υποδομές

υποκρύπτονται πίσω από την επιλογή αυτή».²¹⁴ Η συγκριτική εξέταση των έμφυλων αναπαραστάσεων των ρομαντικών ηρωίδων που κανονικοποιούνται κάτω από το αίτημα διαμόρφωσης της εθνικής ιδεολογίας, αλλά και η ανάδειξη των διαφορετικών προσεγγίσεων που επιβάλλει η οπτική του κάθε συγγραφέα οδηγούν στην κατάδειξη ενός συγκεκριμένου πλαισίου μέσα στο οποίο ο καθ' ένας από αυτούς τις τοποθετεί, σκιαγραφώντας μέσα από τον καθορισμό του είδους της θηλυκότητας που ενσαρκώνει η κάθε ηρωίδα το πεδίο και την προοπτική της γραφής του δημιουργού της.

Στην περίπτωση της *Κυρά Φροσύνης*, ο Αστέριος Αργυρίου υποστηρίζει ότι ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης «θέλει την Φροσύνη μάρτυρα-θα το έλεγα ακριβέστερα νεομάρτυρα-και σαν τέτοια προσπαθεί να την παρουσιάσει στο ποίημα».²¹⁵ Μάλιστα, συγκρίνοντας την ποιητική σύνθεση του Βαλαωρίτη με μαρτυρολόγια και με νέα μαρτυρολόγια ο Αργυρίου εντοπίζει αρκετές ομοιότητες μεταξύ της *Κυρά Φροσύνης* και των κειμένων αυτών. Ωστόσο, οι ομοιότητες που διαπιστώνονται θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μάλλον επιδερμικές, καθώς ανιχνεύονται κυρίως στη δομή του κειμένου, χωρίς όμως να παρατηρούνται και στο περιεχόμενό του. Συγκεκριμένα, αν και επισημαίνεται ότι «συγκρίνοντας το κείμενο της *Κυρά Φροσύνης* με μαρτυρολογικά και νέα μαρτυρολογικά κείμενα, διαπιστώνουμε κατά πρώτο λόγο ότι ο Βαλαωρίτης ακολουθεί σχεδόν πιστά τη δομή των κειμένων αυτών» ουσιαστικά συμπεραίνεται ότι «ο Βαλαωρίτης δεν κατορθώνει να διεισδύσει στο βαθύτερο περιεχόμενο των μαρτυρολογίων από άποψη θεολογική και μαρτυρολογική» με την έννοια ότι «ο ποιητής στέκεται πολύ μακριά από το βαθύ θρησκευτικό πνεύμα και από την έντονη πνευματικότητα των μαρτυρολογίων».²¹⁶ Για την ακρίβεια, στην *Κυρά Φροσύνη* του Βαλαωρίτη, όπως καταδείχθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, η Ορδόδοξη πίστη και ο Χριστιανισμός αποτελούν μόνο μία πτυχή της «ελληνικότητας» της ηρωίδας, «μία από τις συνιστώσες του Γένους των Ελλήνων», όπως το θέτει ο Αργυρίου.²¹⁷ Η παρατήρηση αυτή καθίσταται αντλήσιμη μέσα από την υπόθεση της ποιητικής σύνθεσης στο πλαίσιο της οποίας η σύναψη ερωτική σχέσης της ηρωίδας με τον Μουχτάρ δεν συνιστά μονομερή προδοσία της χριστιανικής της πίστης, αλλά συνολική προδοσία της «ελληνικότητάς» της και του έθνους της. Κάτω από την ίδια προοπτική, η μετάνοια της Φροσύνης δεν έγκειται στην προδοσία της

²¹⁴ Μαίρη Μυε, ό.π., σελ. 23.

²¹⁵ Αστέριος Αργυρίου, *Η Μεγάλη Ιδέα στο έργο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη*, ό. π., σελ. 144. Βλ. και Αστέριος Αργυρίου, «Η Κυρά Φροσύνη του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, νεομάρτυρς» στο *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, ΚΓ' (2004), σελ. 29-45 και Α. Αργυρίου, «Donna Frosini di Aristotelis Valaoritidis, una neomartyre» στο *La presenza femminile nella letteratura neogreca. Atti del VI Convegno Nazionale di Studi Neogreci (a cura di A. Proiou-A. Armati)*, Roma, Università di Roma «La Sapienza», 2003, σελ. 109-125.

²¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 157.

²¹⁷ Στο ίδιο.

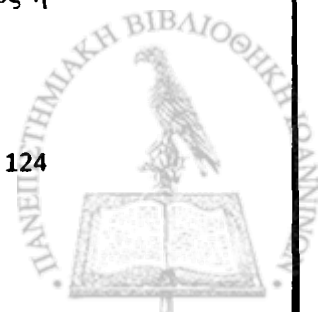

πίστης της, αλλά στην προδοσία της εθνικής της ταυτότητας, καθώς στην περίπτωση της το εθνικό σώμα υποτάχθηκε στον αλλόθρησκο. Αλλά και στο τέλος του ποιήματος, ο θάνατος της ηρωίδας δεν προβάλλεται ως εξύλευση από την προδοσία της χριστιανικής της πίστης, καθώς επιτελεί τη διπλή λειτουργία του εξαγνισμού της από την προδοσία του έθνους και της ηρωοποίησής της, αποτελώντας το τίμημα της απόρριψης του Αλή.

Μέσα από τα παραπάνω στοιχεία εξάγεται ως συμπέρασμα ότι η Φροσύνη στην ποιητική σύνθεση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη προσλαμβάνει τη μορφή της «εθνομάρτυρος» με την έννοια ότι ο θρησκευτικός προσανατολισμός του κειμένου σχετίζεται με την πτυχή του έθνους και της «ελληνικότητας» με βάση την οποία παρουσιάζεται και η ηρωίδα της ποιητικής σύνθεσης. Στο σημείο αυτό δεν αμφισβητείται η πρόθεση του Βαλαωρίτη να παρουσιάσει τη Φροσύνη με όρους «εθνικής» ηρωίδας, αλλά η επιτυχία του εγχειρήματός του να παρουσιάσει μέσα από την *Κυρά Φροσύνη* την προσωπογραφία μίας γυναικείας ηρωικής μορφής. Η επιτυχημένη απόδοση της Φροσύνης ως «μάρτυρος» εν πολλοίς αμφισβητείται από την κριτική, καθώς από τη μία πλευρά υποστηρίζεται ότι ο θάνατός της δεν αποτελεί ένδειξη ηρωισμού που εκδηλώνεται ευθύς εξ αρχής εναντίον του εχθρού, αλλά προκύπτει περισσότερο ως αναγκαστική επιλογή για τη λύση του αδιεξόδου στο οποίο έχει περιέλθει παρά ως προϊόν συνειδητής προσωπικής βούλησης κι από την άλλη επισημαίνεται ότι μέσα από το κείμενο του Βαλαωρίτη προβάλλεται περισσότερο η δαιμονική προσωπογραφία του Αλή παρά η ηρωικότητα της Φροσύνης. Στις αδυναμίες αυτές οφείλεται ίσως η άποψη που εκφράζει ο ποιητής στην επιστολή που απευθύνει προς τον Εμμανουήλ Ροΐδη, ο οποίος ανέφερε ότι θαύμαζε το κείμενο της *Κυρά Φροσύνης*. Ειδικότερα ο Βαλαωρίτης γράφει στις 3 Νοεμβρίου 1877: «Δια να σου αποδείξω δε ότι οι ποιηταί κακώς κρίνουνσι περί των ιδίων έργων, λέγω μετά παρησίας ότι δεν συμερίζομαι διόλου τον θαυμασμόν όν σου ενέπνευσε η *Κυρά Φροσύνη* [...] Φρονώ ότι, αν πέπρωται να ζήση κάτι εκ των ποιημάτων μου, δεν θα ζήση το έργον όπου προτιμάς».²¹⁸

Στην πραγματικότητα η γενναιότητα της Φροσύνης, αλλά και η ηρωική μορφή που προσλαμβάνει στην ποιητική σύνθεση του Βαλαωρίτη αναδεικνύεται κυρίως μέσα από το δαιμονικό χαρακτήρα του Αλή που παρουσιάζεται ως ο αρνητικός «αντεθνικός άλλος» ο οποίος προσδοκά με κάθε τρόπο την κατάκτηση του «εθνικού εαυτού». Μέσα σε αυτό το πλαίσιο διαπιστώνεται ότι η έντονα αρνητική παρουσίαση του «Τούρκου» αποτελεί το στοιχείο εκείνο που προσδίδει στη Φροσύνη τη διάσταση της «εθνικής ηρωίδας», καθώς η

²¹⁸ Αστέριος Αργυρίου, ό.π., σελ. 159.

τελευταία «μοιάζει γλομή, ξεθωριασμένη, σχεδόν ασύστατη» ειδικά αν συγκριθεί με τη σύνθεση της προσωπογραφίας του Αλή.²¹⁹ Η παρατήρηση αυτή αποδεικνύει όχι μόνο την κατασκευή της Φροσύνης με όρους «εθνικής» ηρωίδας και «εθνομάρτυρος», αλλά κυρίως την πρόθεση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη να κατασκευάσει μία γυναικεία ηρωική μορφή με σκοπό να αναπτύξει μέσω αυτής το «εθνικό του πιστεύω» και να δημιουργήσει ένα «εθνικό έπος» μέσα από το οποίο εκφράζεται «το θανάσιμο μίσος του ποιητή προς τον τύραννο της Ηλείρου», αλλά και ο «πατριωτικός του οίστρος».²²⁰ Με άλλα λόγια όσα καταλογίζονται ως μειονεκτήματα του κειμένου που υπονομεύουν την επιτυχημένη παρουσίαση της Φροσύνης ως «εθνομάρτυρα», ουσιαστικά αποδεικνύουν ότι η κατασκευή της έμφυλης αναπαράστασής της με όρους «εθνικής» ηρωίδας αποτελεί μόνο την αφορμή για τη σύνθεση ενός ποιήματος με καθαρά «εθνικό» και «πατριωτικό» περιεχόμενο.

Η πρόθεση αυτή του Βαλαωρίτη καθίσταται αντιληπτή τόσο μέσα από τις απόψεις που εκφράζει στα *Προλεγόμενα* της ποιητικής σύνθεσης όσο και μέσα από τη θέση που καταλαμβάνουν στο έργο του και ανδρικά ιστορικά πρόσωπα τα οποία προβάλλονται ως ηρωικές μορφές του έθνους. Στα *Προλεγόμενα* της *Κυρά Φροσύνης*, όπως έχει καταδειχθεί στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, ο Βαλαωρίτης εκφράζει την πρόθεσή του να συνθέσει ένα ποίημα με στόχο «την εξύμνησιν σημαντικού τινός γεγονότος αναγομένου εις τους ηρωικούς χρόνους» και επιχειρεί να παρουσιάσει την ηρωίδα του μέσα σε αυτό το πλαίσιο της «εθνικής» ποίησης που θέτει εξ αρχής.²²¹ Άλλωστε το ίδιο εγχείρημα επαναλαμβάνεται αρκετές φορές από τον ποιητή στο λογοτεχνικό του έργο μέσα από την θεματοποίηση πολλών ακόμα ηρωικών μορφών, όπως του Αθανάσιου Διάκου, του Σαμουήλ, του πατριάρχη Γρηγορίου του Ε', και του Δράκου οι οποίοι, ακριβώς όπως και η Φροσύνη μέσα από τον θάνατο ανάγονται σε «εθνικά» σύμβολα. Όπως επισημαίνεται «Στον Βαλαωρίτη τους ήρωες και τους μάρτυρες του Γένους ο θάνατος τους αγιάζει και τους αθανατίζει», δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο την πρόθεση της κατασκευής ενός «εθνικού μαρτυρολογίου» που επιχειρεί ο Βαλαωρίτης.²²² Στην περίπτωση του μάλιστα, το «εθνικό μαρτυρολόγιο» μέσα στο οποίο εντάσσεται και η Φροσύνη δεν δημιουργείται με γνώμονα την εξύμνηση του παρελθόντος, αλλά, όπως αναφέρθηκε, εμπίπτει στην προσδοκία της εκπλήρωσης του οράματος της Μεγάλης Ιδέας. Με τον τρόπο αυτό «ο Βαλαωρίτης βλέπει την Μεγάλη Ιδέα ως προέκταση

²¹⁹ Αστέριος Αργυρίου, ό.π., σελ. 158-159.

²²⁰ Στο ίδιο, σελ. 158.

²²¹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ό.π., σελ. 202.

²²² Γιάννης Παπαθεοδώρου, ό.π., σελ. 408.

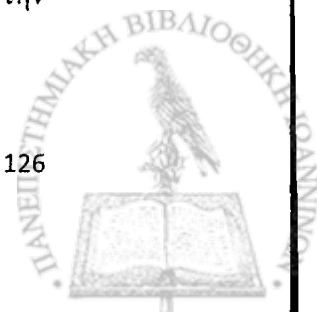

του Εικοσιένα», προκρίνοντας «το έθνος ως μία πολιτική κοινότητα θυσίας» και προσβλέποντας μέσω αυτής την «εθνική αναγέννηση».²²³

Στην ίδια υπόσταση της «εθνικής ηρωίδας» που προσπαθεί να προσδώσει ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης στην Φροσύνη οδηγεί και η παρουσίαση της Ανδρονίκης Αθανασιάδου στο ιστορικό μυθιστόρημα στου Στέφανου Ξένου. Ωστόσο, στην περίπτωση του Ξένου επιλέγεται ένα διαφορετικό είδος θηλυκότητας με βάση το οποίο παρουσιάζεται η γυναικεία πρωταγωνιστική μορφή του μυθιστορήματός του, μαρτυρώντας και σε αυτή την περίπτωση τις αξιώσεις του συγγραφέα. Η Ανδρονίκη Αθανασιάδου διαφέροντας σημαντικά από τη Φροσύνη του Βαλαωρίτη, από την αρχή ως το τέλος της αφήγησης παρουσιάζεται ως μία κατ' εξοχήν ηρωική μορφή που θυσιάζει τις προσωπικές της επιθυμίες και την ατομικότητά της στο βωμό του εθνικού αγώνα. Επομένως στη δική της περίπτωση η ηρωικότητα της γυναικείας μορφής συναρτάται ευθύς εξ αρχής με την έμφυλη αναπαράστασή της, κάτι το οποίο καθίσταται σαφές τόσο μέσα από τον τίτλο του μυθιστορήματος, όσο και από την επιλογή του ονόματος «Ανδρονίκη» που της δίνει ο δημιουργός της. Με βάση τα παραπάνω χαρακτηριστικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο Στέφανος Ξένος κατασκευάζει μία μορφή θηλυκότητας διαφορετική από αυτή που συνήθως προσδίδεται στις ρομαντικές ηρωίδες τόσο από την άποψη της έμφυλης κατασκευής που ακολουθεί το πρότυπο της αρρενωπής θηλυκότητας όσο και από την άποψη της κοινωνικής κατασκευής της γυναίκας-ηρωίδας που προασπίζει τον εαυτό της και την πατρίδα της, κατέχοντας ισάξια θέση με αυτή που κατέχει ανδρικό πρότυπο του ήρωα.

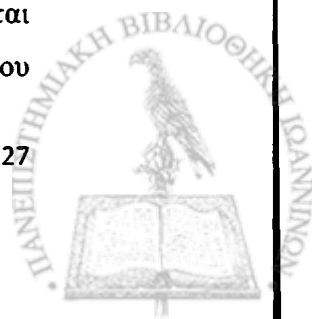
Ωστόσο, στο κείμενο του Ξένου, η ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασης δεν αποτελεί απλώς μία έμφυλη κατασκευή δυναμικής ηρωίδας, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με την ηρωίδα του Λεβέντη για την οποία γίνεται λόγος στη συνέχεια, αλλά ενσαρκώνει μία γυναικεία ηρωική μορφή αντίστοιχη των ανδρικών ηρωικών μορφών που παρουσιάζονται μέσα στο κείμενο. Για την ακρίβεια, τα χαρακτηριστικά της Ανδρονίκης συμπίπτουν με τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στους αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης με αποκορύφωμα την επιτυχή μεταμφίεσή της σε άνδρα, αλλά και την ενεργή συμμετοχή της στα γεγονότα του Αγώνα, αποδεικνύοντας ότι ο Ξένος μέσα από την έμφυλη αναπαράστασή της δομεί ένα είδος αρρενωπής θηλυκότητας που ανταποκρίνεται πλήρως στο ανδρικό πρότυπο του ήρωα. Μάλιστα, στα γεγονότα του Αγώνα η Ανδρονίκη μάχεται στο πλευρό των αγωνιστών και πολεμά ισάξια με αυτούς σε πολλαπλά επίπεδα, επιδεικνύοντας την

²²³ Γιάννης Παπαθεοδώρου, ό.π.

τόλμη και το θάρρος, την ευφυΐα και τις πολεμικές ικανότητες με βάση τα οποία παρουσιάζονται και οι ανδρικές μορφές των ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης. Προς αυτή την κατεύθυνση οδηγεί και ο ρόλος που διατηρεί η Ανδρονίκη από την αρχή ως το τέλος της αφήγησης, ο οποίος συναρτάται αποκλειστικά με αυτόν την ηρωίδα που πολεμά εναντίον των εχθρών του γένους της, καθώς η προβολή της μέσα από τον ρόλο της μνηστής του Θρασύβουλου, αλλά και της κόρης του Δημογέροντα Αθανασιάδη υποβαθμίζονται σημαντικά σε ολόκληρη την έκταση του μυθιστορήματος. Στο μεγαλύτερο μέρος του κειμένου η Ανδρονίκη σπάνια διασταυρώνεται με τον αγαπημένο της και ο πατέρας της δολοφονείται εξ αρχής, επομένως, ο Ξένος επιλέγοντας να προβάλλει το πρωταγωνιστικό πρόσωπο του έργου του όχι μέσα από το ρόλο της ερωμένης, της συζύγου ή της κόρης, αλλά σχεδόν αποκλειστικά μέσα απ' αυτόν της ηρωίδας παρουσιάζει τη μοναχική της πορεία προς τον εθνικό αγώνα και την απελευθέρωση.

Τα παραπάνω στοιχεία αποδεικνύουν ότι ο Ξένος αξιοποιώντας τα χαρακτηριστικά των ιστορικών μυθιστορημάτων και των πικαρικών περιπετειών των ηρώων τους δομεί μία γυναικεία πρωταγωνιστική μορφή που αντιστοιχεί στη δράση τους, αλλά παρουσιάζεται μέσα από την «εθνική» της διάσταση. Προς την κατεύθυνση αυτή συναινεί και η παρατήρηση ότι τα χαρακτηριστικά της αρρενωπότητας στο σχήμα αναπαράστασης της Ανδρονίκης υπερισχύουν σε σχέση με αυτά της θηλυκότητας. Μάλιστα, η θηλυκότητα της Ανδρονίκης υπερτονίζεται μόνο όσον αφορά τα χαρακτηριστικά της εξωτερικής της εμφάνισης και κυρίως μέσα από τη σύνδεσή τους με το πρότυπο της αρχαιοελληνικής ομορφιάς και ειδικότερα με τα χαρακτηριστικά των κυνηγετικών θεοτήτων και της ευφριούς Αθηνάς. Ο Ξένος μέσα από την έμφυλη αναπαράσταση της Ανδρονίκης διαπερνά τα χαρακτηριστικά της «ελληνικότητας» στη διαχρονία τους, καθώς πρόκειται για «Ελληνική καλλονή» που παρομοιάζεται με αρχαιοελληνικές θεότητες, διαθέτει κλασική παιδεία, ευφυΐα και την ίδια στιγμή το εθνικό φρόνημα και την ανδρεία των αγωνιστών του 1821. Τα στοιχεία αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Ανδρονίκη Αθανασιάδου δεν αποτελεί απλώς μία γυναικεία ηρωική μορφή της οποίας ο περιπετειώδης βίος συμπλέκεται με τα γεγονότα του Αγώνα, αλλά κατά κάποιον τρόπο μέσα από την κατασκευή του σχήματος αναπαράστασής της συμβολοποιείται και εξυψώνεται σε καταστατική μορφή του ελληνικού πνεύματος, της εθνικής συλλογικής συνείδησης που εμπεριέχει με στερεοτυπικό τρόπο τα θετικότερα χαρακτηριστικά της «ελληνικότητας» τα οποία προσδιορίζουν τον «εθνικό εαυτό» και τον διακρίνουν από τον «Τούρκο». Άλλωστε, αυτή η διάσταση της ηρωίδας ανταποκρίνεται πλήρως στην πρόθεση που εκφράζει ο Στέφανος Ξένος στο προλογικό σημείωμα του

μυθιστορήματός του να παρουσιάσει το χρονικό της απελευθέρωσης του «ελληνισμού» από τον «θνήσκοντα τύραννό του», κάτι που επιτυγχάνεται μέσα από το πρόσωπο μιας «εθνικής» ηρωίδας η ιστορία της οποία εξελίσσεται παράλληλα με το χρονικό της απελευθέρωσης του γένους. Και σε αυτή την περίπτωση, όμως, η συνάρτηση της έμφυλης αναπαράστασης με την ηρωικότητα που τοποθετείται στο ένδοξο παρελθόν ουσιαστικά υποδηλώνει τον αλυτρωτισμό του Ξένου που εκφράζεται ρητά μέσα από το μεγαλοϊδεατικό όραμα στο «εθνικό» παρόν μέσα από τη διεκδίκηση της επανάκτησης της παρελθούσας δόξας και των παρελθόντων συνόρων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως δηλώνει απερίφραστα ήδη μέσα από τον πρόλογο του έργου του.

Αν τα χαρακτηριστικά της αρρενωπής θηλυκότητας μέσα από τα οποία προβάλλεται η ηρωίδα του Στέφανου Ξένου μαρτυρούν την πρόθεση του συγγραφέα να δημιουργήσει την καθαρά ρομαντική αναπαράσταση της «εθνικής ηρωίδας», δε συμβαίνει το ίδιο με το είδος της θηλυκότητας που επιλέγει ο Αχιλλέας Λεβέντης για την δική του ηρωίδα, την Τασσώ. Παρ' όλο που οι γυναικείες πρωταγωνιστικές μορφές των κειμένων του Λεβέντη και του Ξένου μοιράζονται τόσο στην περιγραφή όσο και στη δράση τους αρκετά κοινά χαρακτηριστικά, η διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι ο Λεβέντης δεν αποσκοπεί στην παρουσίαση μίας «εθνικής» ηρωίδας, όπως ο Ξένος, αλλά στην προβολή μίας δυναμικής γυναικείας μορφής που αντιστρατεύεται το πρότυπο των ρομαντικών ηρωίδων. Πρόκειται για μία έμφυλη αναπαράσταση που διαθέτει χαρακτηριστικά ανδρικά όσο και γυναικεία, καθώς «μαζί με τις «ανδρικές» ιδιότητές της η Τασσώ συνδυάζει και τις στερεότυπες θηλυκές: την αγνότητα, τη σεμνότητα, τη μετριοφροσύνη, την ελεήμονα διάθεση, τη στοργή αλλά και την αφέλεια».²²⁴ Η κατασκευή αυτού του είδους της θηλυκότητας προκρίνει τη δράση από τον ρομαντικό θάνατο λόγω του έρωτα, όπως συναντάται στην περίπτωση της αντι-ηρωίδας Ελεωνόρας, αλλά και της καθαρά ρομαντικής Φροσύνης του Ραγκαβή, όπως καταδεικνύεται στη συνέχεια. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από την επιλογή της ηρωίδας να εκπληρώσει το χρέος απέναντι στην οικογένειά της και όχι το χρέος απέναντι στην πατρίδα. Με άλλα λόγια, η Τασσώ, όπως και η Ανδρονίκη αποτελεί μία δυναμική έμφυλη κατασκευή, αλλά επί το ρεαλιστικότερον, με την έννοια ότι πράττει συνειδητά το ηθικό της χρέος απέναντι στην οικογένειά της, προκρίνοντας την επιβίωση των γονιών της από την διαφύλαξη με κάθε κόστος της «εθνικής» της ταυτότητας.

²²⁴ Αχιλλέας Λεβέντης, ό.π., σελ. 23.

Στην απεικόνιση της θηλυκότητας που επιλέγει να προβάλλει ο Λεβέντης μέσα από την Τασσώ συμβάλλει ο «ιδιότυπος ρεαλισμός» του συγγραφέα, καθώς επιδιώκει με κριτήριο την «ψυχράν φαντασίαν» να αναπαραστήσει με ρεαλιστικό τρόπο την ενηλικίωση της ηρωίδας του που μέσα σε λίγες στιγμές περνά από την ψευδαίσθηση του ρομαντικού έρωτα στην απώλεια της αθωότητας μέσα από το φόνο κι έπειτα στην αναγκαιότητα του εξορκισμού των τύψεων για τα δεινά που επέφερε στην οικογένειά της μέσα από μία επιλογή ρεαλιστική, αλλά όχι επιθυμητή. Η ηρωίδα του Λεβέντη έχοντας πλήρη επίγνωση του «εθνικού» και του «αντεθνικού» επιλέγει το ρεαλιστικό και ο συγγραφέας με τον τρόπο αυτό υπογραμμίζει την «περιδήνηση της Τασσώς σε ένα φαύλο κύκλο τουρκικής καταπίεσης».²²⁵ Η Αθηνά Βογιατζόγλου σημειώνει σχετικά ότι «την ηρωική έξοδο του ελληνισμού από τον κύκλο αυτό οραματίζεται ο γέροντας αφηγητής της εγκιβωτισμένης ιστορίας, στη μεγαλοϊδεατική «προφητεία» του οποίου αισθάνεται κανείς ότι ακούγεται η φωνή του ίδιου του Λεβέντη».²²⁶ Συγκεκριμένα, ο γέροντας της εγκιβωτισμένης αφήγησης αναφέρει σχετικά:

ας σώζονται και τα πυρίκανστα ταύτα ερείπια ως μικρά ένδειξις της πάλις ήν το δύσμοιρον ημών γένος προ τοσούτου χρόνου υφίσταται κατά της διαφθοράς Ανατολής τε και Δύσεως· η θέα αυτών αναπτερεί την ψυχήν δια το μέλλον, προαναγγέλουσα ίσως παρομοίαν τύχην και εις τα αιματόρρυτα εγκαθιδρύματα του Ασιανού τυράννου μας. Ίσως, λέγω, καθότι τίς οίδε!... Δεν βλέπεις τον απαυδήσαντα Έλληνα συρόμενον ως ναρκοθέν ερπετόν εις τους πόδας πτυ τυράννου του!... Δεν τον βλέπεις κατασπαζόμενον την παράνομον χείραν ην δεν δύναται να δάξη! Ιδέ τον πώς γίνεται όργανον της ανοσιουργίας και της ποταπότητος. Η κοιλάς της γεννήσεώς μου βοάει απαισιώς το όνομα του δημίου της Χανδριάς, και τα εκλεκτότερα της Ηπείρου παλληκάρια δορυφορούσιν υπερηφάνως τον ανόσιν αυτών μητραλοίαν...Ναί, πάτερ μου, ίσως! Καθότι αμβιβάλλω....αμφιβάλλω...²²⁷

Παρ' όλο το μεγαλοϊδεατικό όραμα που εκφράζεται από τον γέροντα αφηγητή η ιστορία της Τασσώς, αλλά και η ίδια η έμφυλη κατασκευή της ηρωίδας παρουσιάζουν τις αμφιβολίες του

²²⁵ Αχιλλέας Λεβέντης, ό.π., σελ. 28.

²²⁶ Στο ίδιο, σελ. 28-29.

²²⁷ Στο ίδιο, σελ. 209.

συγγραφέα για το αν τελικά θα πετύχει ο ελληνισμός την πραγματική του απελευθέρωση, άποψη που εκφράζεται και μέσα από τα πολιτικά ποιήματα του Λεβέντη, προσδοκώντας από τη μία πλευρά την εκπλήρωση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας και από την άλλη πλευρά εκφράζοντας συνεχώς τις αμφιβολίες του για την επίτευξή του.

Τέλος, στο έμμετρο δραματικό έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή το είδος της θηλυκότητας που προβάλλεται σχετίζεται με την πρόθεση του συγγραφέα να καλλιεργήσει την εθνική λογοτεχνική συνείδηση της νεοελληνικής κοινωνίας, μέσα από την μεταλαμπάδευση του ευρωπαϊκού ρομαντισμού στην Ελλάδα, όπως υποδηλώνει και το προλογικό σημείωμα του έργου του. Για την ακρίβεια, στη *Φροσύνη* του Ραγκαβή γίνεται σαφέστατη διάκριση μεταξύ της οπτικής που υιοθετεί το περιβάλλον της ηρωίδας για τον αγαπημένο της και της προσωπικής άποψης της ηρωίδας γι' αυτό, καθώς η Φροσύνη προκρίνει την ατομικότητα του Μουχτάρ έναντι της συλλογικότητας στην οποία ανήκει. Η Φροσύνη του Ραγκαβή αντιμετωπίζει τον Μουχτάρ ως άτομο και όχι ως αδιάσπαστο τμήμα της συλλογικής ταυτότητας του αρνητικού «Τούρκου» γι' αυτό άλλωστε στο τέλος, λίγο πριν τη θανάτωσή της δεν μετανοεί για την πράξη της. Στο σημείο αυτό διακρίνεται καθαρά η διαφορά μεταξύ της Φροσύνης του Βαλαωρίτη που παρουσιάζεται να μετανοεί και να εξαγνίζεται από την προδοσία για να αποτελέσει εθνική ηρωίδα από τη Φροσύνη του Ραγκαβή που μέχρι τέλους δεν μετανοεί για την πράξη της, καθώς δεν την θεωρεί ούτε αμαρτία, αλλά ούτε και ένδειξη «εθνικής» προδοσίας που της καταλογίζει ο πατέρας της. Το ίδιο συμβαίνει και με τη θανάτωσή της από τον Αλή, καθώς η Φροσύνη του Ραγκαβή αρνείται την προδοσία του αγαπημένου της και επιλέγει τον ρομαντικό θάνατο, ενώ η Φροσύνη του Βαλαωρίτη παρουσιάζεται να αρνείται την πρόταση του αλλόθρησκου τυράννου και να «εθνικοποιείται» μέσω αυτής της άρνησης. Προς αυτή την κατεύθυνση οδηγεί και η εμφατική παρουσίαση του Μουχτάρ ως μίας μορφής σχεδόν εξελληνισμένης που δεν απειλεί την «ελληνικότητα» του «εθνικού εαυτού».

Παρ' όλα αυτά, όπως έχει επισημανθεί και σε προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας η ηρωίδα συντρίβεται κάτω από το βάρος της προσωπικής επιλογής. Με άλλα λόγια, η ηρωίδα του Ραγκαβή οδηγείται στο θάνατο όχι για να εξιλεωθεί, όπως επιβάλλει στην ηρωίδα του η οπτική του Βαλαωρίτη, αλλά επειδή απορρίπτει αυτό που η κοινή γνώμη αποκαλεί «εθνικό» και «αντεθνικό» κι έπειτα επειδή δεν μπορεί να αντέξει το βάρος της κοινωνικής απόρριψης για μια επιλογή που η ίδια από την αρχή ως το τέλος του κειμένου θεωρεί σωστή και την υποστηρίζει, ακόμα και οδηγούμενη στο θάνατο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο συμπεραίνεται ότι η κατασκευή της ηρωίδας του Ραγκαβή υπαγορεύεται πρώτα απ' όλα από το ρομαντικό

πρότυπο που ακολουθεί ο συγγραφέας της, όπως άλλωστε καθίσταται σαφές μέσα από τον πρόλογο του έργου που αποτελεί το πρώτο θεωρητικό κείμενο του Ρομαντισμού στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο του προτύπου αυτού προκρίνεται η ατομικότητα των ηρώων και στην περίπτωση αυτή η ατομικότητα της ηρωίδας προβάλλεται μέσα από τις επιλογές της, καθώς το ζήτημα του «εθνικού» ή «αντεθνικού» είναι αυτό που προκαλεί το προσωπικό της δράμα και την τελική της συντριβή. Πρόκειται για μία κατασκευή της θηλυκότητας που υπόκειται στην ρομαντική αντίληψη της «ατομικιστικής ζοφερής απόγνωσης» του υποκειμένου, το οποίο λόγω του αδιέξοδου έρωτα οδηγείται στον ρομαντικό θάνατο.

Μέσα από την παρατήρηση των διαφορετικών μορφών που προσλαμβάνει η θηλυκότητα σε κάθε μία από τις τέσσερις έμφυλες αναπαραστάσεις συμπεραίνεται ότι η θεματική της σχέσης του φύλου με το έθνος αποκτά διαφορετική διάσταση μέσα από την εκάστοτε αφήγηση, αναδεικνύοντας την οπτική και το πρόγραμμα του κάθε ρομαντικού συγγραφέα. Ωστόσο, η θεματοποίηση του ίδιου ζητήματος-ακόμα κι αν στην κάθε περίπτωση τίθεται με διαφορετικούς όρους-κάτω από την προοπτική της εθνικής ιδεολογίας ουσιαστικά αναδεικνύει τη στενή διασύνδεση της λογοτεχνίας με την ιδεολογία μέσα από τον καθορισμό του φύλου ως πεδίο επιτέλεσης του «εθνοσυμβολισμού». Και στις τέσσερις περιπτώσεις που μας απασχόλησαν διαπιστώθηκε η πρόθεση της διαμόρφωσης του συλλογικού αισθήματος που ανταποκρινόταν πλήρως στο αίτημα της παραγωγής και της καλλιέργειας του «εθνικού συναισθήματος» μέσα από την κατ' εξοχήν χρήση της συγκινησιακής πλευράς του λόγου η οποία επιτυγχάνεται μέσω της εξύμνησης του έθνους και ειδικότερα μέσω της αξιοποίησης του μύθου των συμβόλων και της μνήμης. Με τον τρόπο αυτό το λογοτεχνικό κείμενο συνδέει την ατομική συνείδηση με το εθνικό συλλογικό αίσθημα, συνιστώντας τον θεμέλιο λίθο της δημιουργίας του έθνους ως «πολιτισμικής κοινότητας», η οποία συνυπάρχει, αλληλεπιδρά, ισχυροποιεί και περιβάλλει ιδεολογικά την πολιτική υπόστασή του. Παράλληλα με την κατασκευή του λογοτεχνικού έργου ως αστικού προτύπου εθνικής παιδαγωγίας, ο συγγραφέας «εθνικοποιείται» μαζί με το κείμενό του, αποκτώντας τη ρομαντική διάσταση του καθοδηγητή του γένους και του έθνους. Με άλλα λόγια, η κατασκευή ενός «εθνικού κειμένου» προϋποθέτει την ιδεολογική κατασκευή του «εθνικού συγγραφέα», ρόλο που αναλαμβάνουν ευθέως ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και ο Στέφανος Ξένος μέσα από τα έργα τους και την «εθνική» τους δράση, ενώ προς αυτή την κατεύθυνση οδηγεί και η συγγραφική παραγωγή του Αχιλλέα Λεβέντη μέσα από την εμβληματική θέση που κατέχουν οι πολιτικές θέσεις του στα κείμενά του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Πρωτογενείς πηγές

Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Η Κυρά Φροσύνη, ποίημα ω και έτερον συνεκδίδεται ποιημάτων Το Σήμαντρον*, Τυπογραφείον Ερμής, Εν Κερκύρα, 1859.

- *Ποιήματα* (επιμ. Παύλος Λάμπρου), τόμ. Α', Τύποις Λ. Μηλίδου και Σ. Οικονόμου, Αθήνησι, 1868.

- *Βίος και Έργα* (επιμ. Ι.Α. Βαλαωρίτης), τόμ. Α'-Γ', εκδ. Μαρασλή, 1907.

- *Έργα* (εισ. Ηλίας Ζερβός), Φέξη, Αθήνα, 1919.

- *Έργα* (πρόλογος Αρ. Καμπάνη), τόμ. Α'-Β', Ελευθερουδάκης, Αθήνα, ²1925.

- *Έργα*, (πρόλογος Κ. Καιροφύλλα), τόμ. Α'-Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1939.

- *Τα Άπαντα* (πρόλογος Σπ. Μελά, εισαγωγή και επιμέλεια Κλ. Παράσχος), τόμ. Α'-Β', Βίβλος, Αθήνα, 1955.

Βικέλας Δημήτριος, *Η ζωή μου*, Σύλλογος Προς Δίαδοδιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα, 1908, σελ. 359-378.

Λεβέντης Αχιλλέας, «*Η Τασσώ*», *Πανδώρα*, τόμ. 9 (1858), τεύχ. 193, σελ. 8-12.

- «*Η Τασσώ*», *Πανδώρα*, τόμ. 9 (1858), τεύχ. 194, σελ. 32-35.

- *Η Τασσώ* (επιμ. Αθηνά Βογιατζόγλου), Νεφέλη, Αθήνα, 2000.

- «*Το 1860*», *Βρετανικός Αστήρ*, τόμ. Α', αρ. 18. (Πέμπτη 8 Νοεμβρίου 1860), σελ. 462.

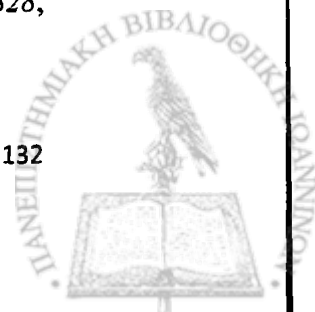
- (άτιτλο), *Βρετανικός Αστήρ*, τόμ. Α', αρ. 23 (Πέμπτη, 13 Δεκεμβρίου 1860), σελ. 571.

- «*Ελεγείον*», *Βρετανικός Αστήρ*, τόμ. Β', αρ. 46 (Πέμπτη, 23 Μαΐου 1861), σελ. 503.

- *Η Εθνοπολιτική Ελλάς του 1865*, Τυρ. Fr. Thiel, Galatz, 1865.

Ξένος Στέφανος, - *Η ηρωϊς της Ελληνικής Επανάστασεως· ήτοι Σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828*, τόμ. Α'-Β', Τύποις Βρετανικού Αστέρος, Λονδίνο, 1961.

- *Η ηρωϊς της Ελληνικής Επανάστασεως· ήτοι Σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828*, τόμ. Α'-Β', Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, τόμ. Α'-Β', Αθήνα, 1988.

-, *Η Κιβδηλεία: ήτοι μία αληθής ιστορία των ημερών μας*, Τύποις Wertheier, Λονδίνο, 1859.

Ραγκαβής Αλέξανδρος-Ρίζος, *Διάφορα ποιήματα*, τυπ. Ανδρέου Κορομηλά, Αθήναι, 1837.

-, *Δήμος και Ελένη*, Ναύπλιο, 1831.

-, *Άπαντα τα Φιλολογικά*, τόμ Γ', Αθήνα, 1874.

-, *Απομνημονεύματα*, τόμ. Α', τυπ. Γεωργίου Κασδώνη, Εν Αθήναις, 1894.

-, *Απομνημονεύματα* (πρόλογος Τάκης Καγιαλής, ευρετήρια Αγγελική Λούδη), τόμ. Α'-Β', Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999.

II. Δευτερογενείς πηγές

Αγγέλου Άλκης, «Το ρομάντσο του νεοελληνικού μυθιστορήματος» εισαγωγή στον τόμο Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής* (επιμ. Άλκης Αγγέλου), Ερμής, Αθήνα, 1989, σελ. 13-187.

Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Ο άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998.

Αποστολάκης Γιάννης, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης: αισθητική μελέτη*, χ.ό., Αθήνα, 1936.

Αράγης Γιώργος, *Η μεταβατική περίοδος της ελλαδικής ποίησης. Η σταδιακή της εξέλιξη από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους έως το 1930*, Σοκόλης, Αθήνα, 2006.

Αργυρίου Αστέριος, *Η Μεγάλη Ιδέα στο έργο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη*, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 2008.

-, «Η Κυρά Φροσύνη του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, νεομάρτυς», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, ΚΓ' (2004), σελ. 29-45.

-, «Η Μεγάλη Ιδέα στην ποίηση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη», *Revue des Etudes Neohelleniques*, 1 (2005), σελ. 85-132.

Βαγενάς Νάσος (επιμ.), *Από τον «Λέανδρο» στο «Λουκή Λάρα». Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1997.

-, «Οι αρχές της πεζογραφίας του ελληνικού κράτους» στο *Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία*, Στιγμή, Αθήνα, 1994, σελ. 187-198.

Βαλαωρίτης Ι. Α., *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης* (ομιλία στην Exposition Valaoritidel' Institut Francaisd' Athènes, 1956), *Νέα Εστία*, τόμ. ΝΓ' (1979), σελ. 361-362.

Βαλαωρίτης Νάνος (επιμ. και ανθολόγηση), *Ένας ρομαντικός*, Ερμής, Αθήνα, 1984.

Βαλέτας Γιώργος, *Το ελληνικό διήγημα. Η θεωρία και η ιστορία του*, Αθήνα, ² 1983.

-, «Εκδόσεις και σύνθεση της νεοελληνικής γραμματολογίας του Αλεξ. Ρ. Ραγκαβή», *Νέα Εστία*, τεύχ. 19 (1936), σελ. 837-842.

Βασιλείου Θ. Α. – Σταματάκης Ν., *Λεξικό των επιστημών του ανθρώπου*, Αθήνα, 1992.

Βαφόπουλος Γ. Θ., «Η ιστορική θέση του Βαλαωρίτη στην ελληνική ποίηση», *Νέα Εστία*, ΝΓ' (Χριστούγεννα 1979), σελ. 106-109.

Βογιατζόγλου Αθηνά, *Η γένεση των πατέρων. Ο Σικελιανός ως διάδοχος των εθνικών ποιητών*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2005.

Βουτουρής Παντελής, *Ως εις καθρέπτην. Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα, 1995.

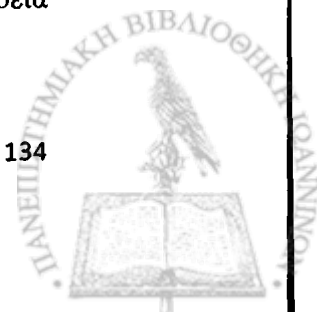
Βουτουρής Παντελής-Γεωργής Γιώργος (επιμ.), *Ο ελληνισμός τον 19^ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2006.

Γαραντούδης Ευρυπίδης, «Η λογοτεχνία 1830-1880. Η ρομαντική αντίληψη της πραγματικότητας» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 195-210.

Γεωργαντά Αθηνά, *Αιών βυρωνομανής. Ο κοσμος του Byron και η νέα ελληνική ποίηση*, Εξάντας, Αθήνα, 1992.

Γουργούρης Στάθης, *Έθνος-Όνειρο. Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας* (μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός), Κριτική, Αθήνα, 2007.

Γρηγόρης Γεράσιμος (σύνθεση-επιμέλεια), *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης· ο αρματολός της Αύρας 1824-1879· βίος, έργα, ανθολογία, κριτική, εικόνες, βιβλιογραφία*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα, 1975.

-, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ο ποιητής, ο αγωνιστής, ο άνθρωπος*, Τετράδια «Ευθύνης», αρ. 10 (1979), σελ. 65-87.

Δελβερούδη Ελίζα-Άννα, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος. Η πολιτική και το θέατρο*, Πορεία, Αθήνα, 1997.

Δημαράς Κ. Θ., *Ελληνικός ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα, 1985.

-, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα, 1988.

-, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Ίκαρος, Αθήνα, 1985.

Δημηρούλης Δημήτρης, *Ο ποιητής ως έθνος. Αισθητική και Ιδεολογία στο Γ. Σεφέρη*, Πλέθρον, Αθήνα, 1977.

-, *«Φάκελος Διονύσιος Σολωμός». Ανατομία ενός εθνικού θρίλερ*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.

Δικταίος Άρης, «Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης και η ενσάρκωση της εθνικής ιδέας» στο *Ανοιχτοί λογαριασμοί με το χρόνο*, Αθήνα, 1963, σελ. 77-103.

Ζαλοκώστας Γ., «Ολίγα παρατηρήσεις περί της ποιήσεως των Επτανησίων και μάλιστα περί των ποιημάτων του Ιουλίου Τυπάλδου και Αριστοτέλους Βαλαωρίτου», Πανδώρα, Θ' (1/7/1858), αρ. 199, σελ. 171-173.

Ζώρας Γ. Γ., «Τρία άγνωστα ποιητικά σχεδιάσματα του Αρ. Βαλαωρίτη» στο *Φιλολογικά μελετήματα*, Δόμος, Αθήνα, 1993, σελ. 125-131.

Ηλιού Φίλιππος-Πολέμη Πόπη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική περιγραφή*, τομ. Α', Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα, 2006.

Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τόμ.Γ'-Ε', Σοκόλη, Αθήνα, 1996.

Θεοτοκάς Νίκος, «Ο εθνικισμός ως δεσμευτική αρχή της κατασκευής του παρελθόντος», *Ο Πολίτης*, τεύχ. 127 (1994), σελ. 32-36.

Καγιαλής Τάκης, *«Γλόμμουθ»: Ο βικτωριανός Α. Ρ. Ραγκαβής*, Νεφέλη, Αθήνα, 1991.

Καστρινάκη Αγγέλα, «Ο ποιητής ειν' ο μεγάλος πατριώτης» στο *Ο πόλεμος του 1897. Διήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων*, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 1999, σελ. 193-214.

Καραντώνης Αντρέας, «Η ποιητική και η ποίηση του Βαλαωρίτη», *Νέα Εστία*, τχ. 1259 (Χριστούγεννα 1979), σελ. 45.

Καυκαλίδης Ζέφυρος, *Στέφανος Ξένος. Σκηνές από το δράμα του Ελληνισμού σε Ανατολή και Δύση (1822-1894)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1998.

Κόκκινος Γιώργος, «Η διασπορά του πολιτικού ρομαντισμού στην Ελλάδα. Η περίπτωση του Γεώργιου Φιλαρέτου (1848-1929)» στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα* (Επιστημονικό Συμπόσιο 12 και 13 Νοεμβρίου 1999), Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, ,σελ.

Λέκκας Παντελής, *Το παιχνίδι με το χρόνο. Εθνικισμός και νεωτερικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.

-, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα, 2006.

Λιάκος Αντώνης, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;*, Πόλις, Αθήνα, 2005.

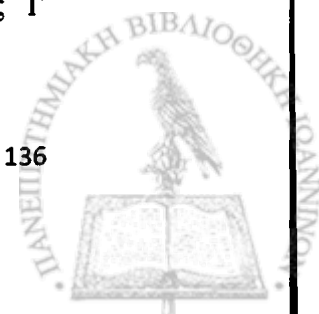
Μαστροδημήτρης Παν. Δ., «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1879):Ο ιστορικός-εθνικός ποιητής και οι θέσεις της κριτικής» στο *Μνήμη Γ.Π. Σαββίδη. Θέματα Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ερμής, 2001, σελ. 96-115.

Ματάλας Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2003.

Μήλλας Ηρακλής, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001.

Μικέ Μαίρη, *Έρως (αντ)εθνικός. Ερωτική επιθυμία και εθνική ταυτότητα τον 19^ο αιώνα*, Πόλις, Αθήνα, 2007.

-, «Λειτουργίες της ερωτικής επιθυμίας σε κείμενα του Γ. Παλαιολόγου και του Ραγκαβή» στο *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος*, Πρακτικά της Γ'

Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα ΜΝΕΣ του ΑΠΘ (3-6 Οκτωβρίου 2002), UniversityStudioPress. Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 257-268.

Μουλλάς Παναγιώτης, *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19^ο αιώνα*, Σοκόλη, Αθήνα, 1993.

-, «Εισαγωγή» στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμ. Α', Σοκόλης, Αθήνα, 1998.

-, «Ιστορικό και λαϊκό μυθιστόρημα στον 19^ο αιώνα», *Νέα Εστία*, τόμ. 158, τεύχ. 1783 (Νοέμβριος 2005), σελ. 707-724.

-, «'Δια συνοικεσίου ή δια θανάτου': ο έρωτας στο λαϊκό μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα», *Νέα Εστία*, τόμ. 160, τεύχ. 1791 (Ιούλιος-Αύγουστος 2006), σελ. 3-23.

-, «Ελληνικός 19^{ος} αιώνας: Το μυθιστόρημα στο στόχαστρο», *Νέα Εστία*, τόμ. 157, τεύχ. 1779 (Ιούνιος 2005), σελ. 981-1000.

-, «1845: Ένα έτος σταθμός», *Κονδυλοφόρος*, τεύχ. 3 (2004), σελ. 11-26.

Μπαλιμπάρ Ετιέν-Βάλλερισταϊν Ιμμανουέλ, *Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991.

Ντενίση Σοφία, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο SirWalterScott (1830-1880)*, Καστανιώτης, Αθήνα 1994.

-, «Για τις αρχές της πεζογραφίας μας», *Ο Πολίτης*, τεύχ. 109 (1990), σελ. 55-63.

Παλαμάς Κωστής (επιμ.), *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1924): άρθρα, γράμματα, ομιλίες*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα, 1924.

Παράσχος Κλέων, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1954.

Παπαθεοδώρου Γιάννης, *Ρομαντικά πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως εθνικός ποιητής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009.

Πεσμαζόγλου Στέφανος, «Η ευρωπαϊκή μήτρα της νεοελληνικής απόρριψης του Τούρκου» στο *Ευρώπη και νέος ελληνισμός*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 2003, σελ. 187-196.

Πολίτης Αλέξης, *Η ανακάλυψη των δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.

-, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε. Μνήμων, Αθήνα, ³2003.

-, «Εθνοκεντρισμός και ευρωπαϊσμός. Ζητήματα ιδεολογίας στο έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή» στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα* (Επιστημονικό Συμπόσιο 12 και 13 Νοεμβρίου 1999), Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, , σελ. 163-201.

Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μ. Ι. Ε. Τ., Αθήνα, ¹⁴2004.

Πολίτη Τζίνα, *Δοκίμια για το ιστορικό μυθιστόρημα. Σταθμοί στην εξέλιξη του είδους*, Άγρα, Αθήνα, 2004.

Ράδος Κωνσταντίνος, *Ο Στέφανος Ξένος και το ιστορικό μυθιστόρημα*, Ελευθερουδάκης και Μπαρτ, Αθήνα, 1917.

Ροΐδης Εμμανουήλ, «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης» στο *Άπαντα του Εμμ. Ροΐδου* (επίμ. Ε. Π. Φωτιάδου), τόμ. Α', Βίβλος, Αθήνα 1955, σελ. 553-565.

Ριτσάτου Κωνσταντίνα, «*Με των Μουσών τον έρωτα...*». *Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και το νεοελληνικό θέατρο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2011.

Σαββίδης Γ. Π., Λυκούργου Νίκη (επιμ.), *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης. Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, τόμ. Α', Ίκαρος, Αθήνα, 1980.

Σαββίδης Γ. Π., Τσαντσάνογλου Ελένη (επιμ.), *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης. Ποιήματα και Πεζά*, τόμ. Β', Ίκαρος, Αθήνα, 1980.

Σαχίνης Απόστολος, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Εστία, Αθήνα, 1958.

-, *Θεωρία και άγνωστη ιστορία του μυθιστορήματος στην Ελλάδα 1760-1870*, Αθήνα, 1992.

Σβορώνος Νίκος, *Το Ελληνικό Έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού* (πρόλογος Σπύρος Ασδραχάς, επιμ. Νάσος Βαγενάς), Πόλις, Αθήνα, 2004.

Σιδέρης Γ., *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου 1794-1944*, Αθήνα, Ίκαρος, χ.χ.

Σικελιανός Άγγελος, «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης», *Νέα Εστία*, τόμ. 36, έτος ΙΗ' (15/8-1/9/1944), σελ. 726-734.

Σκοπετέα Έλλη, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η μεγάλη ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα. 1830-1880*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988.

-, *Η Δύση της Ανατολής και η Ανατολή της Δύσης: ιδεολογικές αντανακλάσεις και στερεότυπα (τέλη 18^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα)*, UniversityStudioPress, Θεσσαλονίκη, 2005.

-, *Φαλμεράϋερ: τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1997.

«Τα εκατόν πενήντα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού [και ο ρομαντισμός στο 19^ο αιώνα]», *Νέα Εστία*, τόμ. 110, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981, αφιέρωμα), σελ. 2-50.

Τζιόβας Δημήτρης, *Κοσμοπολίτες και αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική (1830-1930)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003.

Τζούμα Άννα, *Εκατό χρόνια νοσταλγίας. Το αυτοβιογραφικό αφήγημα έθνος*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2007.

Τσάτσος Κωνσταντίνος(επιμ.), *Κείμενα για τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη: εκατό χρόνια από το θάνατό του*, Ευθύνη, Αθήνα, 1979.

Τσιμπιδάρος Βάσος, *Οι Έλληνες στην Αγγλία*, Αλκαίος, Αθήνα, 1974.

Τυπάλδος Γ., «Περί των ποιημάτων του κ. Βαλαωρίτου», *Πανδώρα*, Θ' (1/8/1859), σελ. 241-242.

Φιλήμων Τιμ., «Στέφανος Ξένος», *Ποικίλη Στοά*, έτ. 11 (1985), σελ. 244-259.

Φουκώ Μισέλ, «Η δίψα της γνώσης» στο *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμ. 1 (μετ. Γκλόρυ Ροζάκη, επιμ. μετ. Γιάννης Κρητικός), Κέδρος, Αθήνα, 2005.

Χασιώτη-Χατζηγεωργίου Βικτωρία, «Τα κατάλοιπα του Στέφανου Ξένου» στο *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής*, τόμ. 20, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1990, σελ. 455-481.

-, «Οι διπλωματικές δραστηριότητες του Στέφ. Ξένου για την προσάρτηση της Ηπειροθσσαλίας και ο σατιρικός τύπος της εποχής» στο *Τιμητικός τόμος στη μνήμη Σταμάτη Καρατζά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1990, σελ. 147-161.

-, «Δημοσιογραφία και πολιτική: Οι περιπέτειες της εφημερίδας «Ο Βρετανικός Αστήρ» (1860-1862) στο *Θέματα νεοελληνικής φιλολογίας-Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη-Πρακτικά Η'*

Επιστημονικής Επετηρίδος Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1997) , Αθήνα, Ερμής, 2001, σελ 350-372.

-, *Δημοσιογραφία, πολιτική και λογοτεχνία. Ο Στέφανος Ξένος (1821-1894) και ο «Βρετανικός Αστήρ»*, δακτυλ. διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Τμήμα Φιλολογίας), Θεσσαλονίκη, 2003.

Χατζοπούλου Λίτσα, *Αλέξανδρος Ρίζος-Ραγκαβής. Μαρτυρία λόγου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.

Ψυχοπαίδης Κ., «Πολιτικός ρομαντισμός και ρομαντική αμφισβήτηση» στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα* (Επιστημονικό Συμπόσιο 12 και 13 Νοεμβρίου 1999), Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, σελ. 203-219.

Abrams M. H., *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων. Θεωρία, Ιστορία, Κριτική Λογοτεχνίας* (μτφρ. Γιάννα Δεληβοριά-Σοφία Χατζηϊωανίδου), Πατάκη, Αθήνα, 2003.

Anderson Benedict, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, (μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα), Νεφέλη, Αθήνα, 1997.

Beaton Roderick and Ricks David (eds), *The making of modern Greece: nationalism, romanticism and the uses of the past (1797-1896)*, Ashgate, London, 2009.

Bennet Andrew, *Romantic Poets and the Culture of Posterity*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 2004.

Bhabha Homi, *Nation and narration*, Routledge, London and New York, 1990.

-, *The place of culture*, Routledge, London and New York, 1994.

Blom Ida, Hageman Karen, Hall Catherine (eds), *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, Berg, Oxford, 2008.

Bourdieu Pierre, *Οι κανόνες της Τέχνης: γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου* (μτφρ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, Έφη Γιαννοπούλου), Πατάκης, Αθήνα, 2006.

Butler Judith, *Gender trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York and London, ³2006.

-, *Bodies That Matter. On the discursive limits of "sex"*, Routledge, London and New York, 2011.

Carabott Philip (ed.), *Greek society in the making, 1863-1913: realities, symbols and visions*, Aldershot: Ashgate, 1997.

Chabod Federico, "The idea of nation", στο Woolf Stuart (ed.), *Nationalism in Europe 1815 to the present: A Reader*, Routledge, London, 1996, σελ. 124-136.

Connell R. W., *Gender*, Cambridge: Polity, 2004.

-, *Masculinities*, Cambridge: Polity, 2005.

Cuddon J. A., *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας λογοτεχνίας* (μτφρ.-επιμ. Νικήτας Παρίσης, Μαρία Λιάπη), Μεταίχμιο, Αθήνα, 2005.

Day Aidan, *Romanticism*, Routledge, London and New York, 1996.

Dieckhoff Alain-Jafrelot Christophe (eds), *Revisiting Nationalism. Theories and Process*, Hirst and Company, London, 2005.

Ehrenburg Victor, *The Greek State*, Blackwell, Oxford, 1960.

Fauriel Claude, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια* (επιμ. Αλέξης Πολίτης), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999.

Guibernau Montserrat and Hutchinson John (eds), *History and National Destiny: Ethnosymbolism and its Critics*, Blackwell, Oxford, 2004.

Guillory John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation*, The University of Chicago Press, Chicago, 1993.

Hamilton Paul, *Metaromanticism. Aesthetics, Literature, Theory*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2003.

Hastings Adrian, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Hobsbaum E. J., *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

-, *The invention of tradition*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 1983.

Howes Marjorie Elizabeth, *Yeats's nations: Gender, Class and Irishness*, Cambridge: New York, Cambridge University Press, 1996.

Hyndman Jennifer, "Genocide and Ethnic Cleansing" στο *Essed Philomena, Goldberg David Theo and Kobayashi Audrey, A companion to gender studies*, Blackwell, Oxford, 2005, σελ. 202-211.

Ichijo Atsuko and Gordana Uzelac(eds), *When is the Nation? Towards an understanding of theories of nationalism*, Routledge, New York, 2005.

Kandiyoti Deniz, "Identity and its discontents: women and the nation", *Millennium, Journal of International Studies*, 20, 3, σελ. 429-44.

Kedourie Elie, *Nationalism*, London: Hutchinson, 1960.

Kennedy Paul and Roudometof Victor, *Communities across borders. New immigrants and transnational cultures*, Routledge, London and New York, 2002.

Kitromilides Paschalis M., "On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea" στο *Byzantium and the modern Greek Identity*, Ricks David and Magdalino Paul (eds), Ashgate, Aldershot, 1998.

Lambropoulos Vasilis, *Literature as national institution: studies in the politics of modern Greek modernism*, Princeton University Press, Princeton, 1988.

Lippmann Walter, *Public Opinion*, Macmillan, New York, 1965.

Merlier Octave, *Quinze lettres françaises de Valaorites*, Institut Français d'Athènes, Athènes, 1956.

Miller Toby, "Masculinity" στο *Essed Philomena, Goldberg David Theo and Kobayashi Audrey (eds), A companion to gender studies*, Blackwell, Oxford, 2005, σελ. 114-131.

Montrose Louis, *The subject of Elisabeth. Authority, Gender and Representation*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2006.

Nagel Joane, "Masculinity and nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nations", *Ethnic and Racial Studies*(1998), 21, 2, σελ. 242-264.

Renan Ernest, “What is a nation?” στο Woolf Stuart (ed.), *Nationalism in Europe 1815 to the present: A Reader*, Routledge, London, 1996.σελ. 48-60.

Roudometof Victor, *Nationalism. Globalization and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Greenwood Press, Westport, London, 2001.

-, *Collective memory, national identity and ethnic conflict: Greece, Bulgaria and the Macedonian question*, Praeger, Westport, London, 2002.

Santas Constantine, *Aristotelis Valaoritis*, Twayne Publishers, Boston, 1976.

Smith Anthony, *Nationalism and modernism*, Routledge, London, 2005.

-, *Myths and memories of the nation*, Oxford University Press, New York, 1999.

-, *National identity*, Penguin, Harmondsworth, 1991.

-, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Oxford and Massachusetts, ¹¹1999.

Spencer Philip-Wollman Howard (eds), *Nations and Nationalism. A Reader*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2004.

Todorov Tzvetan - Ducrot Oswald, *Dictionnaire encyclopedique des sciences du langage*, Seuil, Paris, 1972.

Tonnet Henri, *Etudes sur la nouvelle et les romans grecs modernes*, Παρίσι-Αθήνα, Daedalus, 2002.

-, “Les premiers romans grecs a sujet turk”, *Revue des etudes neo-helleniques* I, i (1992), σελ.5-19.

Travers Martin, *Εισαγωγή στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Από τον Ρομαντισμό ως το Μεταμοντέρνο* (μτφρ. Ιωάννα Ναούμ, Μαρία Παπαηλιάδη, εισ.-επιμ. ΤάκηςΚαγιαλής), Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005.

Young Iris Marion, “Lived Body versus Gender” στοEssed Philomena, Goldberg David Theo and Kobayashi Audrey (eds), *A companion to gender studies*, Blackwell, Oxford, 2005, σελ. 102-113.

Yuval-Davis Nira, *Gender and Nation*, Sage, London, 1997.

-, (1996), "Women and the Biological Reproduction of the Nation", *Women's studies International Forum*, 19, 1-2, σελ. 17-24.

Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, 2003.

-*Η ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, ³1991.

West Lois A., "Nation" στο *Essed Philomena, Goldberg David Theo and Kobayashi Audrey* (eds), *A companion to gender studies*, Blackwell, Oxford, 2005, σελ. 145-159.

Williams Raymond, *Culture and Society 1780-1950*, Penguin, Harmondsworth, 1963.

